

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ЖАНА ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. АШК - Аймактык шайлоо комиссиясы
2. АЭУ - Автоматтык эсептөөчү урна – шайлоочулардын добуштарын автоматтык саноого арналган түзүлүш
3. БУУ - Бириккен Улуттар Уюму
4. БУУ БКБ - Бириккен Улуттар Уюмунун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы
5. БШК - Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы
6. ЕККУ - Европадагы Коопсуздук жана Кызматташтык Уюму
7. ЖМК - Жалпыга маалымдоо каражаттары
8. ЖОБ - Жергиликтүү өз алдынча башкаруу
9. ЖОЖ - Жогорку окуу жай
10. ИИМ - Ички иштер министрлиги
11. ИИО - Ички иштер органдары
12. КР - Кыргыз Республикасы
13. КМШ - Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги
14. КТТ - Контролдоо-текшерүү тобу
15. ММК - Массалык маалымат каражаттары
16. УШК - Участкалык шайлоо комиссиясы
17. ШТ - Шайлоочулардын тизмеси
18. БЧККТ - Ыкчам чара көрүүчү координациялык топтор

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Теманын актуалдуулугу Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк алган күнүнөн баштап мамлекеттеги саясий туруксуздуктар шайлоо процессинде орун алган адилетсиздиктер, көп сандаган мыйзам бузуулардан улам кайталанып тургандыгына байланыштуу шайлоо системасы мамлекеттин демократиялык нуктагы өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчү катары саналып изилдөөгө кызыгуу жаратып келет [96, 10-б.]. Ошондой эле Конституциянын негиздерин туу туткан, демократиялык нукта өнүгүү жолуна түшкөн мамлекетти курууну шайлоо институту жок ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Шайлоо менен байланыштуу процесстер эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн баштап коомчулукта кызуу талкууга алынып жана илимий изилдөөнүн актуалдуу темаларына айланды. Коомчулукта шайлоо системасына болгон кызыгуунун жогорулашынын бирден бир себеби бийликтин үстөмдүк саясатын жүргүзгөндүгү болуп келген. Укуктук мамлекетти куруунун негизги максаты – жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, ал эми демократиялуу мамлекетте конституциялык укуктардын эң маанилүүсү болуп, жарандын шайлоо жана шайлануу укугу болуп эсептелинет. Жаран жана мамлекет ар дайым тыгыз өз ара байланышта болуп келет. Бирок, жаран канчалык бийик деңгээлдеги укукка ээ болсо да, ошол жоопкерчиликти сезе билүү, жарандык милдеттерин так аткарууга сабаттуулугу болушу абзел. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы калыптанып, түптөлгөндөн баштап бир нече мамлекеттик төңкөрүштөр жана жаңжалдар менен коштолуп келди. Кыргызстандагы шайлоо процессинин өтүшү өтө татаал абалда болуп келгендигине 2005-жылдагы 24-март, 2010-жылдагы 7-апрель, 2020-жылдагы 6-октябрь айларында болуп өткөн тарыхый күндөр (мамлекеттик төңкөрүш) далил болот.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий

мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Теманын алкагында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына тиешелүү булактарынын базасына сереп салып карасак, юридикалык илим менен биргеликте саясат таануучулардын, социологдордун, экономистердин жана илимдин башка тармак боюнча эксперттик жана аналитикалык материалдары да басымдуулук кылаарын байкадык. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздери тууралуу изилдөө жүргүзүлгөн иштер боюнча төмөндөгү авторлор каралды: С. М. Автандилова; Н. Р. Розахунова; Б. Н. Малабаев; А. Д. Орехов; М. Д. Джумабаев; М. Дастанбеков; А. Акунов. Жогоруда аталган авторлордун эмгектери шайлоо системасына тиешелүү аспектилерди камтыган. Шайлоо укугун конституциялык укуктун бирден бир спектри катары карап чыккан авторлор да аз эмес: А. А. Арабаев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” – Бишкек, 2014. – 411 б. [44]; Б. И. Борубашев, “Политико-правовая система кыргызского общества” – Бишкек, 2021. – 416 с. [58]; З. К. Курманов, “Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча эскерткич” Бишкек, 2017. – 135 б. [109]; С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” – Бишкек, 1999. – 400 б.[144]; Н. Т. Шерипов, “Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу” – Бишкек, 2015.–663 б. [162]; А. Эсенбаев, “Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане” – Бишкек, 2013. –202 с.[168]; А. Акунов, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” – Бишкек – 1040 б. [40]

Жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулардын эмгектери менен бирге пост-советтик өлкөлөрдүн шайлоо системасына байланыштуу жазылган эмгектер талданып, конкреттүү шарттар эске алынды. Пост-совет өлкөлөрү тарыхый жагынан биз менен тыгыз байланышта болгондуктан эгемендүү мамлекеттердин түптөлүшү, андагы фундаменталдуу укуктук талаанын калыптанышы бир убаккытка дал келип, өнүгүү, өзгөрүү жана

реформалардын окшоштук жактарын жакындатат. Ошондой эле эгемендүүлүк жолубузда пост-совет өлкөлөрүнүн ичинен Украина жана Грузия мамлекеттериндеги тарыхый, саясий учурларда окшоштук бар. Ошондуктан изилдөө иштеринин алкагында пост-советтик өлкөлөрдүн, өзгөчө орус авторлордун илимий изилдөө иштери да каралган: С. А. Авакьян [36]; Б. И. Беленовский [54]; Ю. Биденко [55]; Л. Буракова [60]; А. А. Вешняков [70]; В. П. Горбунов [75]; А. Граченко [76] окумуштуулардын эмгектери, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн БШКнын расмий сайтындагы материалдар изилдөө иштерде колдонулган.

Албетте диссертациялык иштин алкагына Кыргыз Республикасынын Совет доорундагы жана ага чейинки доордогу шайлоо системасынын жүргүзүлүшү, аткарылышы эске алынып диссертациялык иште “Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы” – Ф. 1978.–66 б. каралды [4]. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституциясы [1, 2, 3]; Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, укуктук-нормативдик актылар, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыктары, Жогорку Кеңештин жана Өкмөттүн токтомдору да каралды. Ошондой эле көз карандысыздык жылдардагы өлкөдө өткөрүлгөн шайлоо, референдумга карата жергиликтүү жана борбордук шайлоо комиссияларынын протоколдору, отчеттору да каралды.

Изилдөөнүн максаты. Иште коюлган изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздерин теориялык жактан карап жана аларды өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздерин талдоо.
2. Шайлоо системасынын укуктук негиздерин изилдөө.
3. Жарандын конституциялык шайлоо укугунун теориялык негиздемесин ачып көрсөтүү.

4. Шайлоо системасындагы бийлик бутактарынын ролун жана ордун аныктоо.
5. Шайлоо процессиндеги жоопкерчиликти талдоо.
6. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодогу көйгөйлөрдү аныктоо.
7. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Жүргүзүлгөн изилдөө иштеринде Кыргыз Республикасынын шайлоо процессинин 2010-жылдан 2023-жылга чейинки болуп өткөн Референдум, Президенттик, Жогорку Кеңештин депутаттарынын шайлоолоруна анализ жүргүзүлүп, шайлоочулардын жалпы саны, анын ичинен шайлоого катышкандардын саны жана канчасы баарына каршы добуш бергендиги тууралуу маалымат берилет. Жүргүзүлгөн анализдин негизинде шайлоочулардын жылдан жылга шайлоо укугун ишке ашырууга болгон кызыгуусунун төмөндөөсү менен баарына каршы талапкердин күч алуусу сандарга таянып көрсөтүлүп, жана жарандардын көз караштары менен бирге баалулуктардын өзгөрүүсү белгиленди. Диссертациялык иште берилген анализ жаш окумуштуулардын изилдөө иштерине түрткү болуп шайлоо системасынын конституциялык негиздерине байланыштуу илимге кызыгууларын артырат деп ишенебиз.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөө иште каралган жоболор, берилген сунуштар, чыгарылган тыянактар тиешелүү мыйзамдарды талкулоодо каралып колдонуугу алынса болот. Укуктук аң-сезимди жогорулатуу максатында жарандардын арасында агартуу иштерин жүргүзүү үчүн (семинарларда) жана илимий макалаларды жазууда изилдөө иштин тыянактарын, анализдерин, тиркемелерин, сунуштарын эске алып колдонсо болот. Изилдөө иште теориялык база катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, шайлоо системасына байланыштуу мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынан чыккан токтомдор,

протоколдор, иш кагаздар негизги объект катары каралды. Ошондой эле эл аралык уюмдардын, алардын ичинен: БУУ; ЕККУ; Венециандык комиссиясынын корутундулары жана көз карандысыз эксперттердин билдирүүлөрү, илимий жоболору каралгандыктан анализдеги берилген сандар так жана тастыкталган расмий маалыматтардан алынган.

Диссертациялык иштин максаттарын ишке ашыруу үчүн өз алдынча жеке сурамжылоо иши жүргүзүлдү. Сурамжылоо замандын талабына ылайык онлайн жана оффлайн форматта өтүлүп, сурамжылоого 1567 респондент катышты. Жыйынтыгы талданып иштин 3-бабында жыйынтыкталды.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору. Жүргүзүлгөн илимий изилдөөнүн натыйжасында коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык жагдайлары мамлекеттин өнүгүүсү менен адаптацияланып, демократиянын принциптеринин алкагында өнүгүүгө кадам ташталып, жетишкен жыйынтыктар канааттандырарлык деп табылган. Бирок, ошол эле учурда шайлоо системасына терс таасирин тийгизген факторлор да өнүгүп келген, ошондуктан шайлоо системасындагы реформа улануусу зарыл. Реформага бийлик бутактары жалпы катышып, иш бирдиктүү жүргүзүүлүсү керек. Реформа бир гана тиешелүү жана компетенттүү органдардын жалгыз кызыкчылыгы деген түшүнүктөрдөн арылып, реформаны жүргүзүүдө бийлик бутагынын бирдиктүү катышуусун ишке ашыруу керек.
2. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын өнүгүүсү изилденип чыкты. Конституциялык негиздердин ишке ашпагандыгынан улам бир-нече мамлекеттик төңкөрүштөр кайталангандыгы тууралу жана шайлоо системасынын алкагында болуп өткөн процесстердин хронологиялык ирети менен жазылган маалыматтар аз экендиги далилденди. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын тарыхында Конституциянын орду, анын негиздеринин аткарылышынын

маанилүүлүгү тууралуу так жазылып берилүүсү кийинки муун үчүн маанилүү.

3. Жарандын конституциялык шайлоо укугу боюнча кепилдик Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинин 4-пунктунда Кыргыз Республикасынын эли эгемендиктин ээси жана мамлекеттик бийликтин жападан жалгыз булагы болуп саналат деп белгиленген. Жүргүзүлгөн изилдөө иштерине, талдоолорго, сурамжылоонун жыйынтыктарына таянып Конституциянын 1-беренесинин, 4-пунктун “милдеттүү” деген сөз менен толуктоо сунушталат. Ошондой эле 37-берененин 1-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого, шайланууга жана референдумга катышууга укуктуу деп берилген текстте жарандын милдетин белгилеп кетүү сунушталат. Себеби, Кыргыз Республикасынын жараны шайлоого катышууну “укук” деп эле тааныбастан, “милдет” катары да кабыл алуусу бүгүнкү күндүн талабы болуп турат.
4. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы акыркы он жылдын ичинде болгон реформанын жыйынтыгы канаатандырарлык, бирок ошол эле учурда реформа улантылып билимге, маданиятка багытталган өзгөртүүлөргө басым жасоо бүгүнкү күндүн талабы. Себеби, интернеттин өнүгүүсү менен бирге коомдун өзгөрүү тенденциясы байкалууда, бүгүнкү күндө коомду бириктирүү актуалдуу маселе. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги менен Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министринин алдындагы мекемелер, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиоберүү корпорациясы Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы менен бирдиктүү иш алып баруусу зарыл.
5. Жүргүзүлүп жаткан реформанын алкагында шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар үчүн каралган юридикалык жоопкерчиликтердин

түрлөрү жана субъекттери жаңыланып, өзгөрүүлөргө дуушар болуп жатат. Бирок, ошол эле учура ички иштер жана башка укук коргоо органдарынын укук бузууларга өз убагында чечкиндүү кадамдарды жасап, мыйзам ченеминде жоопко тартуу механизмдерин ишке ашырса, коомчулукта мамлекет шайлоочунун мыйзамдуу укуктарын сактоого кепилдик бере алат экен деген ишеним пайда болуп, реформанын жыйынтыктары толук ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алмак. Демек, шайлоо системасында жоопкерчиликке тартуу механизмдерин жакшыртуу маанилүү ролду ойнойт.

6. 2022-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн шайлоонун жыйынтыгында баарына каршы талапкердин популярдуулугу күч алды. Баарына каршы талапкердин популярдуулугу эски саясатчыларга болгон ишенимдин жоктугуна байланыштуу деп коомчулукта талкууга алынды. Саясий элитаны жаңыртууга мыйзамдуу механизмдерди колдонууну киргизүү зарыл. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамынын 11-главасынын 60-беренесинин 3-пунктунда каралган талапкерлердин тизмесин аныктоодо саясий партия гендердик өкүлчүлүктү, жаш куракты, этносторго таандык жана мүмкүнчүлүгү чектелген талапкерлерди эске алып тизме түзүү каралган. Шайлоого келип шайлап кеткен шайлоочулардын ичинен “Баарына каршы” талапкерге добуш берген жана орто эсеп менен 2% ды түзгөн шайлоочуга жаш талапкердин тизмесин кеңейтип берүү, ошол эле учурда жаш лидерлерди саясий процеске тартуу, саясий элитаны жаңыртуу максатында жаштардын өкүлдөрү үчүн каралган квотанын 15 пайыздык көрсөткүчүн 30 пайызга жогорулатуу сунушталат. Бул конструктивдүү кадам болот.
7. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамынын 11-главасынын 65-беренесинин 4-1-пунктунда депутаттын

ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге бериле тургандыгы каралган жана ошол эле учурда бир гана гендердик квота боюнча “аял (эркек) жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, аял (эркек) жынысындагы талапкерлердин ичинен бекитилсин” деп өзгөчөлөнүп берилген. Ушуга байланыштуу 60-беренесинин 3-пунктунда каралган ар бир өкүлчүлүктөр боюнча гендердик квотага карата киргизилген өзгөчөлүктөрдү колдонуу сунушталат. Мисалы: “Жаш депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки жаш талапкерлерге берилсин”, “Этноско таандык депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки этноско таандык өкүлчүлүк талапкерлерге берилсин”, “Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген талапкерлерге берилсин” деп өзгөртүү киргизүү сунушталат.

8. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук өнүктүрүү ролун жогорулатуу үчүн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын шайлоодо шайлоочулардын жоопкерчилигин жогорулатып, шайлоо участкаларындагы шайлоочуларды бириктирүү максатында Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамдын Жарандардын шайлоо укуктары аттуу 1-главасына “Элдик наказ” деп 12-берене менен толуктоо сунушталат. Шайлоочулар талапкерлердин программасынын негизинде наказдарын жазып, андан соң айыл өкмөтүнүндө бекитилип Аймактык шайлоо комиссиясына өткөрүлүп берилиши сунушталат. Элдик наказ Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы бекиткен форма боюнча берилүүсү шарт. Шайлоочулар менен Элдик Курултайлардын активдүү иш алып баруусуна мыйзам ченеминде шарт түзүлөт. Элдик курултай өкүлдөрү

жер-жерлерде шайлоочулар менен тыгыз иштеп талапкерлерге наказ жазып Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 7-беренесинин, 1-2-пунктарында “1.Элдик Курултай – коомдук-өкүлчүлүктүү жыйын. Элдик Курултай кеңешүүчү, байкоочу жыйын катары коомдун өнүгүү багыттары боюнча сунуштамаларды берет [1] – деп белгиленген укугун аткарууга мүмкүнчүлүк алышат. Ошондой эле шайлоочу жеке өз кызыкчылыгын эмес, жергиликтүү аймактын, коомчулуктун жалпы кызыкчылыгын көздөөгө, үйрөнүү менен шайлоо маданиятын үйрөнүүгө багыт алат. Ал эми талапкер мыйзам чыгаруу бийлигинин мандатын алган соң жер жерлердеги көйгөйлөр тууралуу маалыматтарды, сунуштарды жергиликтүү элден түзмө түз алып, көйгөйлөрдүү чечүү багытында иш алып барууга жеңилдетилген шарт түзүлөт. “Элдик наказ”-түшүнүгүн мыйзам ченеминде бекитүү шайлоо системасынын ролун жогорулатуу үчүн колдонулган механизм болот деп 2021-жылы саясат таануу илимдеринин кандидаты А.С. Токтоболотова окумуштуу даражасын изденип алуусунда "Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өнүктүрүүдөгү өкмөттүк эмес уюмдардын ролу" ишинде сунуш киргизген.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштин алкагындагы жазылган тыянактар, анализдин жыйынтыктары изденүүчү тарабынан өз алдынча илимий изилдөөлөрдүн негизинде иштелип чыккан. Ошондой эле 2015-2021-жылдар ичи И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Гуманитардык билимдер факультетинин студентери үчүн «Жарандын шайлоо укуктары жана шайлоо процесси» деген теманын алкагында тренингтер уюштурулган. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин №9 протоколу менен 1-август 2019-жылы «Жалпы шайлоо укуктар жана процесси» аттуу окуу-методикалык колдонмо бекитилген.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Кыргыз Республикасынын борбордук шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча

комиссиясынын Шайлоо технологиялар борборунун жетекчиси катары 2015-жылдан 2019-жылга чейин эмгектендим жана илимий изилдөө иште БШКнын так маалыматтары колдонулду. Шайлоо технологиялар борборунун жетекчиси катары автоматтык эсептөө урнаны ишке киргизүү боюнча билим берүү долбоорун ишке ашырдым.

2015-жылы Х. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Саясат таануу боюнча магистратура бөлүмүндө окуп, “Кыргызстандын шайлоо системасынын саясий жана укуктук аспектери” аттуу темада магистрдик иш жактадым.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Конституциялык мыйзамдар, мамлекеттик түзүлүш, сот-укук маселелери жана Жогорку Кеңештин Регламенти боюнча комитетине тиешелүү мыйзамдардын долбоорлорун талкуулоодо илимий изилдөөдө иштелип чыккан талдоолор менен берилген практикалык сунуштарды эске алуу боюнча сунуш киргизилди. Берилген сунуш Кыргыз Республикасынын борбордук шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча комиссиясынын алдындагы иш тобуна тапшырылды.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жыйнактары бир нече эл аралык жыйнактарда жана илимий-практикалык конференциялардагы баяндамаларда, илимий билдирүүлөрдө чагылдырылган, ошондой эле атайын Кыргыз Республикасынын илимий жыйнактарында жалпы жонунан он үч илимий макала жана бир окуу-методикалык колдонмо басылып чыккан. Илимий макаланын төрт макаласы Евразиялык илимий ассоциациясынын редакциясы электрондук илимий журналында (Москва), бир макала Урал мамлекеттик педагогикалык университетинин илимий макалалар жыйнагында, (Екатеренбург), эки макала Кыргыз-Россия Славян университетинин жарчысында, эки макала Кыргыз Ата-Түрк жарчысында, эки макала И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысында, эки макала Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясында жарыяланды. Ал эми окуу-методикалык колдонмо

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алкагында 01.07.2019 жылы окумуштуулар кеңешинин №9 протоколу менен бекип, басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кыскартуулардын жана шартуу белгилердин тизмесинен, киришүүдөн, үч баптан, 8 бөлүмдөн, ар бир бабы корутундулар менен жыйынтыкталып, андан соң жалпы корутунду, пратикалык сунуштар, колдонулган адабияттардын тизмеси жана тиркемелерден турат. Диссертациялык иштин көлөмү 150 бетти түздү (библиографиялык тизме жана тиркемени кошпогондо).

БАП 1. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНА ИЛИМИЙ АНАЛИТИКАЛЫК СЕРЕП

1.1. Шайлоо системасынын түшүнүгүнө жана анын түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө.

Изилденип жаткан теманын контекстинде "шайлоо системасы" жана "шайлоо укугу" сыяктуу негизги түшүнүктөр өзгөчө кызыгууну жаратып ички жана тышкы изилдөөчүлөр дал ушул темага басым жасап келишет. Көпчүлүк изилдөөчүлөр шайлоо системасын Парламент, Президент жана жергиликтүү кеңештин шайлоо тартиби, ага тиешелүү ченемдик укуктук актылар боюнча гана талдоолорду берип, аныктоо жүргүзүп келишет. Мисал катары шайлоо жаатындагы абройлуу изилдөөчүлөрдүн бири, советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу, юридика илимдеринин доктору, профессор С. А. Авакьяндын илимий изилдөө макалаларында, окуу китептеринде шайлоо системага басым жасап, шайлоо система – бул мамлекеттеги өкүлчүлүктүү органдардын шайлоо тартиби, юридикалык эрежелер, калыптанган каада-салттардын жыйындысы камтылат деп белгилеп, ошондой эле шайлоону уюштуруунун жана өткөрүүнүн ар кайсы өлкөлөрдө колдонулуучу тигил же бул моделдерин аныктап, мажоритардык менен пропорционалдык системаларга токтолуп, аларды шайлоо системага байлаган [36]. Ал эми дагы бир абройлуу советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу М. В. Баглай шайлоо система деген түшүнүк шайлоону өткөрүү менен добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоонун тартиби жана жөнгө салуучу бардык ченемдик-укуктук актылардын жыйындысынан турат” деп гана белгилеп кеткен [51]. Ушул эле ойду М.В.Баглайдын сааналаштары советтик жана орусиялык окумуштуу-укук таануучу, юридика илимдеринин доктору, профессор А. А. Мишин толуктап шайлоо системасына төмөндөгүдөй аныктама берген “шайлоо система –

мыйзам ченеминдеги эрежелердин алкагында, принциптерге таянып добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктайт”. Укук таануучу А. В. Зиновьев "шайлоо система жарандардын шайлоо жана шайлануу укугун жүзөгө ашырылуучу принциптерди бекемдеген юридикалык ченемдердин жыйындысы болуп саналат” деп белигеп кеткен [118, 72-б.]. Чет өлкөлүк юридикалык адабияттарда "шайлоо система" түшүнүгүнө карата бирдиктүү көз караш калыптанган эмес. Профессор А. И. Ким шайлоо системасын демократия институту катары карап, мамлекеттик бийлик органдарынын түзүлүшүнүн жүрүшүндө жана ага байланыштуу келип чыккан коомдук мамилелердин жыйындысы болуп саналат деп билдирген [100, 23-б].

Шайлоо саясатын жана укуктарын ырааттуу өнүктүрүүнү камсыз кылууга Конституциянын туруктуулугун, шайлоо мыйзамдарына эл аралык стандарттарды киргизүүнү, заманбап шайлоо технологияларын колдонуу менен адилеттүү жана атаандаштык шайлоо процессин уюштуруу мүмкүн болот” – деп Б. Н. Малабаев шайлоо система боюнча басылып чыккан монографиясында 2005-жылы боло турган Парламенттик жана Президенттик шайлоонун алдында шайлоо реформасы жана ага коюлган негизги талаптарды белгилеп кеткен [118, 33-б]. Айтылган талаптар ошол мезгилдин актуалдуу талаптары болчу, жана берилген сунуштарды ишке ашыруу канчалык деңгээлде аткарыла турганды күнөмдүү эле. Албетте ар бир сунушталган реформаны алдын ала канчалык ишке ашарын айтуу мүмкүн эмес. Жогоруда Б. Н. Малабаевдин 2005-жылы чыккан монографиясындагы сунуштары 10-жылдан кийин 2015-жылы ишке ашырылды, ал эми реформа 2015-жылдан бүгүнкү күнгө чейин уланып, өзгөчөлүктөрү талданып, улам жаңыланып жатат.

Бүгүнкү күндө шайлоо системасында реформаны улантуу зарыл экендиги 2020-жылдын 4-октябрь, андан кийинки кайра шайлоолордун жыйынтыктары негиз катары каралат. Учурдагы илимий изилдөөлрдүн жыйынтыктарынан келип чыккан сунуштардын актуалдуулугу канчалык жогору болсо да, дароо ишке ашып кетүүсүнө эч ким кепилдик бербейт,

бирок илимий иштин сунуштары кийинки муундарга өтүп, жаңы сунуштарга өбөлгө болуп, жаңырып ишке ашырылышы, бул анык, тасктыкталган иш.

Кыргыз Республикасынын 1993-жылы 5-майда кабыл алынган алгачкы Конституциясында жарандын шайлоо укуктары башка укуктар менен эркиндиктери сыяктуу табигый, ажыратылгыс укуктук мүнөзгө ээ экендиги бекитилген. Жогорку социалдык баалуулуктарга ээ болуп, түздөн-түз иштөөсү мамлекеттин коргоосунда жана эл аралык стандарттарга дал келүүсүн бекиткен [3].

Шайлоо системасы өзүнө шайлоо органдарын түзүп, шайлоолорду уюштуруусун камтыйт да жалпылык жана теңдик принциптеринде негизделишет. Бирок айрым колдонууларда аларга «ценз» деп аталган түрдүү чектөөлөр киргизилет. XVII-XIX к. көптөгөн жана кеңири таркаган ценздерде жаш жана жарандык деген түшүнүктөр сакталып калган. Андан тышкары, шайлоо мыйзамдарындагы кээ бир шарттардан улам шайлоо укугуна ээ эмес болуп калган топтор көрсөтүлөт. Мисалы бийлик органдарын түзүүнүн түрдүү деңгээлдеринде кээ бир топтордун укуктарын чектеген ценздер өкүм сүрөт. Бул тутум Австриянын жана Жаңы Зеландиянын кээ бир штаттарында жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын шайлоодо сакталып калган. Добуштун жыйынтыгын келтирүүдө кызматтарды бөлүштүрүүнүн жалпы кабыл алынган система да шайлоо укугунун белгилүү өлчөмдө чектелүүсү болуп саналат [165].

Шайлоо процессинин өзү түз жана кыйыр боло алат. Көптөгөн өлкөлөрдүн шайлоо системасы эркин мандатка мүмкүндүк берет. Бир катар өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруучулугунда императивдик мандат аныктамасын табууга болот. Бул учурда депутат өзүнүн шайлоочуларына талаптардын системасы менен байланган. Мындай учурда депутаттык мандаттан ажыратуунун жалпы нормаларынан башка депутатты чакыртып алуу процедурасы эске алынат [40, 212-б.].

Шайлоо системасы дегенде мамлекеттин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жүргүзүү, шайлоо укуктарын берүү тартибин

жөнгө салуучу жана добуш берүү жыйынтыктарын аныктоочу укуктук ченемдердин жыйындысын түшүнүүгө болот. Укуктук ченемдердин мындай системасынын жыйындысы шайлоо укугун түзөт. Добуштун камтылышы, аймактын чоңдугу, алынган добуштарды мандаттарга өткөрүү эрежелери, конкреттүү талапкерге же партияга (талапкерлердин тизмесине) добуш берүү сыяктуу мындай көрсөткүчтөргө жараша, шайлоо системасы төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

- мажоритардык;
- пропорционалдык;
- аралаш же гибридик, мажоритардык-пропорционалдык;
- преференциалдык (коммуникативдүү).

Мажоритардык шайлоо системасы баарынан улуу болуп саналат. Аны колдонуу талапкерди партиялардын жергиликтүү уюмдары же коомдук уюмдар тарабынан көрсөтүүгө, о.э. өзүн өзү көрсөтүүгө жол берет.

Мажоритардык системасынын үч түрү бар – абсолюттук, салыштырмалуу жана квалификациялуу көпчүлүк. Биринчи учурда добуштардын абсолюттук көпчүлүгүн алган талапкер шайланды деп эсептелет: 50 % + 1 шайлоочунун добушу. Экинчи учурда, башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк добуш топтогон талапкер, бул учурда жарымынан көп добуш алуу милдеттүү эмес.

Квалификациялуу дегенде көпчүлүк добушка ээ болуп, добуш жарымынан - 2/3, 3/4 ж.б. көп болушу керек [109, 10-б.].

Мажоритардык шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- универсалдуу система деп эсептелет, аны өзүнчө өкүлдөрдү (президент, губернатор, мэр) шайлоо учурунда да, мамлекеттик бийликтин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жамааттык органын (өлкөнүн парламенти, шаардын муниципалитети, айылдык кеңештер) шайлоо учурунда колдонууга болот;
- өзүнчө адамдар - шайлоочу шайлаган талапкерлер көрсөтүлөт жана өз ара атаандашат, алар кандайдыр бир партияга таандык болгонуна карата эмес, талапкердин жеке сапатына карата негизделет;

- анча чоң эмес партияларга жана партиянын катарында жок талапкерлерге таза катышып, шайлоодо жеңүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- шайлоочулар тарабынан талапкерлерге берилген мандат аны партиядан көбүрөөк көз карандысыз кылат;
- бийликтин булагы партиялык түзүмдөр эмес, шайлоочулар болуп калат.

Мажоритардык шайлоо системасынын кемчиликтери:

- парламенттеги партиянын өкүлчүлүгүнүн саны шайлоочулардын колдоосуна караганда жогору болушу мүмкүн;
- өлкө боюнча чачыранды, ар бир талапкер өзүнчө аймактар менен иштешип, республика боюнча көпчүлүк добушту ала алышпайт. Өз "депутатын" парламентке түртүп киргизүү кызыкчылыгы үстөмдүк кылынат;
- шайлоочулар, өздөрүнүн добушу "куру бекер" кетип калбасын үчүн, өздөрүнө жаккан талапкерге эмес, эки лидердин ичинен көбүрөөк өтүүгө мүмкүнчүлүгү бар талапкерге (абсолюттук көпчүлүк) добушун беришет;
- шайлоочулардын добушун сатып алуу болушу мүмкүн;
- шайлоолордун жыйынтыгы көп учурда конкреттүү талапкердин финансылык мүмкүнчүлүгү менен аныкталат, бул аны өз демөөрчүлөрүнө көз каранды кылат.

Пропорционалдык шайлоо системасы саясий партиялардын пайда болушу менен 19-кылымда түзүлүп баштаган. Бул система партиялык өкүлчүлүк аркылуу бийлик органдарын калыптандырат. Мандаттар партиялар алган добуштарга карата так бөлүштүрүлөт. Пропорционалдык өкүлчүлүктү ишке ашыруунун ар кандай ыкмалары бар. Дүйнөдө көп мандаттуу шайлоо округдарында пропорционалдуу шайлоолор, кошумча бир мандаттуу округдары менен партиялык тизме боюнча шайлоолор, бирдиктүү республикалык (федералдык) шайлоо округундагы шайлоолор, о.э. көп

мандаттуу шайлоо округунда бир нече талапкер үчүн бир берилүүчү добуш [109, 12-б.].

Көп мандаттуу шайлоо округдарында пропорционалдуу шайлоо учурунда шайлоодо катышкан ар бир партия өз талапкерлерин партиялык тизмеге өзү каалаган тартипте жайгаштырат. "Жабык тизме" болгон учурда (бул талапкерлердин башындагы бир нече фамилиясы гана көрсөтүлгөн тизме) шайлоочулар өзүнчө талапкер үчүн эмес, партиялык тизме үчүн добуш берет. Ар бир партия пропорционалдуу алынган добуш боюнча орундардын санын алат. Бул орундарды партиянын өкүлдөрү партиялык тизмеде кандай жайгашса, ошол тартип менен ээлешет. "Ачык тизме" учурунда (бардык талапкерлердин фамилиясы көрсөтүлөт), шайлоочулар добуш берүү ыкмасына жараша же жалпы бардык партия үчүн, же болбосо бир талапкер үчүн, же эки талапкерге өз добушун бере алат, же болбосо партиялык тизмедеги талапкерлердеги артыкчылык берген тартибин көрсөтө алат. Кыргызстанда 2007-жылдын ноябрь айынан баштап, бирдиктүү республикалык шайлоо округу боюнча жүргүзүлүп баштаган. Бул система боюнча шайлоо өткөргөн учурда депутаттык мандаттар, эгер бул талапкерлер пайыздык чектен өтсө, талапкерлердин тизмесинин ортосунда талапкерлердин тизмесине берилген пропорционалдуу добуштарга бөлүштүрүлөт.

Пайыздык чек - пропорционалдык шайлоодогу добуштардын үлүшү, аны алгандан кийин гана тизме орундарды бөлүштүрүүгө катышат. Көп учурда - 5% жакын. Өкүлчүлүктүн пропорционалдуулугун кыскартат. Негиздеме – парламенттин фрагментациясына жол бербөө жана стабилдүү көпчүлүктү камсыздоо. ЕБПА (Н+Европа Биримдигинин Парламенттик Ассамблеясы) парламенттик шайлоо үчүн пайыздык чекти 3% көп эмес кылып орнотууну сунуштайт. Парламенттик шайлоодогу рекорддук чектер төмөнкүдөй орнотулган: Израиль - 2 %; Дания - 2 %; Түркия - 10 %. Салыштыруу үчүн: Кыргызстанда - 5%; жергиликтүү шайлоодо - 7%; регионалдык чек - 0,5%.

Бирдиктүү республикалык шайлоо округу өзүнө Кыргыз Республикасынын бүт аймагын камтыйт. Мындай тутум жетиштүү демократиялык эмес болуп саналат, анткени партиялык тизмедеги орундарды шайлоочулар эмес, партия же партиянын жетекчилиги чечет. Транзиттик мамлекеттерде мындай система партиянын катарындагы коррупция менен коштолот. Талапкердин ордун көп учурда өлкөнүн алдында, партиянын жана элдин алдында аткарган жеке кызматы эмес, ал тараптан партиянын шайлоо фондуна салган акчасынын өлчөмү чечет. Ошондуктан, парламентте саясий көндүмдөрү жана эч кандай жетишкендиктери жок кокусунан келген көптөгөн адамдар келип калышы мүмкүн.

Пропорционалдык шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- саясий партиялардын аймактык бөлүмдөрүн түзүүгө түрткү берет, алардын ишинин натыйжалуулугу өсөт жана атаандаштык күрөш күчөйт;
- ар бир саясий партияга добуштарды пропорционалдуу санын алууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан, бул тутум мажоритардык тутумга караганда көбүрөөк акыйкат сыяктуу көрүнүшү мүмкүн;
- шайлоочулардын ар кандай топтору өз өкүлдөрү үчүн орундарды камсыздай алышы мүмкүн жана ошондуктан шайлоолордун жыйынтыгы калк тарабынан акыйкат катары каралышы мүмкүн;
- шайлоочулар көбүрөөк мүмкүнчүлүгү бар эмес, алардын өздөрүнүн позициясына жакыныраак талапкерлер үчүн добуш берүүнү каалашат;
- "ачык тизме" учурунда шайлоочуларга талапкерди да, саясий партияны да шайлоого мүмкүнчүлүк беришет, ошону менен партиялардын парламенттеги өз өкүлдөрүнүн персоналдык курамына таасири азыраак болот;
- эгер квота төмөн болуп калса, анда майда партиялар да орун ала алышат;
- парламентке криминалдык түзүмдөрдүн же көлөкө бизнесинин өкүлдөрүнүн кирүү мүмкүнчүлүгү азыраак, алар аймактардагы

шайлоодогу өз жеңиштерин мыйзамсыз ыкма менен камсыз кылууга да жөндөмдүү жана мунусу менен шайлоочулардын алдында партиянын беделин түшүрөт.

Пропорционалдык шайлоо системасынын кемчиликтери:

- партиялык депутаттардын шайлоочулар жана конкреттүү аймактар менен байланышын бир аз жоготуу коркунучу бар;
- "жабык тизме" учурунда "паровоз технологиясын" колдонуу мүмкүнчүлүгү бар, анда шайлоо тизмесинин башына элге белгилүү инсандар коюлат да, алар андан кийин өз мандаттарынан баш тартышат, натыйжада парламенте тизменин аягындагы эч кимге белгисиз инсандар келип, отуруп калышат (вагондор). Бул көйгөй "ачык" партиялык тизмени колдонгондо жоюуга болот;
- Парламенттик республикада жана конституциялык монархияда өкмөттү парламенттеги басымдуу орунду ээлеген партия түзөт. Шайлоонун пропорционалдык системасынын учурунда, мажоритардык системага салыштырмалуу бир да партияда абсолюттук көпчүлүк добуш болбой калышы мүмкүн. Колициялык өкмөт бир партиялуу өкмөткө караганда туруксуз жана азыраак натыйжалуу болуп калат, анткени идеологиялык жактан каршылаштардан түзүлүп калган жана ири реформаларды жүргүзүүгө кудурети жетпейт;
- шайлоочулардын көп сандаган ар түрдүү топтору жашаган аймактарда көп сандаган майда партиялар пайда болушу мүмкүн жана ушунун аркасында ишке жөндөмдүү коалицияны түзүү кыйынчылыкты жаратат. Бирок шайлоо квоталарын колдонуу бул көйгөйдү азайтышы мүмкүн;
- жабык партиялык тизме партия лидерлерине көбүрөөк бийлик берет, алар партиянын тизмесиндеги талапкерлердин кезектерин аныктайт, бул партиянын ичиндеги диктатурага алып келиши мүмкүн;

- добуштарды бөлүштүрүү системасы көп учурда шайлоочуларга түшүнүксүз жана бул пропорционалдык өкүлчүлүктүү системаны популярдуу эмес кылып коюшу мүмкүн;
- көптөгөн авторлор, демократиянын өнүгүүсүнүн баштапкы фазасында, күчтүү бутка туруп калган партиялар жок кезде пропорционалдуу шайлоо системасын киргизүү (таза жана аралаш түрүндө) партиялык системаны талкалайт деп ырасташат [109, 15-б.].

Аралаш шайлоо системасы жогоруда көсөтүлгөн шайлоо системасынын кемчиликтерин минималдаштыруу үчүн пропорционалдык шайлоо системасын мажоритардык шайлоо системасы менен айкалыштырылып чыгарылган система. Алар биргелешип **аралаш шайлоо системасын** түзүшөт. Анын маңызы, депутаттык мандаттардын бир бөлүгү мажоритардык системасынын принциптерине ылайык бөлүштүрүлөт, бул туруктуу өкмөттүн түзүлүшүнө мүмкүнчүлүк берет, ал эми башка бөлүгү - пропорционалдык системанын принциптерине ылайык, бул шайлоочулардын добуштарын толук эске алууга мүмкүнчүлүк берет жана мамлекеттеги саясий кырдаалды тагыраак чагылдырат. Кыргызстанда аралаш система 1999-жылдан 2005-жылга чейин иштеди.

Аралаш система ар кайсы мамлекеттерде ар кандай колдонулат, бул саясий, тарыхый жана маданий каадалардан көз каранды, жергиликтүү көз караш жана специфика, мамлекеттик түзүлүш эске алынат, ар кандай вариацияларга ээ, демократизмдин азыраак же көбүрөөк даражасы менен айырмаланат.

Аралаш шайлоо системасынын артыкчылыктары:

- мыйзам чыгаруучу же көзөмөлдөөчү ишмердүүлүктүн сапаты жакшырат, болбосо мыйзам чыгаруучулардын мыйзам долбоорлорун даярдоо жана аларды жүзөгө ашырууга карата аймактардагы аткаруу бийликтеринин жетекчилерине болгон талабы жогорулайт;
- бул коомдогу ар кандай кызыкчылыктарды жана баалуулуктарды көбүрөөк эске алышат;

- партиялар аркылуу алардын шайлоо алдындагы программаларында жана саясий ишмердүүлүгүндө ар кандай топтордун жана калктын катмарынын коомдук пикири көбүрөөк эске алына баштайт;
- курамы коомдогу саясий күчтөрдүн шайкештигин чагылдырып турган профессионалдык парламентти түзүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- саясий партияларды, алардын шайлоочулар менен болгон байланышын бекемдейт, анткени депутаттардын бир бөлүгү пропорционалдык негизде шайланат.

Аралаш шайлоо системасынын кемчиликтери:

- партиялык тизмелердин ачыкка чыкпагандыгы;
- эгер көп майда партия бар болсо, парламенттеги стабилдүү көпчүлүктү түзүүгө мүмкүн болбогондугу;
- саясий каадаларды кармап туруу менен эски жана жаңы саясий системаларды улап кетет, анткени мажоритардык шайлоо системасын колдонуу стабилдүү бир партиялык өкмөттү түзүүгө мүмкүнчүлүктү сактап калат [109, 16-б.].

Преференциалдык шайлоо системасы. Теңчиликти, акыйкаттыкты жана натыйжалуу бийликти издөө принциптерине жетишүүдөгү алдыңкы юридикалык ойдун өнүгүүсүнүн жыйынтыгы болуп саналат. Жаңы система өзүнө пропорционалдык жана мажоритардык системалардын артыкчылыктарын камтыйт, алардын айрым кемчиликтерин мүмкүн болушунча четтетүүгө аракет кылат. Преференциалдык шайлоо учурунда жарандар мажоритардык шайлоодо гудай добуш берүүгө мүмкүнчүлүк алышат, бирок утулгандардын жана уткандардын добушу саналып чыгып, жалпы партиянын эсебине топтолот. Ар бир партия талапкерлердин эки тизмесин түзүүгө милдеттүү болот, борбордук (негизи партиянын жетекчилеринен түзүлөт) жана жергиликтүү. Ошону менен, шайлоодо бир да шайлоо округунан жеңбей калган партия теориялык жактан шайлоо чегинен өтө албайт жана партиянын борбордук тизмесиндеги талапкерлер үчүн депутаттык мандаттарды ала алышпайт. Бирок, европалык шайлоочу үчүн

айдан ачык болуп турган бул татаал процедуралар менен эсептөөлөрдүн баары, кадимки шайлоочу жана жакшы түшүнө албаган шайлоочу үчүн түшүнүүгө зор кыйынчылык жаратышы мүмкүн. Ошондуктан, Кыргызстанда бул системага сактык менен мамиле кылып келишкен. 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Жогорку Кеңештин депутаттардын шайлоосу преференциалдык система менен өтүлдү. Шайлоо системасына киргизилген шайлоонун жаңы түрү шайлоочулар үчүн кыйынчылыктарды деле жараткан жок. Ал эми талапкерлердин ортосунда аттаандаштык пайда болуп, чындап эл өкүлү, шайлоочунун купулуна толгон талапкер көп добуш алуусу байкалып, тизмедеги биринчи орундар баалуулугун жоготту. Жаңы өзгөчөлүк шайлоо системасындагы бардык көйгөйлөрдү чечет деп айтууга болбойт, бирок ошол эле учурда жаңы ыкма менен партиянын ичиндеги коррупциялык схемаларды жокко чыгаруу болот жана парламентке акчалуулардын келишине бөгөт коюлат. Башкача айтканда талапкердин тизмесине табигый люстрация жүргүзүү механизми киргизилди.

Шайлоо системасы коомдо болуп жаткан чыныгы саясий процесстердин өтө сезимтал индикаторлору болуп саналат. Шайлоо мыйзамдары жергиликтүү саясий жана маданий окуяларды, жана калктын менталитетин, өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен улам жакшырышы жана өнүгүшү керек [109, 17-б.].

Демократиялык өлкөлөрдө шайлоо эки түрдүү – мажоритардык жана пропорционалдык жол менен өткөрүлөт экендигин талдап кеттик. Мажоритардык шайлоо ыкмасында – өлкөдө шайлоо округдары уюшулуп, ат салышкан талапкерлер шайлоочулардын көп добушун топтосо ал жеңишке жетишет экен. Пропорционалдык шайлоодо добуш жалпы мамлекеттин алкагында, кайсы бир саясий партиянын пайдасына берилет экен. Депутаттык мандат шайлоочулардын добушунун санына жараша бөлүнөт. Жогорудагыдай эки шайлоо ыкмасы бирдей чогуу колдонулган учурлар да кездешет. Мисалы: Кыргызстанда 2005-жылы парламенттик шайлоодо мажоритардык менен пропорционалдык ыкмасы бирдей тең колдонулган.

Парламенттин мыйзам чыгаруу жыйынындагы 45 орунга депутаттар бир мандаттуу округдардан, калган 15 орун саясий партияларга берилген. Ал эми 2021-жылы болуп өткөн парламенттик шайлоодо пропорционалдуу-преференциалдык ыкма жана ошондой эле мажоритардык ыкма колдонулду. 90-депутаттын 54-партиялык тизме менен шайланса, 36-бир мандаттуу округтан шайланып келишти. Айрым байкоочулардын айтымында, парламенттен саясий партияларга көп орун берүү өлкөдөгү демократия, жарандык коомдун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Анткени пропорционалдык шайлоо ыкмасы мамлекеттеги күчтүү, элге белгилүү партиялардын парламенттен депутаттык мандатты арбын алуусуна мүмкүнчүлүк түзөт. Бул өз мезгилинде өлкөдөгү жердешчилик, уруучулук бөлүнүшүн азайтат. Жогорку Кеңешке аткаруу бийлигинен көз каранды эмес депутаттардын келишине шарт түзөт. Баш мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду сунуш эткен Конституциялык кеңешменин мүчөлөрү да партияларга болочок парламенттен көп орун берүүнү колдошкон. Эмне үчүн мамлекет башчысы буга чейин саясий партиялардын ролун күчөтүү, аларга парламентте көбүрөөк орун берүүнү айтып келип, чечүүчү мезгилге келгенде, өзүнүн баштапкы пикирин өзгөрттү деген талкууну оппозициячыл саясатчылар коомчулуктун талкуусуна, бүгүнкү бийлик болочок парламентте оппозициячыл маанайдагы депутаттарды аз келтирүү максатын көздөп жатышат деп чыгарышкан. Мисалы, парламенттик шайлоодо эң көп добуш алган коммунистер партиясынын жетекчиси Абсамат Масалиевдин пикири төмөндөгүчө болгон: *“Ачык айтканда, мындай кадамдарга, бийлик болочок парламенттен коммунистер жана ага пикирлеш партиялардын көп добуш аларынан чочулоодон улам барды”*. Масалиевдин айтымында мажоритардык шайлоо системасын колдонуу Кыргызстандын өнүгүшүнө кедергисин тийгизет: *“Саясий партиялардын курамында ар түрдүү улут өкүлдөрү бар. Эң башкысы, алардын саясий көз карашы бирдей. Ушул өңүттөн алганда, мажоритардык шайлоо ыкмасы өлкөдөгү уруучулукту, жердешчиликти кайрадан күчөтөт, коомдо жекке бөлүнүүчүлүктү күчөтөт»*.

Оппозициячыл саясатчынын жогорудагыдай пикирине аткаруу бийлик өкүлдөрү макул эмес болгон. Конституциянын жаңы редакциясынын соңку долбоорун иштеп чыккан эксперттик топтун башчысы, президенттин Мыйзам чыгаруу жыйынынын өкүлү Ч. И. Арабаевдин пикиринде, мажоритардык тутум эл менен депутаттын ортосундагы байланышты чыңдоо үчүн киргизилди деген: *“Мындай ыкманын артыкчылыгы, эл менен депутаттын жакындашуусуна өбөлгө болот. Натыйжада депутат аны шайлаган эл менен тез-тез жолугуп, жасаган иштери боюнча маалымат берип турат”*. Биримдик партиясынын Мыйзам чыгаруу жыйынындагы өкүлү К. Алымкуловдун ойу боюнча, мажоритардык система, өлкөдөгү саясий партиялардын кайра чыңдалышына өбөлгө түзөт. Анын айтымында: *“Мындай шайлоо системасын киргизүү, өлкөдөгү саясий партиялардын жанданышына өбөлгө түзөт. Анткени мурдагыдай эле саясий партияларга парламенттен бир канча орунду берип коюу, «партиялардын он беш депутаттык орун бизге тиет деп аракеттенбей коюшуна алып келди. Ал эми мажоритардык ыкма бир жагынан көп партиялардын жоюлушуна, экинчи жагынан айрым партиялардын күчтөнүшүнө алып келет”* [166].

Шайлоо жана шайлоо ыкмаларынын түрлөрүн Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхында колдонулган учурларын талдоосу жыйынтыкталып экинчи бөлүмдө каралат. Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан кийин конституциялык укук жаатындагы бир катар алдынкы окуу куралдардын, монографияларды, комментарийлерди, лекция курстарын жана илимий макалаларды жазып чыгарышып конституциялык укук илиминде чоң салымын кошкон юрист окумуштууларды белгилей кетүү абзел. Алар: А. Арабаев, Ч. И. Арабаева, Э. Ж. Бейшембиев, С. К. Косаков, К. К. Керезбеков, Б. И. Борубашев, Э. Э. Дуйсенов, Г. А. Мукамбетова, К. М. Осмоналиев, Г. Т. Искакова, С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев ж.б. [163, 40-б.].

1.2. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхый аспектилери.

Тарыхта Рим императорлору б.з. I-III кылымдарында эле өздөрүнүн указдарында конституция терминин колдонгону менен негизги деген маанини алып жүргөн эмес. Андан кийинчерээк, орто кылымда Англияда кабыл алынган “Эркиндиктин улуу хартиясы” конституциялык нормаларды киргизгенге аракет кылды. Бирок, юридикалык конституцияны толук колдонуу вазыйпасы капиталистик коомдун пайда болуп, өнүгүшүнүн дооруна туш келди. Биринчи юридикалык конституция 1787-жылы кабыл алынган Америка кошмо штаттарынын Конституциясы болуп калды [43, 47-б.]. Азыркы конституциялык укукта конституциянын көп сандаган аныктамалары бар. Алардын негизине конституциялык жөнгө салуу предметине, укук булактарынын иерархиясында конституция ээлеген орунга тиешелүү бир же бир нече белгилер алынган. Алсак, француздук мамлекет таануучу Ж. Бурдо конституцияны “Саясий бийликти дайындоо, уюштуруу жана иштөө ыкмасына тиешелүү эрежелердин топтому” катары аныктаган. Америкалык профессор К. Берд буга “жарандардын эркиндиктеринин аныктамасы” сыяктуу белгини кошкон. Нигериялык конституционалист Б. Нвабуезе төмөнкүдөй аныктама берген: Конституция мыйзамдын күчүнө ээ формалдуу документ болуп саналат, анын жардамы менен коом өзүнө башкарууну белгилейт, ыйгарым укуктарын аныктайт жана чектейт, ар кандай органдарынын мамилелерин жана кийинкилердин жарандар менен мамилелерин көрсөтөт. Конституция – мамлекеттик бийлик уюмун бекемдеген жана ошол бийликтин, коомдун жана индивиддердин өз ара мамилелерин жөнгө салган мамлекеттин негизги мыйзамы. Жалпысынан Конституция жөнгө салган коомдук мамилелердин предмети боюнча анын аныктамасы басымдуу болуп саналат [86, 48-б.].

Маңызын алып караганда конституция укуктук жана саясий документ. Саясий документ катары ал декларациялык мүнөзгө ээ, анткени ал коомдун негизги баалуулуктарын жарыялап, бекитип берет. Юридикалык документ катары конституция мамлекеттин негизги мыйзамы. Бул тууралуу биринчи жолу Ф. Лассаль “Конституциянын маңызы” деген эмгегинде белгилеп, эки

негизги өзгөчөлүгүн баса көрсөткөн. Биринчиси реалдуу, экинчиси жасалма конституция. Конституциянын реалдуулугу мамлекеттеги коомдук күчтөрдүн катышын көрсөтсө, жасалмалуулугу ошол коомдогу саясий күчтөрдүн катышын жетишсиз чагылдырганы менен түшүндүрүлөт. Бул жагдайлар конституциянын узак убакытка чейин өзгөртүлбөгөндүгүнөн же толуктоолор киргизилбегендигинен улам учурдун талаптарына жооп бере албай калгандыгынан пайда болот деп белгиленген.

Юридикалык конституциянын маңызы анын пайда болушу жана өнүгүшү коомдук күчтөрдүн белгилүү бир катышынын өзгөрүшүнө байланыштуу, ошондуктан жаңы конституциянын кабыл алынышы дагы анын өзгөрүүсүнө жана кыймылына алып келет [43, 48-б.].

Социалдык жашоо практикасы көргөзгөндөй юридикалык конституцияны кабыл алуунун эки жолу бар:

- коомдун социалдык күчтөрү толук өзгөрүүгө дуушар болгон учурда (өлкөдө революциялардын негизинде көз карандысыздык алуусу, бийликтин алмашуусу, бир коомдук тутумдан экинчисине өтүүсү ж.б.);
- социалдык топтор бири-бири менен күрөш жүргүзүү учурунда же кызматташуу учурунда келишимге келүү белгиси катары кабыл алынат (партиялардын, топтордун ортосундагы саясий келишим, компромисс).

Кыргызстандын шартында конституциянын кабыл алынышы, өзгөрүүсү жана толуктоо киргизүү процесстеринде жогоруда биз көрсөткөн эки жол тең байкалды. Негизинен Кыргыз Республикасынын Конституциясы эгемендүүлүк алгандан бери көп реформаларга дуушар болуп, натыйжада мамлекеттеги конституциялык укукка байланышкан процесстердин улам жаңыланып, өзгөрүп туруусуна алып келди.

1991-жылы Советтик империя кулагандан кийин Кыргызстан цивилизациялуу дүйнөдөн өзүнүн татыктуу ордун ээлөө үчүн өз алдынча, көз карандысыз, экономикалык жактан өнүккөн мамлекет болуп калуу үчүн тарыхый кайталангыс мүмкүнчүлүккө ээ болгон. Кыргыз мамлекети СССРдин мурдагы республикаларынын ичинен биринчи болуп

демократиялык Конституцияны кабыл алып, өлкөнүн валютасы – сомду киргизип, жеке менчикке болгон укугун бекемдеген [96, 9-б.]. Тарыхты тактап белгилеп кетсек, анда 1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңешинин 3-сессиясында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүгү жөнүндөгү жана 1991-жылдын 31-августундагы Көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларациялар маңызы боюнча саясий-укуктук жана негиздөөчү иш кагаз катары, конституциялык масштабдагы актылардын катарын толуктай алат деп белгилеп кетебиз. Жогорудагы саясий актыларга мамлекеттин ошол кездеги укуктук өнүгүшүнүн илимий, саясий Конституциясы катары баа берсек болот. Себеби ал учурда кабыл алынган Декларацияларга ылайык Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясына өзгөртүүлөр киргизилип, мамлекеттин жаңы аталышы “Кыргыз Республикасы” деп жарыяланган.

Эгерде СССРдин 1977-жылдагы Конституциясы жана Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы өнүккөн социализмдин Конституциясы деп аталса, Кыргыз Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясын эгемендүү мамлекеттин жана рыноктук коомдун Конституциясы деп атоого болот. Бул Кыргызстандын мамлекеттик жана коомдук түзүлүштүн таптакыр жаңыча аныкталган тарыхый укуктук акт болгон. Албетте, Конституция Кыргызстандын мамлекеттин эгемендүүлүгүн жарыялаган учурдан бери чыгарылган конституциялык мыйзамдардын көп укуктук ченемдерин, принциптерин жана идеяларын өздөштүргөн. Аларга элдик эгемендик, мамлекеттин көз карандысыздыгы, кыргыз тилин мамлекеттик тил деп таануу, Президентти аткаруу бийлигинин, сот органдарынын (Жогорку, Конституциялык, Жогорку Арбитраждык соттордун) жана прокуратуранын бирдиктүү тутумунда мамлекет башчысы катары таануу кирген [86, 57-б.].

Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 12-сессиясында кабыл алынды [3]. Жаңы конституциянын варианты дээрлик 2 жыл

аралыгында Конституциялык Кеңешме тарабынан даярдалып, бир нече жолу элдик талкуудан жана Жогорку Кеңештеги талкуулоосунан өткөрүлгөн. Бирок, Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы толук кандуу ишке кирбестен, “Конституциялык реформа” деп аз убакыттын ичинде бир нече жолу өзгөртүүлөргө, толуктоолорго дуушар болду. Ар бир толуктоо жеке жана саясий кызыкчылыктарга ылайык жүргүзүлүп, Конституциянын маңызы менен чогуу коомчулукта кадыр-баркы төмөндөдү.

1996-жылдагы реформа өлкөдө жаңы конституциялык түзүлүштү негиздеди. Республика толугу менен парламенттик моделден кайтып, башкаруунун президенттик аралаш моделине өтүп, бийлик президенттик, аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу бутактарынын арасында ыйгарым укуктары бөлүштүрүлгөн. Тышкы саясат жана ички өнүгүүнүн негизги багыттарын аныктоо боюнча ыйгарым укуктар Жогорку Кеңештен өлкө Президентине берилди. Жалпысынан алганда Кыргыз Республикасынын Президентине 46 ыйгарым укуктар берилсе, парламентке 36 ыйгарым укук калтырылган [43, 50-б.].

Көп өтпөй эле Президент Аскар Акаев кайрадан “Конституциялык реформалардын” зарылдыгын көтөрүп чыгып, 1998-жылдын 17-октябрындагы конституциялык реформа боюнча өткөн референдумда беш маселе болсо, анын үчөө парламенттин реформасына байланыштуу болгон. Өткөрүлгөн референдумдун негизинде Жогорку Кеңештин депутаттары кол тийбестик укугунан ажыратылып, Жогорку Кеңештин палаталарынын курамынын саны өзгөртүлгөн (мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутат, алардын ичинен 15 партиялык тизме менен, эл өкүлдөр жыйыны 45 депутат). 2003-жылдагы конституциялык реформага байланыштуу 2005-жылдан тартып бир палаталуу парламент можаритардык негизде түзүлөрү аныкталган. 2005-жылдын 24-мартындагы окуялардан кийин жана конституциялык реформалардын жаңы процессинин башталышы менен 2006-жылдын 8-ноябрында коомдук, саясий компромисстин негизинде Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамынын жаңы редакциясы кабыл алынган.

Ал Конституциялык кеңеш, Президент жана Жогорку Кеңеш тарабынан сунушталган үч долбоордун негизинде иштелип чыккан. Ошондуктан бул документтин кемчиликтери арбын болгон. Бирок ага карабастан, бул редакцияда президенттин аткаруу бийлигин түзүүдө жана көзөмөлдөөдө ыйгарым укуктары, аны менен кошо мыйзам чыгаруу процессине таасир этиши кыйла кыскарган. Парламент 90 депутаттан туруп, алардын 50% партиялык тизме менен, 50 % бир мандаттуу аймактардан шайлануусу каралган. Жаңы Конституция боюнча бир партия 50 % дан ашык орун алган убакта Кыргыз Республиканын Өкмөтүн түзүү милдетин алат, эгерде эч бир партия 50 % дан ашык орун албаса, анда премьер-министрди дайындоо милдети Президентке өтөт деп берилген. Мисалы, премьер-министр кызматына бекигенден кийин, ал Өкмөттүн түзүмүн аныктайт жана аны Жогорку Кеңешке бекитүүгө жөнөтөт. Премьер-министр аны менен кошо Өкмөттүн курамын түзүп, аны Президентке бекитүүгө киргизет [43, 51-б.]. Бирок, Кыргыз Республикасынын конституциясынын жаңы редакциясынын кабыл алынышына карабастан бийлик менен оппозициянын келишпестиги уланган. Бул жагдай ушул эле жылы 30-декабрда өлкөнүн негизги мыйзамына жаңы өзгөртүүлөрдүн киргизилишине алып келген жана ага ылайык Президенттин аткаруу бийлигине кийлигишүүсү күчөгөн. Премьер-министрди тандоо мөөнөтү 14 күндөн 5 иш күнүнө чейин кыскарып, Өкмөттүн түзүлүшү 14 күндөн 7 күнгө чейин кыскарган. Президент Өкмөттүн курамын жана анын түзүмүн бекитүү, өлкөнүн коргонуу жана коопсуздугуна караштуу мамлекеттик органдардын үстүнөн түздөн-түз башкаруу укугуна ээ болгондугу менен ал мурда кыскартылган ыйгарым укуктарын дээрлик калыбына келтирген.

Бир жыл өтпөй эле, 2007-жылдын октябрында мурунку жылдардагы конституцияларга салыштырмалуу Президенттин укуктарын бир топ күчөткөн жаңы конституция кабыл алынды. Бул конституция боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин аткаруу жана сот бийлигине болгон ыйгарым укуктары жана таасири калыбына келтирилип, андан дагы

күчөтүлгөн. Мисалы, Президенттин түздөн-түз юрисдикциясына аткаруу бийлигинин негизги тармактары берилген. Алар: ички жана тышкы саясат (ИИМ жана ТИМ), коргоо жана улуттук коопсуздук (УКМК).

2005-жылдын 10-июлунда Президент болуп шайланган Курманбек Бакиев парламенттик башкаруу формасын куруу идеясынан баш тартып, саясий акыбалды турукташтыруу үчүн конституциялык реформа жүргүзүп, өлкөнүн өнүгүү жолун аныктоодо, өнүгүүнүн стратегиялык документтерине кол коюу бир гана Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укугу болот деген өзгөчөлүк киргизген.

2010-жылы 27-июнда кабыл алынган негизги мыйзамдын жобосуна ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын кеңейиши менен анын жоопкерчилиги күчөтүлгөн. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшү боюнча программаларды бекитүү жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн курамын түзүү боюнча парламенттин ыйгарым укуктары өлкөдө стратегиялык багыттарды өнүктүрүүгө, аларды иш жүзүнө ашырууга ыңгайлуу шарттарды түзөт деген ишеним пайда болду. Бирок, Президенттик башкаруу формасынан парламенттик башкаруу формасына өзгөрүлүшү айкын эмес эле. Кээ бир эксперттер президенттик-парламенттик башкаруу формасына өткөндүгүбүздү белгилешет, анткени Президенттин колунда тышкы саясаттын багытын аныктоо, күч структураларынын үстүнөн куратордук ишти жүргүзүү сыяктуу маанилүү функциялар калтырылган болчу [43, 52-б.].

2020-жылы 4-октябрында болуп өткөн Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодон кийин кайра жаңжал чыгып, мамлекеттик төңкөрүш болуп, 2010-жылы 7-апрель ыңкылабынан соң парламенттик башкарууга багыт алган Кыргызстан кайрадан Президенттик башкаруу системасына өттү. Жаңы баш мыйзамга ылайык, президент аткаруу бийлигинин башында туруп, облус, райондун башчыларын дайындоого чейинки бир топ ыйгарым укуктарын алды. Мындан ары референдумдарды мурдагыдай Жогорку Кеңеш эмес, Президент гана жарыяламай болду.

Конституциялык реформа менен шайлоо мыйзамына өзгөртүү эриш-аркак жүрдү себеби шайлоо системасына жаңы баш мыйзамга ылайык өзгөртүү иштерие киргизүү шарт болду. Өзгөрүүлөрдүн өзгөчөлүгү булар: биринчиден, депутаттардын саны 90 го түшүрүлдү; экинчиден, парламенттин курамы бир мандаттуу (36 депутат) жана партиялык ачык тизме (54 депутат) менен шайланып келген депутаттардан куралмай болду; эң негизги өзгөчөлүк, парламент өкмөт түзүү укугунан ажырады.

Коомдун ички түзүмүн түзгөн, өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы ар кандай – социалдык, саясий, экономикалык, экологиялык, маданий ж.б. системадан туруп, теорияда социалдык структура деп белгиленет. Алардын бардыгы бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирине таасир этет. Эгер муну билбесе жана өз ара карама каршы келген системаларды айкалыштырууга аракет көрүлсө, анда терс натыйжа алууга болот, биз бул көрүнүштү өнүгүп жаткан мамлекеттердин практикасында көп көрүп жатабыз.

Жалпы жонунан саясий системалар ачык жана жабык болот. Ал канчалык ачык болсо, бийлик, коом, мамлекет ошончолук демократиялуу болот. Биздин мамлекеттин саясий системасы жарым жартылай жабык, бул туруктуу жана өзгөрүлмө чондуктардын, процесстердин, структуралардын, зор санынын жыйындысы, алар кээде ар кайсы багытта, ар кандай ченемде жана ар кандай ылдамдык менен жылышат. Анын ачык көрүнүп турган кемчилигине бийлик бутактарынын ортосунда, борбордук жана жергиликтүү бийликтин ортосунда жетиштүү баланстын жоктугу, президенттин бийлик бутактарынын үстүнөн үстөмдүк кылуусу кирет [52].

Коомдун саясий системасына төмөнкү институттар кирет – мамлекет, президент, парламент, өкмөт, сот бийлиги, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, армия, коопсуздук күчтөрү, партиялар, диний уюмдар, ЖМК, бизнес-структуралар.

Дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттериндеги шайлоо системасынын түзүлүшү жана өнүгүүсү мажоритардык шайлоо системасынын шартында

өткөн. Партиялардын бекемделишине жана көп партиялуулуктун узакка өнүгүшүнө жараша пропорционалдуу, аралаш, преференциалдык шайлоо системасы кийин пайда болот. Алардын ар бири тарыхый өнүгүүнүн бир этабында пайда болгон, өзүнүн артыкчылыктарына жана кемчиликтерине ээ. Жогоруда берилген системаларды айкалыштырып, алардын ичинен оптималдуу үлгүлөрдү табуу керек. Мамлекетте бардык мезгилге жарактуу бир гана система тандалышы керек. Алардын ичинен артыкчылык тарыхый мезгилдин талаптарына, анын максаттарына жана милдеттерине, азыркы тышкы жана ички чакырыктарга, тобокелдиктерге жана коркунучтарга мүмкүн болушунча көбүрөөк жооп бергенине берилиши керек.

Пропорционалдык система көбүрөөк демократиялуу деп эсептелет жана мажоритардык системага караганда саясий өкүлчүлүктүн демократиялык принцибин ишке ашырууну камсыз кылууга шарт түзөт. Мисал келтиребиз, Франциядагы президенттик шайлоо, эреже болгондой парламенттик шайлоонун алдында жарым же бир жыл мурда өтөт. Ошентип, шайлоодо жеңген Франциянын президентине парламентте президентчил көпчүлүктү түзүүгө мүмкүнчүлүгү болот. Парламенттик көпчүлүккө ээ президент күчтүү саясий фигура болуп калат жана шайлоо алдындагы убадаларын аткаруу бир аз жеңилерээк. Бирок, керектүү шайлоо циклине туш келүү үчүн, президенттик жана депутаттык мандаттын мөөнөттөрүн синхрондоштуруу керек. Буга байланыштуу, президенттик мандаттын мөөнөтү жети жылдан беш жылга кыскартылган, б.а. депутаттык мандаттын мөөнөтүнө ылайыкташтырылган [55]. Кыргызстанда салыштырмалуу президенттик жана парламенттик шайлоонун көпчүлүгү мөөнөтүнөн мурда же парламентти таркатуунун натыйжасында өткөрүлгөн, ал эми парламенттеги президентчил көпчүлүк шайлоону жасалмалоодон жана аны кыянаттык менен пайдалануунун натыйжасында түзүлүп келген. Ошондуктан, өлкөдөгү шайлоолор көп учурда жаңжалдар менен өтүп, мамлекеттик төңкөрүшкө, бийлик алмашууга алып келген. Буга ылайык, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы жетиштүү иштелип чыккан

эмес жана ушуга байланыштуу биздин мамлекет саясий туруксуз мамлекетке айланды деп белгилесек болот.

Мамлекет – саясий системасынын башкы институту болуп саналат жана бийликти жүргүзүүнүн эң таасирдүү субъектиси. Мамлекет саясий системасынын өзөгү болуп эсептелинет.

1991-жылы көз карандысыздык жарыялангандан кийинки алгачкы жылдары Советтик типтеги мамлекеттик органдар ишин уланткан, булар: Республиканын Жогорку Кеңеши (парламент), Министрлер Кеңеши (өкмөт); Жогорку Сот жана жергиликтүү соттор. Өлкөдө коомдун демократиялык тибине өтүү боюнча масштабдуу реформалар кеңири жүргүзө башталган. Кыргызстанда түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрдүн башталышы, 1993-жылы 5-май айында кабыл алынган Конституцияда бекитилген. Конституция мамлекеттик бийликти төмөнкү принциптер боюнча негизделет деп жарыялаган [134, 8-б.]:

- эл тарабынан шайлаган, көрсөтүлгөн жана камсыздалган элдик бийликтин үстөмдүгү Жогорку Кеңеш жана Президент;
- мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү;
- мамлекеттик органдардын, жергиликтүү бийлик органдарынын жоопкерчилиги элдин алдындагы башкаруу жана алардын ыйгарым укуктарын элдин кызыкчылыгы үчүн жүзөгө ашыруу;
- мамлекеттик органдардын иш-милдеттерин жана ыйгарым укуктарын чектөө жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары.

Кыргыз Республикасы эгемендүү көз карандысыз 33 жылдык тарыхында түрдүү шайлоо ыкмаларын жана тутумдарын колдонуп өткөрүп келди, дал ошол өзгөчөлүктөргө көңүл буруп талдап көрсөк [115]:

- 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык 1995-жылдын февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин I-чакырылышына шайлоо өткөн. 1995-2000-жылдар аралыгында Кыргызстанда биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин эки палаталуу парламенти

- Мыйзам чыгаруу жыйыны – 35 депутаттан турган жана Эл өкүлдөр жыйыны – 70 депутаттык орундан туруп бир мандаттуу округдарда **мажоритардык система** боюнча жалпы жонунан 105 депутат шайланган. Анын эки палатасынын биринчи жыйналышы 1995-жылдын 28-мартында болгон;
- 2000-2005-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин II-чакырылышы өз ишин жүзөгө ашырган. Ал 105 депутаттан турган. 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформанын жүрүшүндө шайлоо системасына өзгөртүүлөр киргизилген жана кыргыз парламентинин палаталарынын сандык курамы кайрадан каралган. Эми Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп, алардын 15-партиялык тизме боюнча бир мандаттуу округдарда **мажоритардык система** боюнча шайланган. Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган;
 - 2005-жылы бир палаталуу парламент түзүлө тургандыгы 2003-жылдагы конституциялык реформа менен белгиленген. Сунуш кылынган Конституциянын долбоору Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин III-чакырылышы партиялык тизмелер боюнча шайлоону карап, бир мандаттуу округдарда **мажоритардык система** боюнча шайланган, сандык курамы 90 депутаттан турган. Жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңешке шайланган саясий партиялар Өкмөттү түзүүгө укук алган. 2007-жылдын 23-октябрында Жогорку Кеңеш мөөнөтүнөн мурда таркатылган;
 - 2007-жылдын 16-декабрында болгон шайлоонун жыйынтыгында өлкөнүн тарыхында биринчи жолу партиялык тизмелер боюнча **пропорционалдык ыкма** менен шайланган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV-чакырылышы өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен. Анда үч саясий партия өкүлчүлүк кылган, жалпы жонуна 120 депутат иш алып барган. 2010-жылдагы апрель окуяларынын натыйжасында Жогорку Кеңештин IV-чакырылышы

- өз ишин токтоткон, мамлекеттик бийлик алмашып, коомдук-саясий абал өзгөргөн;
- 2010-жылы 4-октябрда Кыргызстанда кезектеги шайлоолор өттү. Шайлоого чейинки шайлоолордун алдындагы кампания жүрүп жаткан мезгил динамикалуу болгондугу менен мүнөздөлөт жана катталган 16 партиянын ортосундагы атаандаштык аяктайт. Шайлоо партиялык тизмелер боюнча **пропорционалдык ыкма** менен өтүп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин V-чакырылышы шайланат;
 - 2015-жылдын 4-октябрында болуп өткөн парламенттик шайлоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин VI-чакырылышы өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен. Болуп өткөн шайлоо өнөкөттүгү мыйзамда белгиленген тартипте биометриялык катодон өткөн Кыргыз Республикасынын жарандарын шайлоочулардын тизмесине киргизилгендиги жана автоматтык эсептөө урналар аркылуу инновациялык жаңыланган техникалык ыкма менен өткөрүлгөндү айырмалады. Шайлоо ыкмасы **пропорционалдык** бойдон өзгөрүүсүз калды;
 - 2016-жылы жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлоо жана Референдум, 2017-жылы Президенттик шайлоо, 2020-жылы КР ЖКнин депутаттарын шайлоо процесстери биометриялык катодон өткөн Кыргыз Республикасынын жарандарын шайлоочулардын тизмесине киргизилгендиги жана автоматтык эсептөө урналар аркылуу инновациялык жаңыланган техникалык ыкма менен өткөрүлгөн;
 - 2020-жылы 4-октябрда Парламенттик шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылып, шайлоо 2021-жылдын 28-ноябрь айында өтүлүп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин VII-чакырылышы жаңы кабыл алынган Конституциянын негизинде орчундуу өзгөрүүлөргө учураган. Депутаттын саны 90 депутаттка кыскарган, анын ичинен **58 депутатты пропорционалдык система** аркылуу ачык тизме менен шайланып

келишкен, ал эми **36 депутаты бир мандаттуу шайлоо округунан мажоритардык система** менен шайланып ишке киришкен.

Көз карандысыздыкка ээ болгон мезгилден бери 33 жыл өттү жана Кыргызстанда парламентаризмдин демократиялык салттары дагы да болсо калыптана элек. Көз карандысыздыкка ээ болгон биринчи 30 жыл ичи башаламандыктардын жана татаал социалдык-экономикалык, саясий өзгөрүүлөрдүн мезгили болду, эл бийликтин көпчүлүк аткарган иштерине нааразылыктары топтолду, кошумча болуп шайлоо процесси таза өтүлбөй, оппозиция болгон талапкерлерге бийликке болгон жол жабылып, мамлекеттеги мыйзамсыз бийлик алмашууларга алып келди (24-март 2005ж., 7-апрел 2010ж.) [105]. Мамлекеттеги дээрлик болуп өткөн төңкөрүштөрдүн башаты шайлоодон башталганы тарых так маалымдайт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн 30-жылдыгына арналган “Азаттык” радиосунун репортажына коомдук ишмер Топчубек Тургуналиев мындай ойлорун ортого салган: “кошумча динамит катары шайлоодогу акыйкатсыздыктар кызмат кылды да, ошонун бары анын (Акаев А.А.) кызматтан кетишине алып келди” деп белгилеп кеткен. Ушул эле репортажда төмөндөгү маалыматтар да берилген [166]:

- 2003-жылдын 2-февралында өткөн кезектеги референдумда Аскар Акаевдин президенттик мөөнөтү 2005-жылдын декабрына чейин деп 86,68 % менен бекитилген;
- 2004-жылы оппозициянын масштабдуу биригүүсү орун алат;
- 2005-жылы 27-февралда 31 шайлоо округунда өткөн парламенттик шайлоонун жыйынтыгында президенттин кызы **Бермет Акаева** менен уулу **Айдар Акаев** депутат болуп өткөн. Бул бийликке болгон элдин нааразылыктарын дагы күчөткөн. Бул тууралуу А. Акаев “алар эми чоңойду, мен алардын жашоодо өз ордуларын табышын каалайм. Эртеби, кечпи, мен өзүмдүн саясий мансабымды аяктайм. Мейли, менин балдарым дагы ошол чөйрөдө өзүлөрүн сынап көрсүн”, - деп билдирген [150, 80-б.];

- 2005-жылдын 13-мартында Жогорку Кеңешке калган 43 округда шайлоолор болуп өткөн. Анын жыйынтыгында **Курманбек Бакиев** баштаган оппозициянын өкүлдөрү шайлоонун жыйынтыгын тааныбай турганын айтып, нааразычылык акциялары башталган. **Роза Отунбаева** башында турган “Ата-Журт” оппозициялык блогу ишин жандаткан;
- 2005-жылдын 19-мартында Ош шаарында, 23-мартта Баткен, Кочкор, Өзгөн, Базар-Коргон, Тоң райондорунун борборлорунда элдик курултайлар болуп өткөн;
- нааразылык күч алып 2005-жылдын 24-мартында төңкөрүш орун алган. **А. Акаев** түнү менен Москвага учуп кеткен [36].

Тунгуч президент бул окуяларды көп жолу комментарийлеген, алардын биринде 2005-жылы бийликти конституциялык жол менен өткөрүп бербегенине өкүнөрүн айткан. Ошондой эле 2005-жылдагы окуя туралуу президенттин кызы Бермет Акаеванын “Жамандыктын гүлү” (Цветы зла) аттуу китеби жарык көргөн. Китептин канча бир бетин шайлоо системасына арнаган, себеби жогоруда коомдук ишмер Т.Тургуналиев белгилеп кеткендей шайлоо көптөн бери толуп турган саясий абалга динамит болуп бергени тарых барагында анык белгиленет. Тунгуч президентибиздин кызынын өз китебинде атасын жана ошол учурдагы мамлекеттик системаны жактоо максаты көздөлгөн. Бермет Акаева төмөндөгүдөй билдирүүлөрдү жазган: “2005-жылдары постсоветтик өлкөлөрдүн бири болгон Грузия жана Украина мамлекеттеринде элдин нааразычылыктары күчөп турган убакыт болчу. Ошондуктан ал жакта болуп жаткан учурлар эске алынып Борбордук шайлоо комиссиясы эл аралык уюмдар менен биргеликте иштеп, шайлоону болушунча ачык-айкын таза өткөрүүгө аракет жумшаган. Шайлоо процесси кемчиликсиз өтүү үчүн, жарандардын укуктары, демократиялык принциптердин сакталышын көздөп жаңы шайлоо кодекси иштелип чыккан. Кодексте ЕККУнун жана башка эл аралык уюмдардын бардык сунуштары эске алынып жазылган, жада калса бир эле шайлоочунун кайра шайлоого

мүмкүнчүлүгү жок болушу үчүн “манжа белгилөө” процедурасы каралган. Кошумча мамлекеттик автоматташтырылган система Шайлоо (ГАС “Шайлоо) киргизилген, бул жаңылык шайлоо процессинин ачык-айкын болушуна, байкоочулар шайлоо процессине жеңил эле байкоо жүргүзүп турууга болот, деп шайлоо системасындагы ошол кездеги киргизилген жетишкендиктер болгон [39, 33-б.]. Б. Акаеванын китебинен алынган маалыматтарга таянсак 2000-жылдары Кыргыз Республикасынын шайлоо системасына инновациялык жаңы өзгөрүүлөр киргизилип, учурдун бийлиги шайлоо процессинин таза өтүшүнө кызыктар болгон деген маалымат алабыз. Бирок Бермет Акаеванын “Жамандыктын гүлү” китебине берилген маалыматтарга карама каршы пикирлер аз эмес, мисалы алып көрсөк Азимбек Бекназаровдун “Аксы ыйы – улут кайгысы” аттуу китебинде мындай деген маалымат берген: “Бектур Асанов шайлоо таза өтпөшүнө көзү жетип, шайлоодо нааразы болгон элди бириктирип, Акаевдин бийлигине каршы чечкиндүү күрөштү колдоорун айтты. Шайлоодогу элдин нааразычылыгы бүткүл Кыргызстан боюнча тараганы, нааразычылыктын башаты Акаевдин үй-бүлөсү түзгөн “Алга Кыргызстан” жана үй-бүлө колдогон “Адилет” менен “Менин өлкөм” партияларынын өкүлдөрүн бийлик ачыктан-ачык колдоп, административдик ресурстарды колдонуп жатышканы белгилүү эле. Айрыкча башында Бермет Акаева турган “Алга Кыргызстан” партиясынын мыйзамсыз жоруктары (акча жана башка буюмдарды таратуу, убадаларды берүү, мал союу, тамак-аш, арак берүү, административдик ресурстардын аларга иштеши жана башка) күчөп, ошол эле учурда Акаевдин бийлигине каршы сүйлөгөн оппозициянын өкүлдөрүн жамандоо, эл менен жолугушууда дежур чалдар, аялдар, балдарды пайдалануу элдин кыжырын абдан күчөткөндүгү элге маалым” [53, 468-б.]. Ал эми Кусейин Исаев “Коом жана ыңклап” деген китебиндеги “Шайлоо шынаа гана болду” деп аталган бөлүмдө төмөндөгүдөй пикирин жазган: “Чыга турган сөз эле, чыгып кетти өзү эле” дегендей, шайлоо – үлпүлдөп күйүп турган отко май куйган сыяктуу эле шылтоого шыноо болуп берди. Албетте, 2005-жылкы өткөн ЖК

депутаттыгына шайлоодо адистердин тыкандык менен изилдеп, талдоосу талап кылынат. Бирок, бир нерсе өтө ачык болду. Мен 50 жыл бою шайлоого катышып, тажрыйбаларымдын ичинен мындай ыплас, мындай акыйкатсыз шайлоону көргөн эмесмин. Бул шайлоо толук Ош базардагы соода-сатыктын так эле өзүн ар тараптан көргөздү. Мындай шайлоо демократиянын, эркиндиктин эрежелерине, баалуулуктарына жана өлчөмдөрүнө төп келишпейт” деп 2005-жылдын 24-март айында болгон окуяга шайлоо системасынын орчундуу тиешеси болбосо да, кандайдыр бир ролу болгондугун баса белгилеп кеткен [96, 27-б.]. Окшош пикирин О. А. Тогусаков “Улуттук идея кыргыз философиясында” деген китебинде мындай деп белгилеп кеткен: “Марттык ыңкылап окуяларынын башкы түрткүсү катары 2005-ж., февраль-март айларында өткөн парламенттик шайлоону атаса болот. Шайлоо алдындагы жараянда жана шайлоо учурунда өлкө жетекчилиги тарабынан шайлоо куралдары катары өтө кир жана жосунсуз аракеттер колдонулду. Мисалы, шайлоого президенттин өзүнүн жана анын жакын тегерегинин туугандарынын рекорддук саны катышты. Ошондой эле оппозицияга каршы күрөштөгү куралдардын катары үгүттөө эрежелерин бузуу менен кара-пиярдын жапырт компаниясы жүзөгө ашырылды. Пиар-куралдардан башка, оппозициялык талапкерлерди каттабоо, аларды шайлоодон четтетүү сыяктуу адаттагы күч колдонуулар дагы жигердүү түрдө пайдаланды. Мисалы, шайлоо алдындагы акыркы 5 жылда өлкөдө жашабаганы үчүн талапкер Р. И. Отунбаева шайлоодон четтетилди. Бийликтин кеңири колдонулган мыйзамсыз иштери үчүн региондордо митингдер, демонстрациялар, нааразычылык акцияларын көбөйттү. ЕККУ дагы Кыргызстандагы парламенттик шайлоо “Шайлоо жараянына карата болгон эл аралык стандарттарга, ЕККУнун талаптарына жана милдеттенмелерине толук түрдө шайкеш келбейт” деген билдирме таратты. ЕККУнун парламенттик ассамблеясынын байкоочулар тобунун жетекчиси Кимо Килюнен дагы мындай деп билдирди: “Шайлоо жараянынын белгилүү бир оңолушун көрсөттү, кээ бир округдарда шайлоочулардын алдында

талапкерлердин жетиштүү саны болду. Бирок биз өлкөнүн бардык жеринде кеңири жайылган талапкерди шайлоо алдындагы жарыштан алып салуу, добуштарды сатып алуу жана электораттын топ талапкерлерге ишениминин төмөнкү деңгээли сыяктуу көрүнүштөрдү байкадык” [150, 80-б.]. Ошондой эле А. Акуновдун “Кыргызстан эгемендик доорунда (1990-2021)” китебинде мындай деп берилген “2006-жылкы оппозициянын эң башкы эки талабы болгон: Биринчиси, Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо учурунда талаш тартыш чыгып, мыйзам бузулду деп эсептелген округдарда шайлоону кайрадан ачык, адилет, таза өткөрүү; Экинчиден, ушу жылы күзүндө боло турган президенттик шайлоого А. Акаев өзүнүн катышпай турганыдыгын расмий билдирүүсү керектиги” [39, 139-б.]. Эскерте кетсем, Б. Акаеванын “Жамандыктын гүлү” аттуу китебиндеги маалыматтар да мамлекеттик төңкөрүшкө шайлоо системасындагы мыйзам бузуулар себеп экендиги деп берилген. Жогорудагы берилген маалыматтар аркылуу КРда болуп өткөн биринчи ыңклаптын себеби шайлоо системасындагы мыйзам бузуулардан чыгып келгендиги анык, мындан тышкары кийинки болгон эки ыңклап да дал шайлоо процессинен келип чыккан. Мунун менен мамлекетте конституциялык негиздерге таянып мыйзамдар жазылып, так аткарылмайын баш аламандыкты токтотуу, өнүгүү жолуна түшүү мүмкүн эмес. Убакыттын өтүшү жана ыңклаптардын улам улам кайталанышы менен бийлик коомду терс жакка буруп (бузуп) алды. 2005-2010-жылдардагы жарандын позициясы менен бүгүнкү жарандын көз караштары эки башка, эгерде 15-10 жыл мурун мамлекетүүлүк, эркиндик, эгемендикти туу туткан жаран көпчүлүктү түзсө, бүгүн, андай жаран жокко эссе деп эсептейм.

Шайлоо системасы – кыргыз элинин тарыхында кездешип келген саясий институттардын бири, кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө элдик демократия бар болчу. Жалпы элдик курултайлар бийликтин түйүндүү чечимдерди кабыл алуучу жогорку институттары болгон. Тарыхтын тагдыр чечер учурларында элдик курултайлар кыргыз элинин келечегин аныктаган чечимдерди кабыл алган. Узак жана бай тарыхыбыз аркылуу бабаларыбыз

эркиндиктин ыйык баалуулуктарын сактап, улам кийинки муундарга берип жүрүп отурду.

Бул тууралуу тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор А. Акунов “Кыргызстан эгемендик дооруна (1991-2021)” аттуу китебинде мындай деп берген “Өткөн тарыхыбызга кайрыла турган болсок, дүйнөнүн башка элдери сыяктуу эле кыргыз коомчулугу да парламентаризимдин башаттары байыртан эле жашап, курултайлар менен элдик жыйындар чоң мааниге ээ болуп келген. Ошондуктан “Курултай, “Элдик жыйын”, “Аксакалдар кеңеши” сыяктуу түшүнүктөр элдик башкаруунун формалары катары кыргыздын каада-салтында азыркы мезгилге чейин сакталып калган. Өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүн жоготуп калгандыгына карабастан, кыргыздар улуттун, журттун тагдырын чечүү маселелерди караганда дайыма эл өкүлдөрүнүн катышуусу менен, демократиянын негизги элементтерин колдонуп келишкен” [40, 250-б.]. Албетте ар бир саясат таануучу, тарыхчы, юрист болобу ар бири демократиянын принциптери кыргыз элинин канында болгон деп белгилеп кетишет. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы демократиянын бирден бир көргөзгүчү катары туура нукта өнүгүүгө жетише элек. Ошол эле учурда илимий талдоого таянып төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот – демократиянын өнүгүшү өтө жогору болгон өлкөлөрдө да анын үстүндө иштөө зарыл болгон жетиштүү көйгөйлөр бар, Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүү боюнча баштапкы стадиясында турат десем жаңылышпайм. Бүгүнкү күндө шайлоо системасын туура демократиялык нукта өнүгүүсүнө жетишүү үчүн ар бир жаран өз салымын кошуусу зарыл.

Жогоруда белгилеп кеткендей кыргыздын курултайы шайлоо системасын туура колдонуп кетишине себепкер болуп, демократиянын башаты болууга мүмкүн эле. Себеби, байыркы кыргыз элинин жашоосундагы курултайлар элдик башкаруунун негизи болуп эсептелчү, ал жакка ар бир уурадан өкүлдөр добуш берүү менен дайындалчу, мындай жыйындар

жылына бир жолу өткөрүлүп, анда элдин күнүмдүк жашоосу үчүн маанилүү болгон маселелер талкууланып, чечилип турган. Бирок тилекке каршы Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы мыйзам ченеминде, ачык-айкын өтүлгөн жок. Балким ушундан улам Кыргыз Республикасынын Президенти 2022-жылдын 15-август айында №284 Жарлыгына кол коюп, 2022-жылдын 24-25-ноябрында Элдик курултай болуп өттү. Курултайга ар бир айыл өкмөтүнөн эки делегат шайланып райондук деңгээлге жөнөтүлүп, андан соң областтык деңгээлге жөнөтүлүп, 25-26-ноябрь айында болуп өтүлгөн Элдик курултайдын делегаты болуп атакаруу бийлиги, Жогорку Кеңештин депутаттары жана Президент баш болуп чогуу элден чыккан көйгөйлөрдү талкуулап, республикалык деңгээлдеги иш-чарага катышышты. Элдик курултайдын делегаттары жер-жерлерде ачык, түз шайланып, республика боюнча 1000 ден ашуун делегат чогулду. Курултайдын делегаттарына ачык добуш берүү элдин арасында талаш тартышты, күнөм саноолорду жараткан жок. Себеби, делегатты кимдер шайлаганы ачык болду, добушумду уурдады же болбосо сатып алды, жыйынтыкты бурмалап кетти деген дооматтарды коюуга мүмкүнчүлүк жаралган жок. Бул жагдай коомчулукта кызуу талкууга алынып, шайлоолор дал курултайдын принциптеринде өтүлүшү сунушталууда, бирок ачык добуш берүү шайлоо системасында каралган принциптерге дал келбейт экендиги коомчулук эске алган жок.

Демократиялык шайлоолор бир катар негизги принциптерге негизделет, дал ушл принциптер коомчулукта сунушталып жаткан идеялардын ишке ашуусуна токскоол болот:

1. Талапкерлердин альтернативасы бир нече тең укуктуу талапкерлердин болушу.
2. Жашыруун добуш берүү. Катышуучулар анонимдүү добуш беришет. Добуш берүүчүнүн эрк билдирүүсүн контролдоого жол берилбеши керек.

3. Маалыматтын объективдүүлүгү. Шайлоочуларды шайлоону даярдоонун жана өткөрүүнүн жүрүшү, шайлоо иш-аракеттерин жүргүзүүнүн мөөнөттөрү жана тартиби жөнүндө объективдүү маалымдоо.
4. Универсалдуулук. 18 жашка толгон ар бир жаран өзүнүн социалдык абалына, жынысына, улутуна, туткан динине, билимине, жашаган жерине карабастан шайлоочу катары шайлоого катыша алат (буга соттун өкүмү боюнча эркиндигинен ажыратылган жерлерде кармалган, ошондой эле сот тартибинде аракетке жөндөмсүз, б.а. өзүнүн психикалык, психикалык абалы боюнча өз укуктарын толук өлчөмдө жүзөгө ашырууга жөндөмсүз деп табылган адамдар гана кирбейт).
5. Бардык жарандардын добуштарынын теңдиги. Ар бир шайлоочу бир гана добушка ээ.

Дагы бир өзгөчө белгилеп кетчү нерсе, 1990-1993-жылдарда, Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхынын өтө жооптуу алгачкы мезгилинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети, президенти, өкмөтү, сот бийлиги ынтымакта, өз ара түшүнүү жана бирин-бири колдоо шарттарында иштешкен. Ушул жылдары кыргыз коомчулугу мамлекеттик бийликти ар тараптан колдоп турган. Бийлик менен жарандык коомдун эриш-аркак, бир багытка карай, жалпы максатты көздөп иштешкени Кыргызстанды эки-үч жылда эле дүйнө тааныткан. Бийликтин да, элдин да эгемендүү мамлекеттин жаркын келечегине ишенимдери чоң болгон. Президент А. Акаев өзүнүн саясий карьерасынын алгачкы жылдарында кыргызстандыктардын чыныгы ишенимине жана чексиз колдоосуна ээ болгон. Кыргыз элине карата пейили ак, ниети таза болгондо А.Акаевдин тарыхта баатыр катары кала турган мүмкүнчүлүктөрү эбегейсиз жогору болчу. Бирок элдин чексиз ишеними менен үмүтүн президент А.Акаев актаган жок, тескеринче, элдин адилеттүүлүккө карата үмүтү менен ишенимин уурдап кетти [40, 47-б.]. 2020-жылдын 4-октябрындагы шайлоонун жыйынтыгынан улам кайталанган мамлекеттик төңкөрүштөн кийин шайланган Президентке элдин үмүтү жанданган сыяктуу. Тарыхта берилгендей бүгүнкү күндө коомчулуктун

көпчүлүгү бийликти колдоп, бийлик менен эриш-аркак, бир багытта болгон сыяктуу.

БАП 2. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.

2.1. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук жана методологиялык негиздери

Конституциялык укук – укуктун тармагы катары мамлекеттик түзүлүштүн негизин бекитет, адам укугунун сакталышын камсыз кылат, мамлекеттик бийлик органдарынын түзүү тартибин жана ишмердүүлүгүн аныктайт, жөнгө салат. Негизги укуктук тармак болгондуктан ал жөнгө салган коомдук мамилелер мамлекеттин эң маанилүү тараптары, анын булагы болуп мамлекеттин эң башкы мыйзамы болуп саналат. Мамлекеттин

түзүлүшүн, адамдардын жана жарандардын укуктук статусунун негизин, мамлекеттик бийлик тутумун, жергиликтүү өз алдынча башкаруу тутумун, бийликтин бутактарга бөлүнүү принцибин жана алардын статустарын, өз ара мамилесин, ыйгарым укуктарын аныктайт, бекитет, жөнгө салат. Конституциялык нормалар коомдогу бардык мамилелердин, түзүлүштөрдүн, сфералардын негиздерин, баштапкы абалдарын аныктап, бекитет ал эми деталдуу түрдө жөнгө салуу вазыйпасын башка укуктун тармактары көтөрөт. Ошондуктан конституциялык укук тармагын укуктар системасынын өзөгү, башаты, булагы катары карашат [43, 43-б.].

Конституциялык укуктун предмети өзгөчө коомдук мамилелер б.а. мамлекеттин конституциялык түзүлүшү, эл бийлигинин маңызы жана формасы, адам укугунун табыгый башаты, мамлекеттик бийликти уюштуруу, түзүү, иштетүү принциптери жана механизмдери саналат:

- биринчиден, конституциялык түзүлүштүн негизин аныктоочу мамилелер камтылат;
- экинчиден, адамдын мамлекет жана коом менен болгон өз ара мамилеси;
- үчүнчүдөн, мамлекеттик унитардык түзүлүштү бекитүүдөгү мамилелер;
- төртүнчүдөн, мамлекеттик бийликти уюштуруу маселелери.

Укуктук тармактын анын предмети болгон коомдук мамилелерге карата укуктук таасир этүү жолдорунун жана каражаттарынын комплексин же жыйындысын конституциялык укуктун методдору дейбиз.

Конституциялык укуктун субъектилери деп биз тааныйбыз:

- адамдар, жарандар;
- мамлекеттик органдар;
- жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары;
- коомдук бирикмелер;
- саясий бирикмелер;
- коомдук жана муниципалдык мекемелер.

Конституциялык-укуктук мамилелерди жөнгө салуу мамлекеттин атынан бийликтик күчкө же мүнөзгө ээ болгон нормалар аркылуу ишке ашат жана бул мамилелердин субъектиси мамлекеттин атынан иш жүргүзөт. Бул бир жагынан теңсиз абалдарды жаратышы мүмкүн жана жеке статустардын келип чыгышын шарттайт. Мына ушул жагдайларды эске алып төмөнкүдөй методдорду бөлүп карасак болот:

- милдеттендирүүчү – конституциялык нормалар милдеттендирген формада коомдук мамилелерди, шарттарды аныктайт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 55-беренеси. “Жарандар мыйзамда каралган учурларда жана тартипте салыктарды, жыйымдарды төлөөгө милдеттүү” [2];
- уруксат берүүчү – коомдук мамилелерде, өз ара укуктук мамилелерде, мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын аныктоодо колдонулган ыкма. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 50-беренеси, 3-пункт “Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган кыргыздар башка мамлекеттин жараны болгондугуна карабастан жөнөкөйлөштүрүлгөн тартипте Кыргыз Республикасынын жарандыгын алууга укуктуу. Кыргыз Республикасынын жарандыгын берүүнүн тартиби жана шарты мыйзам менен аныкталат” [2];
- тыюу салуу, мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 27-беренеси, 3-пункт ”Бир эле укук бузгандык үчүн эч ким кайра юридикалык жоопкерчилик тартпоого тийиш”. Бул жерде адамга мүмкүндүк берүү менен бирге мамлекеттик бийлик органдарга укуктун нормасы чектеген ыйгарым укуктардын чегинен чыкканга тыюу салып жатат [2].

Конституциялык укук булак болгон укуктук нормативдик актылар юридикалык күчүнө, таасир берүүчү аймагына ылайык түрлөргө бөлүнүшөт:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги булак болуп саналат, анткени ал эң негизги юридикалык күчкө ээ, мамлекеттин негизин аныктайт [2];
- Конституциялык мыйзамдар. Мисалы, “Кыргыз Республикасынын Президентин жана КР Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү” конституциялык мыйзамы [5];
- Декларациялар. Мисалы, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү”, “Мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө” декларациялары;
- Эл аралык укуктук документтер. Мисалы, 1948 жылы БУУ тарабынан кабыл алынган “Адам укугунун жалпы декларациясы” [43, 45-б.].

Конституциялык укук боюнча Кыргызстандын белгилүү адиси, юридика илимдеринин доктору, профессор А. А. Арабаев төмөнкүнү белгилейт: “Конституциялык түзүлүштүн негиздерин карай турган болсок, алар, биринчи иретте, инсандын, коомдун жана мамлекеттин уюшулушун, аракет кылуусун жана өз ара мамилесин жарыялоочу жана бекитүүчү негизги принциптер жана абалдар менен мүнөздөлөт. Башкача айтканда, принцип менен абалдар коомдук жана мамлекеттик түзүлүштү, коомдун жана инсандын, ошону менен бирге мамлекеттин ич ара мамилесин аныктайт”. Илимий маалыматтардан улам конституциялык түзүлүштүн принциптерин түзүүчү негиздерди эки топко бөлүүгө болот экен. Биринчи топ, өзүнө мамлекеттин укуктук мүнөздөмөсү эл бийлиги, мамлекеттик суверенитетти, мамлекеттик жана жергиликтүү бийликтин бөлүнүшү, мамлекеттин социалдык багытталышы, анын динден тышкары мүнөздөлүшү сыяктуу элдик бийликти түзүүнүн баштапкы негиздерин камтыйт. Экинчи тобу жалпы коомго таркайт: адамдын, анын укуктарын жана эркиндиктеринин жогорку баалуулугу, менчиктин бардык түрлөрүн тең укуктуулугу, ишмердүүлүктүн, жеке инициативасынын эркиндиги, идеологиялык жана саясий көп түрдүүлүк. Коомдун түзүлүшүнүн негизги башаты – конституциялык түзүлүштүн негиздеринин ядросу. Бирок, бул ядронун дагы

өзүнүн негизи бар – адамдын, анын укуктарынын жана эркиндиктеринин жогорку баалуулугу [163, 80-81-б.].

Башка көз карашты М.В. Баглай конституциялык түзүлүштүн негиздерин төрт топко бөлүп көрсөткөн:

1. Конституциялык түзүлүштүн негиздери.
2. Мамлекеттин негизги мүнөздөмөлөрү.
3. Конституциялык түзүлүштүн экономикалык жана саясий негиздери.
4. Мамлекеттик бийликти уюштуруунун негиздери [51, 99-б.].

Иш жүзүндө жарандардын Конституциялык укугун колдонуп шайлоого катышып берүүсү мамлекеттин келечеги үчүн маанилүү. Саясий партияларды, саясатчыларды, жергиликтүү бийлик органдарына өкүлдөрдү тандоо олуттуу жана узак мөөнөттүү кесепеттерге алып келет. Электоралдык механизмдердин аркасында шайланган адамдар мамлекеттин саясий багытын аныктаган жана чечим кабыл алган өкмөттүн деңгээлинде көтөрүп, экономикалык өсүүнүн темпине, кирешелерди жана байлыктарды бөлүштүрүүгө, билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнө, өлкөнүн атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө, инвестициялык активдүүлүгүнө таасир этет. Шайлоолор элитанын жаңыртылып турушун, саясий платформалардын атаандаштыгын, ар кайсы саясий топтор үчүн бийлик бутактарынын ачык болушун, калктын бардык социалдык катмарлары үчүн ресурстардын бирдей деңгээлде жеткиликтүү болушун камсыз кылып берүүсү керек. Башкача айтканда шайлоо бул, добуш берүү менен мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүү ыкмасы. Жарандардын өзүнүн тандап алуу укугун жүзөгө ашыруусу мамлекетти башкарууга катышуусунун эң маанилүү көрүнүшүнүн бири болуп саналат [169].

Илим катары шайлоо укугу, аны менен бирге шайлоо системасы укук тармактан тышкары философиялык, саясий, жана социологиялык көз караштарга бай. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин ачып берүү үчүн эгемендүү кыргыз коомунун өнүгүүсүн изилдөөдө негиз катары эмпирикалык метод алынды.

Эмпиризм методологиялык концепциясы тууралуу жаңы замандын тажрыйбалык илиминин негиздөөчүсү деп таанылып калган философ Фрэнсис Бэкон (1561—1626) биринчилерден болуп аныктап чыккан. Эгемен КРнын коомдук-саясий турмушун илимий жактан иликтеп жазууда архивдик материалдар, нормативдик документтер, статистикалык, документтер колдонулду. Эмпирикалык метод аркылуу темага тиешелүү фактылар, маалыматтар ар-кандай илимий көз-караштар чогултулду. Албетте, теориялык база катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, шайлоо системасына тиешелүү конституциялык мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынан чыккан токтомдор, протоколдор, иш кагаздар негизги объект катары каралды. Эл аралык уюмдардын, алардын ичинен: БУУ; ЕККУ; Венециандык комиссиясынын корутундулары жана көз карандысыз эксперттердин билдирүүлөрү, илимий жоболору каралды. Эмпирикалык методду колдонуу менен катар документтерди талдоо ыкмасы колдонулду жана бул ыкма аркылуу иш-кагаздарга анализ берилип, шайлоо процесстери тууралуу маалыматтар иретке келтирилди. Документтерди анализдөөдө сапаттык (проблемалык издөө, тематикалык жыйынтыктоо) жана сандык (контент-анализ) деп бөлүп кароого туурал келди. Себеби Кыргыз Республикасынын өнүгүү тарыхын ар кандай аспектиде изилдеген окумуштуулардын, тарыхчылардын, эксперттердин илимий иштерин, корутундуларын салыштырып карап чыгып жеке корутунду чыгарууну көздөдүк. Ошондой эле БШКнын протоколдорунун негизинде шайлоо процессинин жыйынтыкарын сандык анализдөө аркылуу ишке ашырдык. Диссертациялык иштин максатына жетүү үчүн Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы тууралуу шайлоочулардын ой-пикирлери да маанилүү роль ойнойт деп белгилеп шайлоочулардын ой-пикирин билүү максатында сурамжылоо методу колдонулду жана даяр сурамжылоонун жыйынтыгы алынды. Эл аралык Республикалык Институттун Кыргызстандагы 2021-жылы боло турган шайлоонун алдындагы маанайды иликтеген

сурамжылоолордун жыйынтыгы жана «Общее дело» коомдук фондунун 2021-жылы 19-28-февраль айында жүргүзгөн сурамжылоосунун жыйынтыгы каралып диссертациялык иште чагылдырылды, ошондой эле өз алдынча сурамжылоо иши жүргүзүлүп акыркы шайлоолордогу учурлар: баарына каршы деп добуш бергендердин саны өсүп жана шайлоочунун шайлоого катышпай койгонду тууралуу ой пикирлер талкууланып жыйынтыгы диссертациялык иште чагылдырылды.

Эмпирикалык материалдарды жыйынтыктап корутунду чыгарууга, саясий окуяларды чагылдыруу үчүн тарыхый метод колдонулду. Бул метод тарыхый процессти, анын ичинен саясий жана шайлоо процессинин жүрүшүн фактылар аркылуу иретке келтирип, түшүнүүгө жана түшүндүрүүгө жеңил болду. Кыргыз Республикасынын эгемендүү күнүнөн тарта мемлекеттеги шайлоо системасынын процессин, стратегиялык багыттарын, шайлоодон келип чыккан саясий кризистин себептерин талдоодо жана шайлоо процессин изилдөөдө салыштырмалуу метод колдонулду. Салыштырмалуу метод аркылуу 2010-жылдан берки Президенттик, Жогорку Кеңештин депутаттарынын шайлоосун жана Референдумдун жыйынтыктарын салыштырып, шайлоочулардын санын, анын ичинен шайлоого катышкан шайлоочунун саны, анын ичинен канчасы баарына каршы добуш бергендиги тууралуу анализ жүргүзүлүп, жыйынтыгы чыгарылды.

Шайлоо системасы юриспруденция жана саясат таану менен тыгыз байланышта болгондуктан илимий изилдөө ишинде синергетикалык ыкма колдонууга алынды. Себеби изилдөөдө иште саясий процессти, анын курамдык бөлүктөрүн, саясий эмес факторлордун саясатка тийгизген таасири эске алынып каралды.

Жогоруда белигеп кеткендей шайлоо система юридикалык илимге караштуу болгону менен жаран, коом, коомчулуктун ой жүгүртүүсү жана башка гуманитардык илимдердин ролу да чоң болгондуктан изилдөө иштте тарых, саясат таану, социалогия, философия илимдеринин айкалышынан

келип чыккан авторлордун ойлору чагылдырылып талкууланганга аракет көрүлдү. Ушуга байланыштуу илимий изилдө иште диалектикалык материализм-табияттын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн өнүгүшүн талдоого умтулган диалектика принциптерине негизделген философиялык методологияга басым жасалды. Бул ыкма карама-каршылыктарга жана алардын өнүгүү кыймылдаткычы катары чечилишине басым жасайт деп тааныйбыз.

Коюлган теманын алкагында жүргүзүлгөн илимий изилдөөдө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын камтыган теориялык жана методологиялык негиздеринин жетишсиз иштелип чыккандыгы татаалдыкты жаратты деп белгилеп кетсе болот. Ошол эле учурда изилденип жаткан темага караштуу аспектилеринин көптүгү булактарды бир нече топторго бөлүп кароону талап кылып өзүнчө кыйынчылыктарды жаратты. Бирок ага карабастан коюлган максатты ишке ашыруу үчүн ишти комплекстүү жүргүзүп, булактар топко бөлүнүп изилденди. Шайлоо системасын камтыган булактардын биринчи тобуна Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздери тууралуу илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн авторлордун иши каралды, булар: М. Д. Джумабаев, “Развитие избирательной системы Кыргызской Республики” диссертациялык иш [79]; Б.Н. Малабаев, “Конституционно-правовые основы избирательной системы” аттуу монография [118]; С. А. Токтоболотова, “Роль неправительственных организаций в процессе развития избирательной системы Кыргызской Республики” диссертациялык иш шайлоо системасына тиешелүү аспектилерди камтыган [151].

Шайлоо укугун конституциялык укуктун бирден бир спектри катары карап чыккан авторлордун эмгектери да каралды: А. А. Арабаев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” - Бишкек, 2014. - 411 б. [44]; Б.И. Борубашев, “Политико-правовая система кыргызского общества” - Бишкек, 2021. - 416 с. [58]; З.К. Курманов, “Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча эскерткич” Бишкек, 2017. - 135 б.

[109]; С.С. Сооданбеков, М.К. Укушев, “Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу” - Бишкек, 1999. - 400 б.[144]; Н.Т. Шерипов, “Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу” - Бишкек, 2015. - 663 б. [162]; А. Эсенбаев, “Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане” - Бишкек, 2013. - 202 с.[168]; А. Акунов, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” - Бишкек - 1040 б. [40].

Жогорудагы маалыматка ылайык изилдөө ишимде төмөндөгү юридикалык илиминен тышкары авторлордун окуу китептери каралып, салыштырмалуу белгиленип жыйынтыкталды: А.А.Акунов, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” аттуу окуу китеби; О. А. Тогусаков, “Улуттук идеянын саясий-укуктук маселелери” окуу китеби [150]; А. Эркебаев, “Думать не о себе, а о стране” [167]; К. Исаев, “Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы” [95] окуу китеби, ушул эле автордун “Коом жана ыңклап” окуу китеби [96]; А. А Бекназаров, “Аксы ыйы – улут кайгысы” [53]; А. Б. Акаева. “Цветы зла” [40]. Жогоруда берилген авторлордун окуу китептеринен шайлоо системасында кездешкен көйгөйлөр баамдалып, бекитилген жоболор боюнча тыянак чыгарууда белгиленди.

Илимий изилдөө иште өзгөчө автордук топ катары массалык маалымат каражаттары өзгөчө орунга коюлуп изилденди, себеби жалпы жонунан алып караганда шайлоо системасында маалымат каражаттары орчунду орунду ээлеп келген. Диссертациялык изилдөөдө шайлоо системасы менен процессин ачып берген мамлекеттик массалык маалымат каражаттары жана саясий партиялар, талапкерлер, эксперттер тобу менен тыгыз байланышта иштеген каражаттар жана илимий жаатына басым жасап, илимий жыйынтыктарды, сунуштарды берген каражаттар менен массалык коммуникация социологиясынын чөйрөсүн изилдеген авторлордун эмгектери колдонулду.

Б. Н. Малабаевдин монографиясында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын теориялык укуктук жана практикалык бөлүгүнө басым жасалып, шайлоо тутумунун методологиялык негиздери ачылып

берилген эмес. Ошондой эле шайлоо системасы кенен чагылдырган А. А. Акуновдун “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021)” аттуу окуу китебинде Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк алган биринчи күнүнөн баштап 2021-жылга чейинки саясаты чагылдырылып, анда шайлоо система, процесс тууралуу маалыматтар каралып теориялык, укуктук жана практикалык жагына басым жасалып, шайлоо системасынын методологиялык негиздери каралган эмес. Ал эми Б.Акаеванын “Жамандыктын гүлү” аттуу китебинде 2005-жылдын 24-март айында Парламенттик шайлоонун жыйынтыгына нараазычылык акциялары уюштурулуп ошондон улам болуп өткөн мамлекеттик төңкөрүш тууралуу жана шайлоо системасындагы реформаларга токтолуп, мыйзам ченемдерине, процедураларга киргизилген өзөрүүлөрдү караган.

Теориялык жана методологиялык негиздерди ачып берүү жолдорунун бири катары тарыхый, социологиялык, формалдуу-логикалык, системалык-структуралык методдор, ошондой эле билимдин атайын укук таануу ыкмалары колдонулду.

Мисал катары алып карап көрсөк:

1. Социологиялык метод социумда шайлоо укугунун статика жана динамика аспектеринде ордун жана ролун көрсөтүүгө мүмкүндүк берет экен.
2. Тарыхый метод болсо парламентаризм институттарынын эволюциясын байкоого мүмкүнчүлүк берет, ошондой эле элдик бийлик, демократия, көп партиялуулук деген түшүнүктөрдү камтып, алардын өнүгүү тенденцияларын көрсөтө алат;
3. Салыштырмалуу укуктук метод шайлоонун өкүлчүлүктүү органдарынын статусун, шайлоонун катышуучулары талапкер менен шайлоочуларды укуктук жөнгө салуудагы жолдорун көрсөтүү болот;
4. Тутумдук – ыкмалары шайлоо демократиясынын укуктук моделин майда-чүйдөсүнө чейин ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Системалуу жана тартиптүү иш-аракет көрүүдө материалисттик диалектиканын методдоруна, историзм принцибине таянуу туура чечим деп кабыл алынып диссертациялык иш системалуу, логикалык ыкмалар менен чогуу салыштырмалуу-укуктук талдоо колдонулган.

2.2. Бирдиктүү шайлоо системасынын түзүлүшү, жалпы мүнөздөмөсү

Шайлоо – бул шайлоочулардын добуштары аркылуу мамлекеттик органдарды түзүү жол-жобосу деп билебиз. Кыргыз Республикасында жарандардын шайлоо укуктары эркин жана ыктыярдуу ишке ашырылып, мыйзам менен сакталат. Жарандардын эрк-ниетин билдирүүдө зордук менен таасир берүү эч кимдин укугу жок [158, 2-б.].

Бийлик тарабынан шайлоо компаниясын төмөндөгү органдар тейлейт: шайлоо комиссиялары (БШК, АШК, УШК); ички иштер органдары жана прокуратура; соттор.

Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы (БШК) Кыргыз Республикасында шайлоолорду жана референдумдарды даярдоону жана өткөрүүнү камсыз кылуучу жана шайлоо комиссияларынын системасына башчылык кылуучу туруктуу иштеген мамлекеттик бийликтин көз карандысыз органы болуп саналат жана өзүнүн бюджетти, атайын фонду, расмий бланкы жана Мамлекеттик герб түшүрүлгөн мөөрү болот. Курамы беш жылдык мөөнөткө түзүлөт жана он эки мүчөсүнөн турат, үчтөн бирин – Кыргыз Республикасынын Президентинин сунушу боюнча, үчтөн бирин – парламенттик көпчүлүктүн жана үчтөн бирин – парламенттик оппозициянын сунушу боюнча бир жыныстагы адамдардын жети миш пайыздан ашпаган өкүлчүлүгүн эсепке алуу менен шайлайт.

Шайлоо комиссиялары төмөнкү принциптер боюнча өз ишин жүзөгө ашырат: мыйзамдуулук; айкындуулук; ачыктык; көз карандысыздык; коллегиялдуулук; адилеттүүлүк; калыстык. Ал эми Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасы үч комиссиядан турат, алар төмөнкүлөр (2.1 – сүрөт).

2.1-сүрөт. Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасы

Шайлоо комиссияларынын ишине мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, коммерциялык эмес уюмдар, анын ичинде саясий партиялар, башка юридикалык жана жеке жактар тарабынан кийлигишүүгө жол берилбейт. Мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, ошондой эле алардын кызмат адамдары шайлоо комиссияларына алардын ыйгарым укуктарын ишке ашырууга көмөк көрсөтүүгө: зарыл жабдууларды, транспорт каражаттарын, телефондоштурулган жайларды, анын ичинде технологиялык жабдууларды (көргөзмө доскалар, ящиктер, добуш берүү үчүн кабиналар ж.б.), шайлоо документтерин жогору турган шайлоо комиссиясына же архивге өткөрүп бергенге чейин сактоо үчүн жайларды берүүгө, ошондой эле аларды кайтарууну камсыз кылууга; зарыл маалыматтарды жана материалдарды берүүгө, шайлоо комиссияларынын мүчөлөрүн дайындоо, референдумду даярдоо жана өткөрүү менен байланышкан кайрылууларына кечиктирбестен, тийиштүү маселени кошумча иликтөө же текшерүү зарыл болгондо үч күндүк мөөнөттө, ал эми добуш берүү күнү же добуш берүү күнүнөн

кийинки күнү - дароо жооп берүүгө милдеттүү. Ал эми саясый партиялар, жеке талапкерлер жана башка коммерциялык эмес уюмдар шайлоо менен референдумду даярдоонун жүрүшүндө тиешелүү маалыматтарды жана материалдарды шайлоо комиссияларына эки жумушчу күндүн ичинде, ал эми добуш берүү күнү же добуш берүү күнүнөн кийинки күнү - дароо берүүгө милдеттүү. Эгерде талаптар аткарылбаган болсо же талаптагыдай эмес аткарган, белгиленген мөөнөт бузулган учурда мыйзамга ылайык жоопкерчилик тартылышат. Борбордук шайлоо комиссиясынын иши коллегиялуу, айкын жана ачык, анын ыйгарым укуктарына кирген маселелерди эркин талкуулоонун жана чечүүнүн негизинде жүзөгө ашырылат. Борбордук шайлоо комиссиясынын курамы анын белгиленген мүчөлөрүнүн санынын үчтөн экиден кем эмесинен түзүлсө, ишке киришүүгө укуктуу. Борбордук шайлоо комиссиясынын ишин уюштуруунун ички маселелери Борбордук шайлоо комиссиясынын регламентинде аныкталат. Борбордук шайлоо комиссиясынын милдеттери төмөндөгүдөй каралган:

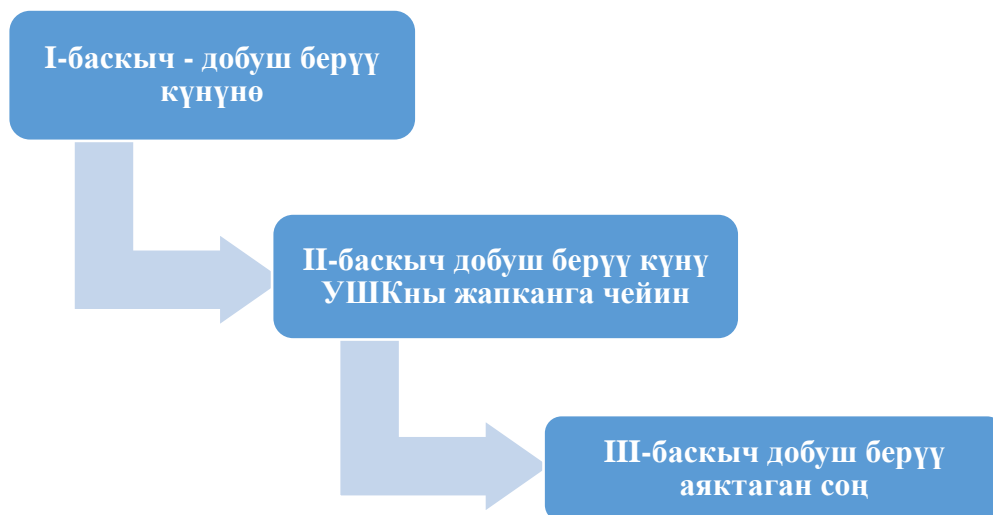
1. КРнын аймактарында жарандарынын шайлоо укуктарынын жана референдумга катышуу укуктарынын сакталышын камсыз кылуу;
2. шайлоо мыйзамдарынын бир түрдүү колдонулушун камсыз кылуу;
3. талапкерлер, саясый партиялар үчүн бирдей укуктук шарттарды сактоону камсыз кылуу;
4. шайлоочулардын жана референдумдун катышуучуларынын эсебин жүргүзүүнүн бирдиктүү системасын уюштуруу;
5. Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын, жергиликтүү кеңештердин депутаттарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын башчыларын шайлоону жана референдумду даярдоону жана өткөрүүнү камсыз кылуу;
6. шайлоо системасын өнүктүрүү, шайлоо процессинин катышуучуларын маалымдоо жана шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүн жана шайлоо комиссиясынын резервинде турган адамдарды окутуу.

БШК ишин уюштуруу-усулдук, маалыматтык-талдоо, материалдык-техникалык жактан камсыз кылууну БШКнын аппараты жүзөгө ашырат, ошондой эле ар бир аймактык шайлоо комиссиясында координациялык, уюштуруу-усулдук жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылууну жүзөгө ашыруучу, ошондой эле шайлоочулардын, референдумдун катышуучуларынын тизмелерин жүргүзүүчү, жаңылоочу жана тактоочу туруктуу атайын өкүлү жана системдик администратору болот (2.2 – сүрөт). БШКнын төрагасы тарабынан тийиштүү аймактык шайлоо комиссиясына дайындалган атайын өкүл жана системдик администратор БШКнын аппаратынын кызматкери болуп саналат. Алардын укуктары, милдеттери жана жоопкерчилиги, ошондой эле мамлекеттик жарандык кызматты өтөө шарттары Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана БШКнын төрагасы тарабынан бекитилген кызматтык нускамалар менен аныкталат.

2.2-сүрөт. Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссия, Аймактык шайлоо комиссия, Участкалык шайлоо комиссияларынын байланыш схемасы

АКШ – бул БШКнын аймактардагы өкүлү, БШКнын аппараты менен ар дайым тыгыз байланышта болуп, иш процесси так аткарылуусу үчүн ар бир АШКда атайын өкүл жана системдик администратор, башкача айтканда IT специалист бекиген. АШКнын иш-аркетин шарттуу түрдө үч негизги баскычка бөлүп карагоо болот (2.3-сүрөт).

2.3-сүрөт. Аймактык шайлоо комиссиясынын иш-аракетинин негизги иштөө баскычтары

Аймактык шайлоо комиссиясынын иши шайлоо системасында абдан маанилүү жана жоопкерчиликтүү, ошондуктан коюлган милдеттерди ийгиликтүү аткаруу үчүн АШК мүчөсүнүн ар бир кадамы мыйзам чегинде болушу зарыл. АШК мүчөлөрү үчүн берилген үч баскычка тиешелүү алтын эрежелер каралган. Бул алтын эрежелерди сактоо олуттуу каталардын жана алардын аркасындагы көйгөйлөрдүн алдын алууга шарт түзүлөт.

№1 эреже - БШК менен байланышта болуп, пайда болгон суроолорго жоопту БШКдан гана алуу керек.

№2 эреже - АШК бардык чечимдери добуш берүү процедурасы аркылуу, коллегиялык кабыл алынат. Эгерде чечим АШК тарабынан кабыл алынышы керек болсо, сөзсүз комиссиянын жыйынын өткөрүү керек. Шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын көпчүлүгү катышканда жыйын ыйгарым укуктуу болот.

№3 эреже - АШК ишмердигинин татаал процедуралары менен иштөө үчүн текшерүү барактары болот. Процедураларды аткарганга жараша текшерүү баракка белги коюлат жана шайлоонун тигил же бул фазасы боюнча иш-аракеттердин татаал чынжырчасын оозеки эстеп калуунун зарылчылык жок болот.

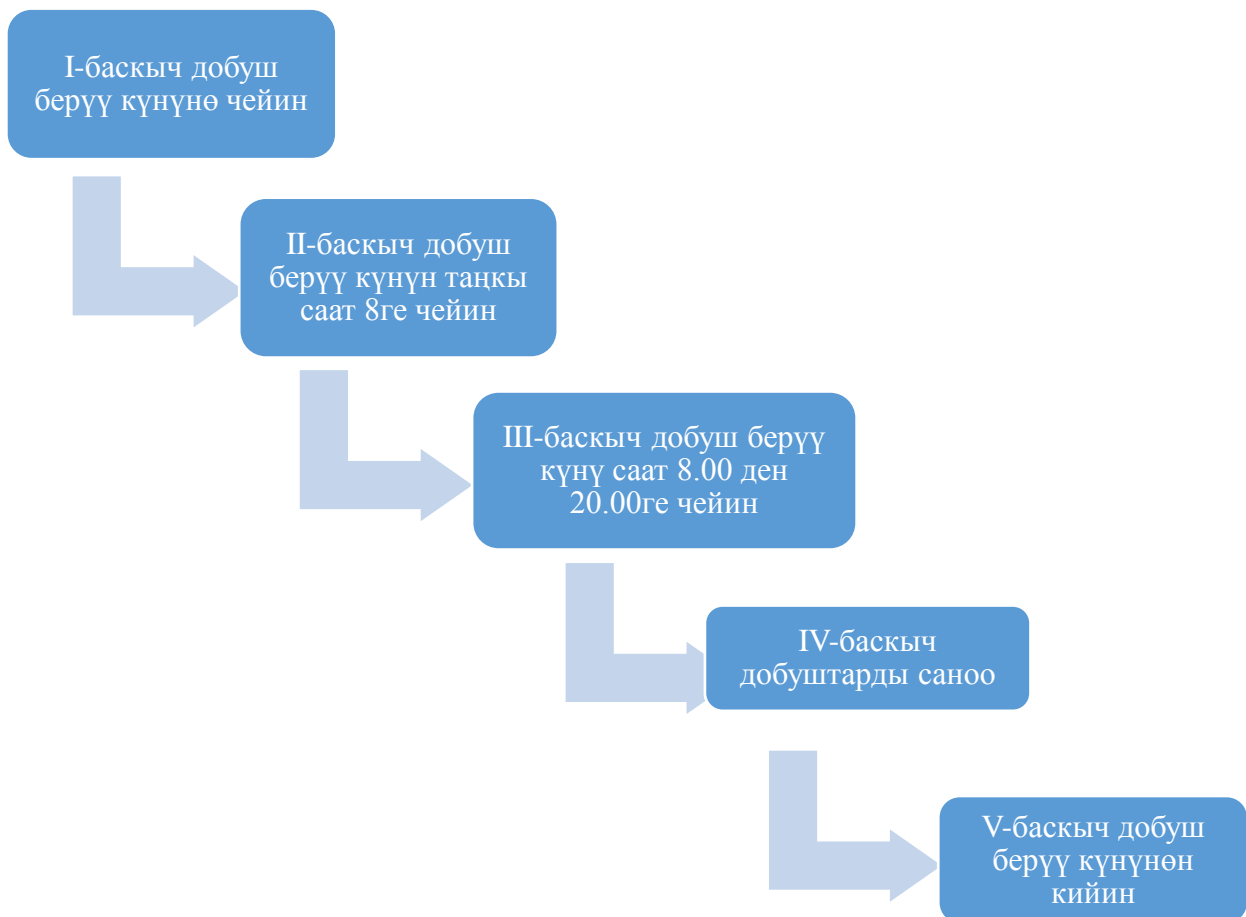
№4 эреже - Байкоочуларга шарт түзүп берүү, себеби алар шайлоо күнү добуш берүү мыйзамга ылайык өткөнүн ырастай ала турган адамдар. Бул жаңжалдуу кырдаалдарда өзгөчө маанилүү.

№5 эреже - Документтерди жана протоколдорду толтурууга кылдат көңүл буруу зарыл: протоколдордогу каталар эсептөө процессин создуктуруп гана койбостон, аймактагы добуш берүүнүн жыйынтыктарын шектенүүгө алып келиши мүмкүн. Участкалык шайлоо комиссияларынын протоколдорунда камтылган дайындарды шайлоо маалыматтык системасына киргизүүнү уюштурууга өзгөчө көңүл буруу керек.

№6 эреже - Добуш берүү күнүнө чейин жана добуш берүү күнү участкалык комиссиялар менен өз убагында байланышып жана татаал маселелерди чече алуусу үчүн, участкалык комиссиялар менен байланышты уюштуруп туруу керек. Эгерде комиссиялар менен байланыш так уюштурулса, жаңжалдуу кырдаалдардан алыс болууга болот.

№7 эреже - Участокто башка адамдардын болушуна жол берилбейт! Жергиликтүү администрациянын өкүлдөрү, жоопкерчиликтүү чиновниктер, мамлекеттик органдардын, министрликтердин жана ведомстволордун жетекчилери участокто өзүнүн конституциялык укуктарын жүзөгө ашыруу үчүн гана болууга укуктуу, андан кийин дароо участоктон кетиши керек. Милиционерди дагы комиссиянын төрагасы же катчысы тартипке салуу үчүн чакырышы мүмкүн андан соң дароо чыгышы керек.

АШКдан кийинки Участкалык шайлоо комиссиясы (УШК) мүчөсүнүн иши өтө маанилүү жана жооптуу. УШК мүчөлөрү түз шайлоочулар менен тыгыз иш алып барышат жана алардын ишмердиги шарттуу түрдө 5 баскычка бөлүнүп каралган, АШКга караганда 2 баскычка көбүрөөк жана иши татаалыраак деп айтсак да болот (2.4-сүрөт).

2.4-сүрөт. УШКнын иш-аракетинин негизни иштөө баскычтары

УШК мүчөсү өз милдеттерин ийгиликтүү аткарууда мыйзам ченеминде кадамдарды жасап жана атайын түзүлгөн эрежелерди аткаруулары зарыл. УШКнын алтын эрежелери АШКнын алтын эрежелерине окшоштугу көп. №1 эреже-Шайлоо процесси боюнча суроолор пайда болгон учурда жогору турган АШК комиссиясына байланышка чыгуу зарыл. №2 эреже-Бардык чечимдерди добуш берүү аркылуу коллегиялдуу кабыл алуу мыйзамдын талабы. Эгерде комиссия тигил же бул чечимди кабыл ала турган болсо, сөзсүз УШКнын жыйналышын өткөрүүсү керек. Жыйналыш ыйгарым укуктуу болуш учун комиссиянын мүчөлөрүнүн белгиленген санынан көпчүлүгү катышышы керек. №3 эреже-Чаташып калбоо үчүн текшерүү барактарын пайдалануу сунушталат. УШКнын иш аракетинин татаал жол жобосу менен иштөө үчүн текшерүү барактарынын системасы болот. №4 эреже-УШК да байкоочулар үчүн шарт түзүү талап кылынат.

№5 эреже-Протоколдорду толтурууга өтө кылдат мамиле кылуу керек. Протоколдордогу катачылыктар добуштарды саноо процессин өтө узартып жиберүүдөн башка (контролдук катнаштар шайкеш келбесе, бюллетендерди кайра саноого туура келет), участоктогу добуш берүүнүн жыйынтыктарына күмөндүк туудурушу мүмкүн.

№6 эреже-Шайлоочулардын участок боюнча өтүшүн алардын жолу идентификациялоодон тартып бюллетендерди алып добуш берип участоктон чыгышына чейин кезигишпегендей кылып уюштуруу зарыл.

№7 эреже-Бөтөн адамдардын участокто болушуна жол бербөө керек.

Шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү канчалык деңгээлде мыйзам ченеминде иш алып барышса да шайлоо талаштар болот, арыздар катталат жана ар бир мыйзам бузуулар боюнча чечим чыгарылышы шарт. Ошондуктан добуш берүү күнү укук коргоо жана сот органдары үчүн иш күн болуп эсептелет.

Шайлоо жоопкерчилиги – шайлоо жоопкерчилигинин жоболору бузулган учурда күчүнө кирет. Укук бузууларынын субъектилери деп мыйзам ченеминде төмөнкүлөр белгиленген: шайлоочулар; талапкерлер; саясий партиялар; байкоочулар; жалпыга маалымдоо каражаттары; шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү.

Шайлоо мыйзамдарын бузууда жоопкерчиликтин төмөндөгү түрлөрү каралат: Конституциялык-укуктук жоопкерчилик; административдик жоопкерчилик; кылмыш жоопкерчилиги.

Шайлоо талаштары – бул шайлоону дайындоодо, даярдоодо, өткөрүүдө жана анын жыйынтыктарын белгилөөдө шайлоо мыйзамдарын колдонуу боюнча пайда болуучу талаштар.

Шайлоо процесстери тууралуу конституциялык мыйзамдарды бузууга аракет жасагандарды мыйзам ченеминде укук коргоо органдары шайлоо комиссиялары аркылуу каралып жоопко тартуу тууралуу сот аркылуу чечим чыгарылат [158, 3-б.].

Ички иштер органдары (мындан ары ИИО) – мыйзамдарга ылайык администрациялык же жазык жоопкерчилиги каралган коомдук тартиптин бузгандыгына тиешелүү арыздарды, ошондой эле шайлоо процессине катышуучуларынын аракеттерине болгон арыздарды кароо боюнча иштерди жүргүзөт. Ички иштер органдарынын кызматкерлери шайлоо процесине кийлигишүүгө укуксуз, бирок шайлоону даярдоо жана өткөрүү ар түрдүү конфликттик кырдаалдардын келип чыгуусу, саясий партиялардын, талапкерлердин, алардын тарапташтарынын кагылышуулары менен коштолот. Ошондуктан ички иштер органдары тарабынан ыкчам-кызматтык ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууда жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, коомдук тартипти сактоо, жарандардын жана коомдун коопсуздугун сактоо менен бирге, ошондой эле кылмыштуулук менен күрөшүүдө, мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына шайлоону даярдоо жана өткөрүүдө, шайлоо комиссияларына алардын ыйгарым-укуктарын ишке ашырууга көмөк көрсөтүү милдети ИИО (ички иштер органдары) кызматкерлерине жүктөлгөн. ИИО шайлоо участкасынын аймагында добуш берүүнү өткөрүүдө коомдук тартипти камсыз кылуу боюнча шайлоо комиссиялары талап кылган, ошондой эле добуш берүүчү жайда коомдук тартип бузулган учурда участкалык шайлоо комиссиясынын төрагасынын чакыруусу боюнча жардам көрсөтүүгө милдеттүү.

ИИО коомдук тартипти бузууга тиешелүү жарандардын арыздарын жана даттанууларын карашат, ошондой эле шайлоо мыйзамдарын бузууга багытталган каршы аракеттерди өз убагында ачышат, бөгөт коюшат жана документтештиришет, кылмыш жазык иликтөөнү ишке ашырышат. ИИБнын кызматкерлери гана шайлоо мыйзамдарын бузуу фактыларын ыкчам текшерүү мүмкүнчүлүгүнө, жерине барууга, бузууну ошол учурда токтотууга, алгачкы материалдарды чогултуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин көңүлгө алуу зарыл [160, 2-б.].

Жалпысынан алганда, шайлоолорду өткөрүүдөгү милиция органдарынын ишмердүүлүгү жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуусунан көп нерсе көз каранды. ИИОнун иши өтө маанилүү жана жооптуу, ушундан улам ИИОнун кызматкери өзүнүн милдеттерин аткарууда пайдалуу бир нече тизмектерди эстен чыгарбоо зарыл, алар «алтын эрежелер». Мындай эрежелер АШК менен УШКнын мүчөлөрүндө да кездешет жана алар жогоруда белгиленип кетти. Алтын эреже ар бир мамлекет кызматеринин шайлоо процессин так, мыйзам ченеминде аткаруусунда өзүн-өзү контролдоп турууга көмөктөшөт.

ИИОнун кызматерлерине таандык алтын эрежелер [159, 7-б.]:

№1 эреже. Дайыма даяр тургула! Бир караганда майда-чүйдө көрүнгөн кандай түрдөгү окуя болбосун ага ИИОнун кызматкерлеринин токтоосуз реакциясы ири масштабдагы жаңжалдын алдын алууга жардам берет;

№2 эреже. Кайрылууга жеткиликтүү жана ачык болууга тийиш! ИИО кызматкери ИИМдин ыйгарымын алып жүргөн адам болуп эсептелет жана зарылчылык пайда болгон учурда көмөк көрсөтөт;

№3 эреже. Кесипкөй болууга тийиш! ИИОнун кызматкери кесипкөй, билимдүү жана маданиятуу болууга тийиш;

№4 эреже. Сыпайы жана тыкан болууга тийиш! ИИОдары тууралуу пикир алардын журуш-туруштарынан жана сырткы келбетинин негизинде түзүлөт;

№5 эреже. Калыс болууга тийиш! ИИОнун кызматкерлеринин шайлоодогу негизги функциясы-коомдук тартипти, инсандардын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылуу экендигин эстен чыгарбоо. Жарандардын укуктарын сыйлоону карманышы керек;

№6 эреже. Мыйзам алкагында аракетенүүгө тийиштүү. ИИОнун кызматкерлеринин укук ченемсиз же чектен ашкан аракеттери жаңжалга алып келип, ал болсо кийин чоң масштабка айланып кетиши мүмкүн;

№7 эреже. Кызматтык тартипти так сактоо! Кызматтык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугу тартиптен көз каранды экендигин унутпоо маанилүү.

Прокуратура шайлоо мыйзамдарынын сакталышына көзөмөл жүргүзөт, ишке ашыруу үчүн аткаруу органдарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, алардын кызмат адамдарын контролго алып, ошондой эле алардын аракеттеринин үстүнө түшкөн арыздарды карайт.

Шайлоо процессине даярданууда, өткөрүүдө прокуратура органдары Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын жана башка ченемдик-укутук актылардын так аткарылышын камсыз кылышат. Ал эми шайлоо укуктарынын бузулушу арыздануучу тарабынан шайлоо комиссиясына жана сотко даттанылат. Шайлоо процессиндеги прокуратура органдарынын орду маанилүү, анткени шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүн баардык этабында прокуратура органдары шайлоо процессинин мыйзамдуулугун камсыз кылуу боюнча прокурордук ыйгарым-укуктарын бардык комплексин ишке ашырууга милдеттүү.

Прокуратура органдары тарабынан жарандардын шайлоо процессинин башка катышуучуларынын шайлоо укуктарынын сакталышына көзөмөлдүн жүргүзүлүүсү эки багытта ишке ашат: шайлоонун процессине даярдык көрүү, өткөрүү жана мыйзамдардын так аткарылышына көзөмөл жүргүзүү; жарандардын шайлоо укуктары менен эркиндиктеринин так сакталышына көзөмөл жүргүзүү.

Шайлоону даярдоодо жана өткөрүү маселелеринин жөнгө салган мыйзамдардын так жана бир түрдүү аткарылышына көзөмөл жүргүзүүнүн предмети болуп төмөнкүлөр эсептелинет: аткаруу бийлигинин өкүлдөрүнүн, жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнүн Кыргыз Республикасынын Конституциясын сактоо, мыйзамдарынын так жана бир түрдүү аткарылышын көзөмөлдөө; чыгарылган укуктук актылардын мыйзамдарга ылайык келүүсү.

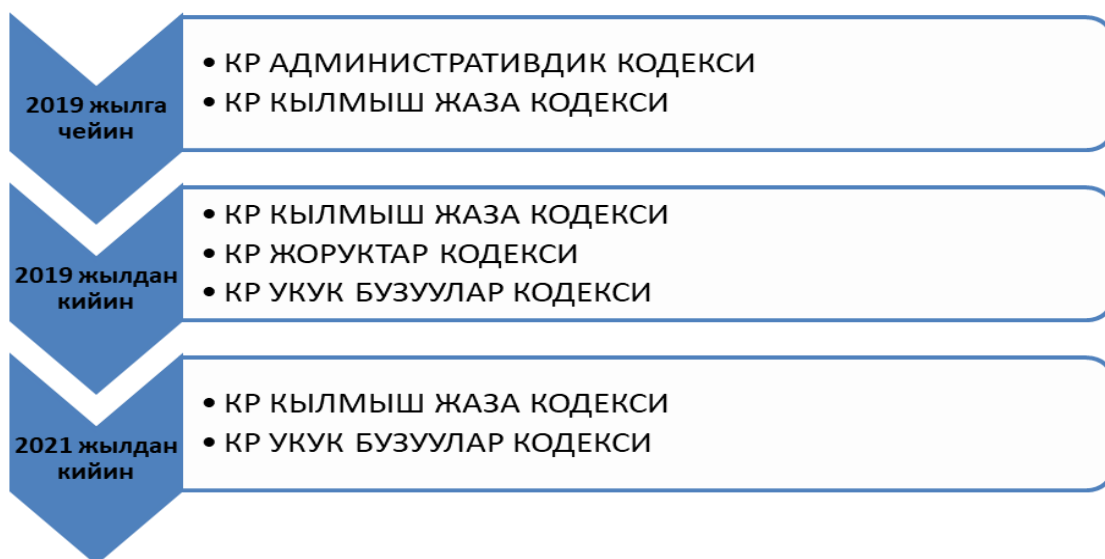
Прокуратура органдары өздөрүнүн ыйгарым укуктарына кирген гана арыздарды жана даттанууларды карайт жана шайлоо комиссияларын, сот органдарын алмаштыра албайт. Эгерде арыздар жана даттануулар шайлоо комиссиясынын кароо предметине кирген болсо, прокуратура органдары тез арада аларды тийиштүү шайлоо комиссияларына жиберешет. Эгерде шайлоо

комиссиясынын чечими же аракети (аракетсиздиги) даттанылып жаткан болсо, даттануу тийиштүү жогору турган комиссияга жиберилет [133, 3-б.].

Конституцияда каралган шайлоо процессинин негиздерин сактап калуу үчүн бир гана Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы эмес укук коргоо органдары жана прокуратура органы да көмөктөшүп чогуу бир талапты аткаруу үчүн иш алып барышат, бирок тилекке каршы мыйзам ченеминде киргизилген олуттуу өзгөрүүлөргө карабастан шайлоо системасында мыйзам бузуулар дагы да орун алууда, Конституциянын принциптерин, шайлоонун негиздерин аткарууга кыйынчылыктарды жараткан бир нече факторлор бар. Шайлоодогу коррупциянын кыйла көп кездешкен латенттүү түрү болуп шайлоочуларды сатып алуу саналат. Добуш сатып алууга бөгөт коюу катары жеке айыптоо иштеринин категориясынан жеке-коомдук айыптоо кылмыштарынын категориясына мыйзам аркылуу жол бербөө механизмдерин иштеп чыгуу керектиги дагы да алдыда турат.

2019-жылдын 1-январь айында Кыргыз Республикасында жаңы кодекстер күчүнө кирген. Жаңы Кодекстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузуулар үчүн жоопкерчиликтерге да өзгөрүүлөр кирген. Бирок глобалдуу өзгөрүүгө учураган мыйзамдар көп иштеген жок, мамлекеттин кеткен каражаты, юристтерден турган топтордун убакыттары текке кетти десек да туура болот. Айтылган өзгөрүүлөр 2021-жылдын 28-октябрь айында Жоруктар жана Бузуулар Кодекси №126 Мыйзамдын негизинде өзгөрүүлөргө учурайт, башкача айтканда жокко чыгарылып, бул Кодекстердин ордуна Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө Кодекси колдонууга өттү. Ошону менен бирге Кылмыш-Жаза Кодекси да өзгөрүүгө учурайт. Бирок 2021-жылы киригизилген өзгөрүүлөргө карабастан Кылмыш, Жоруктар жана Бузуулар Кодекси анализдөөгө алынды, себеби жаңы кабыл алынган кодекстердин алкагында шайлоо процесстери боло элек жана диссертациялык ишимдин алкагында анализдөөлөрдө 2015-2016-2017-

2020-жылдарда болуп өткөн шайлоолор каралды. Жалпы жонунан кыска мөөнөттүн ичинде орчундуу мыйзамдарга олуттуу өзгөрүүлөр киргизилди.

Автор тарабынан түзүлгөн

2.5-сүрөт. Кылмыш-жаза кодекси менен Административдик кодекстин өзгөрүү схемасы

2019-жылкы кодексстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузуулар үчүн жоопкерчиликтер Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин, Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодексинин, Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодексинин төмөнкү беренелеринде каралган [83]:

Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси (5 берене):

- 1) 191-берене. Шайлоо укуктарын жүзөгө ашырууга тоскоолдук кылуу;
- 2) 192-берене. Шайлоочуларды сатып алуу;
- 3) 193-берене. Шайлоо өнөктүгүн каржылоо тартибин бузуу;
- 4) 194-берене. Шайлоо же референдум өткөрүүдө каражаттарды мыйзамсыз пайдалануу.
- 5) 195-берене. Шайлоо документтерин бурмалоо.

Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодекси (3 берене):

- 6) 87-берене. Шайлоочунун башка адам үчүн добуш берүүсү;
- 7) 87¹-берене. Административдик ресурсту кыянаттык менен пайдалануу;

8) 87²-берене. Шайлануучу кызмат ордуна талапкердин билип туруп анык эмес маалыматтарды берүүсү.

Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодекси (10 берене):

9) 42-берене. Шайлоо процессинин катышуучуларынын укуктарын бузуу;

10) 42¹-берене. Шайлоо комиссияларынын ыйгарым укуктарынын чектеринде кабыл алынган чечимдерди жана талаптарды аткарбоосу;

11) 42²-берене. Шайлоочунун билип туруп анык эмес маалыматтарды берүүсү;

12) 42³-берене. Шайлоочунун (референдумдун катышуучусунун) акча каражаттарын жана материалдык баалуулуктарды алуусу;

13) 43-берене. Шайлоого катышуу үчүн өргүү берүүдөн баш тартуу;

14) 44-берене. Шайлоо алдындагы үгүт жүргүзүү шарттарын бузуу;

15) 45-берене. Талапкер жөнүндө билип туруп жалган маалымат таратуу;

16) 46-берене. Талапкердин ар-намысын, кадыр-баркын жана ишкер беделин жаманатты кылган маалыматтарды жалпыга маалымдоо каражаттарынын таратышы;

17) 47-берене. Тоголок үгүт материалдарын таратуу;

18) 48-берене. Үгүт материалдардын жок кылуу же бузуу.

Кабыл алынган Кодекстердеги шайлоо системасы тууралуу беренелер реформалоого дуушар болгон. Ар кандай укук бузууларды жокко чыгаруу үчүн, шайлоо процессиндеги коррупциялык көрүнүштөргө бөгөт коюу үчүн жана алардын алдын алуу боюнча натыйжалуу тариздерди жана ыкмаларды изденүү процессинен келип чыккан мыйзам жолдору десек болот [104].

Кыргыз Республикасынын Жаза Кодексинде каралган “Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу”, “Шайлоо өнөктүгүн каржылоо тартибин бузуу”, “Шайлоо же референдум өткөрүүдө каражаттарды мыйзамсыз пайдалануу” беренелерине байланыштуу арыздар 2020-жылы 4-

октябрь айында болуп өткөн шайлоодо мыйзам бузгандар жазаларын алган эмес, шайлоодон чектелген эмес.

Акыркы шайлоо процесстин жүрүшүндөгү негизги укук бузулардын бири шайлоочулардын добуштарын сатып алуу деп аныкталды. Бул шайлоо процессиндеги эң опурталдуу укук бузуулардын бири, себеби шайлоочулардын айкын эрк-ниетин, толугу менен бурмалоого багытталган.

Шайлоо системасы, укук коргоо органдары, прокуратура жана сот органдары процессуалдык компетенцияларынын чектелишине карабастан сатып алуу фактыларына бөгөт коюу, бетин ачуу боюнча бардык күч аракеттерин жумшоого милдеттүү. Шайлоочуларды сатып алууга бөгөт коюу шайлоо процессинин ар бир катышуучусунун милдети болуп саналат.

Шайлоочулардын добуштарын сатып алуу – жарандар, кызмат адамдары, ошондой эле талапкер, саясий партиялар, ошондой эле алардын жакын туугандары, ишенимдүү адамдары, ыйгарым укуктуу адамдары тарабынан акча каражаттарын таркатуу, материалдык баалуулуктарды берүү, кандайдыр кызмат орунду же башка жеңилдиктерди алууга мүмкүнчүлүк берүү жолу менен сатып алуу болуп саналат.

Сатып алуу катары төмөнкү аракеттерди эсептесе болот:

- акча каражаттарды берүү жана таркатуу;
- белектерди жана башка материалдык баалуулуктарды берүү;
- товарларды арзандатып сатууну жүргүзүү;
- товарларды акысыз жайылтуу (үгүт материалдарынан тышкары - партиянын символикасы, же талапкердин сүрөтү бар төш белги, футболка, кепкалар да кирет);
- акысыз же арзандатылган шартта кызматтарды көрсөтүү.

Жалпы шайлоочулар Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы мыйзам бузу жолдору менен өтө тургандыгын байма-бай айтып келишет, социалдык баракчаларда жазып чыгышат, критикага алышат, бирок мыйзам ченеминде бузуулар туралуу түшкөн арыздар аз болот. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын жөнгө салуучу кодекстерди практика

жүзүндө аткарылышына анализ жүргүзүлдү. 2020-жылы 5-октябрда болгон шайлоодон кийин, мамлекетте баш аламандыктар болуп, мамлекеттик төңкөрүш болду, ЖК депутаттарынын шайлоосунун жыйынтыгы жокко чыгарылды жана кийинки мөөнөттө боло турган шайлоосу да жылдырылды. 2021-жылдын 21-январда Референдум менен Президенттик шайлоо болуп өттү, ушул эле жылдын 11-апрелинде жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлоо менен мамлекет башкаруу формасын тандоо боюнча Референдум болду. Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясына түшкөн мыйзам бузуулар боюнча арыздарга чыккан чечимдер өзгөрүлдү. Бул мисал менен шайлоо системасынын жакшы жакка өзгөрүүсүн баамдап көргөзүүнү туура көрдүм. Кыргыз Республикасынын Президенти шайланып, өлкө башчысы ишке кирип, аткаруу бийлигин көзөмөлгө алган соң, шайлоо системасындагы мыйзам бузуулар тууралуу арыздардын саны көбөйдү жана аларга карата чечимдер өзгөрүлдү. Мисал катары алып карасак Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы эч бир саясий партиянын кызыкчылыгын коргобостон Бишкек, Ош, Токмок шаарларында шайлоонун жыйынтыктары иликтенип, жокко чыгарды [157]. Албетте бул кайталана турган төңкөрүштөрдүн себептерин жоюу, алар менен күрөшүү деп танысак болот. Бирок ошол эле учурда илимий чөйрөдө ыңклаптардын келип чыгышына шайлоо системасы шылтоо гана болуп келген деген билдирүүлөр аз эмес. “Чыга турган сөз эле, чыгып кетти өзү эле” деп шайлоо – үлпүлдөп күйүп турган отко май куйган сыяктуу эле шылтоого шыноо болуп берди деп К. Исаев белгилеген [96, 62-б.].

2.3. Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча юридикалык жоопкерчиликке тартуу механизмдери

Коюлган теманын алкагында шайлоонун жыйынтыгы бурмаланды деп жокко чыгарылган БШКнын токтомдорунун негизинде кабыл алынып кылдаттык анализ жүргүзүлдү. Шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар боюнча 2015-жылдан баштап 2024-жылы 28-апрелде ЖК депутатын мөөнөтүүөн мурда кеткендигине байланыштуу кайра шайлоосуна чейин

каралып салыштырмалуу иретте берилди. Эгемен тархыбыздагы бийлик алмашуулар, мамлекеттик төңкөрүштөр (2005, 2010, 2020) дээрлик шайлоо системасы менен тыгыз байланышта болуп келген. Шайлоо процессинде мыйзам бузуулар менен мыйзамсыз кыймыл аракеттерге тиешелүү чаралар бийлик тарабынан көрүлбөгөндүгүнөн улам шайлоочунун нааразычылыгы Ала-Тоо аянтына толкун болуп келген. 2020-жылдын 4-октябрындагы парламенттик шайлоодо да добуш сатып алуу жана башка мыйзамсыз иштерге нааразы болгондордун арызы чектелип, арыздар адаттагыдай каралбай жаткандыктан борбор калаада каршылык митинг тополоңго айланып, бийликтин алмашуусу менен аяктады. Үчүнчү ирет алмашылган бийлик шайлоонун ыплас иштерине бөгөт коюуга аракет көрүп, акыркы бир нече шайлоолордун жыйынтыктары жокко чыгарылды, ушундан улам бул параграфтагы изилдөө ишти 2020-жылдан кийинки шайлоо процесстерин анализдеп, шайлоо системасындагы өзгөрүүлөр белгиленди. 2020-жылы 11-апрель айында болуп өткөн жергиликтүү кеңештин Бишкек, Ош жана Токмок шаардык кеңешинин шайлоолорунун жыйынтыгын жокко чыгаралыды, ага негиз болуп «Добуш сатып алуу» саналды [18,19,20] жана тарыхта сейрек кездешүү чечимдер БШК тарабынан биринчи ирет кабыл алынды. Андан кийин шайлоонун добушун жокко чыгаруу 2023-жылы № 26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо кайталанды [171]. Себеби, 2023-жылдын 27-мартында КРнын ЖКнин депутаты Жаныбек Абировдун арызынын негизинде ыйгарым депутаттык укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулду жана КРнын Президенти Садыр Жапаров «№26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча депутаттын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо жөнүндө Жарлыкка кол койду. КРнын Конституциясынын 70-беренесинин 2-бөлүгүнүн 2-пунктун [1], «КРнын Президентин жана КРнын ЖКнин депутаттарын шайлоо жөнүндө» КРнын конституциялык Мыйзамынын 59, 65-беренелерин жетекчиликке алып, токтом кабыл алынып шайлоо 2023-жылдын 28-майына дайындалып өткөрүлдү. Берилген расмий

маалымат боюнча №26 Ленин шайлоо округунда добуш берүү үчүн 51 шайлоо участогу ачылып, жалпы шайлоочулардын тизмесине 124 908 шайлоочу киргизилип, анын ичинен 17 423 шайлоочу добуш берүүгө катышкан. Шайлоого катышуу ниетин билдирип 29 талапкер каттоодон өтүп, жана дагы “Баарына каршы” менен чогуу бюлетенге 30 талапкер киргизилген. Шайлоо убактысы аяктаган соң автоматтык эсептөө урнасынын жыйынтыгы дароо маалымдалды, кийинчирээк кол менен саналган жыйынтык жарыяланды. Автоматташтырылган эсептөөчү урналардан чыккан электрондук протоколдору жана кол менен эсептөөнүн протоколдоруна анализ жүргүзүлүп, жыйынтыгында алардын ортосунда айырмачылык минималдуу болуп чыкты (2.6, 2.7-сүрөт). БШКнын расмий сайтынан алынып анализденген маалымат АСУдан чыккан протоколдун жыйынтыгы УШК мүчөлөрү кол менен санап чыккан протоколдун ортосунда айырмачылык жок деп айтсак да болот. Техникалык мүчүлүштөргө гана байланыштуу айырма чыккан [31].

2023-жылдын 29-майында №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча КРнын ЖКнин депутаттыгына талапкер Н.Д. шайлоочулардын добуштарын сатып алууга шектелип жаткандыгы тууралуу БШКга билдирүүлөр түшүп, берилген маалыматта талапкердин бирөө менен сүйлөшүп жаткан аудио жазуусунда үгүт иштерин жүргүзүү учурунда жарандарга 1500 сомдон төлөп берүү боюнча иштөө схемаларын талкуулап жатканын угууга болот. 2023-жылдын 31-майында Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча КРнын ЖКнин депутаттыгына талапкер С.У. боюнча да бир катар бузуулар катталып, талапкерге карата кылмыш иши козголуп, мыйзам бузуулар төмөндөгүдөй деп берилип каралган: жыргалчылыкты түзөм деп убада берүү менен аны ачык жарыя кылуу аркылуу шайлоочулардын добуштарын сатып алуу; муниципалдык кызматчыны жана аймактык коомдук башкаруунун кызматкерин үгүт жүргүзүүгө тартуу менен административдик ресурстарды кыянатчылык менен пайдалануу; өзүнүн шайлоо өнөктүгүн каржылоодо шайлоо фондунун каражаттарынан тышкары

акча каражаттарынын жалпы суммасынын 0,5% ашыгын түзгөн башка акча каражаттарын пайдалануу; добуш берген күнү шайлоо участкасына шайлоочуларды ташып келүү.

Автор тарабынан түзүлгөн.

2.6-сүрөт. Автоматташтырылган эсептөө урналары чыгарган добуштардын алдын ала жыйынтыгы [171]

Автор тарабынан түзүлгөн.

2.7-сүрөт. Добуштарды кол менен эсептөөнүн жыйынтыгы [171]

2023-жылдын 5-июнунда БШК мүчөлөрү мыйзамга таянып Бишкек шаарынын ИИББ келип түшкөн материалдарынын негизинде БШКнын чечими менен «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 28-беренесинин 3-бөлүгүнүн талаптарын (шайлоочулардын добуштарын сатып алуу) бузгандыгы үчүн депутаттыкка талапкер Н.Д. каттоосун жокко чыгарып, ушуга байланыштуу бул талапкер боюнча добуш берүүнүн жыйынтыктары анык эмес деп таанылды. Ал эми Талапкер С.У. каттоосу ушул эле мыйзамдын 46-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык шайлоо фондунун жүргүзүүнүн эрежелерин бузгандыгына байланыштуу добуш берүүнүн жыйынтыгы жокко чыгарылды. Ал эми мыйзамдын талабы боюнча, анык эмес деп таанылган жыйынтыктын саны добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын жалпы санынын үчтөн биринен ашыгын камтыса БШК шайлоонун натыйжаларын анык эмес деп тааныйт. Ленин округдук шайлоо комиссиясынын 2023-жылдын 31-майындагы протоколунун маалыматтары боюнча 51 шайлоо участкаларында №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоого катышкан шайлоочулардын жалпы саны 17 425 шайлоочуну түзгөн. Алардын ичинен добушу жокко чыгарылган талапкерлерге добуш берген шайлоочулардын жалпы санынын үчтөн биринен көбүн анык эмес деп таанылган, мисалы: “2.8.-сүрөт”. Жыйынтыгында БШК №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоонун натыйжаларын анык эмес деп таануу жөнүндө токтом кабыл алды. Конституциялык Мыйзамга ылайык, эгерде шайлоо анык эмес деп таанылган учурда, бир айдын ичинде Борбордук шайлоо комиссиясы кайрадан шайлоону дайындайт, ал эки айлык мөөнөттө өткөрүлөт [31].

Автор тарабынан түзүлгөн.

2.8-сүрөт. Добуш берүүлөрдүн анык эмес деп таанылган добуштун саны менен добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын жалпы саны

БШК мүчөлөрү шайлоонун натыйжаларын анык эмес деп таануу үчүн негиз болгон аракеттер үчүн материалдык жоопкерчиликти караган мыйзам сунуштарын иштеп чыгуу жөнүндө БШКнын көзөмөлдөө-текшерүү тобунун жетекчиси И.Т. Гайпкуловдун сунушун жактырышты. Мыйзамдарга түзөтүүлөрдүн тийиштүү долбоору андан ары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине сунуш кылуу үчүн шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча ведомстволор аралык жумушчу топто талкууланмакчы.

Шайлоо системасындагы жүргүзүлгөн реформанын негизинде автоматташтырылган жаны өзгөрүүлөрдүн терс жагы добуш сатып алуу, добушун сатуу көрүнүшүнүн өркүндөп өнүгүшүндө деп белгилейм. Жогорудагы анализге таянып жыйынтык чыгарсак, эң көп добуш алган талапкер добуш сатып алуу менен ийгиликке жеткени өкүндүрбөй койбойт.

Себеби, бүгүнкү күндө добуштарды сатып алуу шайлоочулардын эркин билдирүүгө таасир эткен эң күчтүү факторлордун бири болууда. Добуш сатып алуунун таасири канчалык олуттуу экендигин биз 2020-жылкы шайлоодо көрдүк. Бул маселени чече албоо шайлоонун ишенимдүүлүгүн жана ачык-айкындыгын жогорулатууга багытталган реформанын башка компоненттерин иштеп чыгуунун маанисин жокко чыгарышы мүмкүн. Паракорчулук схемасы биздин мамлекетте ар дайым мүнөзү менен мазмуну боюнча айырмаланып келген жана санариптешүүнүн күч алуусуна карабастан анын өнүгүп келе жаткандыгын көрөбүз. Мисалы алып карасак, эгерде мурун паракорчулуктун субъектиси негизинен комиссиялар, башка административдик органдар болсо, жаңы шайлоо модели киргизилгенден кийин, паракорчулуктун негизги субъектиси – шайлоочу өзү болуп калды [31].

Шайлоо системасын реформалоодо ар бир добуш эске алынып, шайлоонун жыйынтыгын эл аныктап берген демократиялуу өлкөгө айлануу максатын көздөдүк, бирок тилекке каршы шайлоого катышып добушун саткан шайлоочулар абийирсиз талапкерлер үчүн баалуу товар болуп калды. Ушуга байланыштуу реформалоо уланып, эң негизгиси мыйзамдарды өркүндөтүү зарыл жана мыйзам базасы аркылуу натыйжалуу практикалык иш менен айкалышкан комплекстүү системаны түзүү бүгүнкү күндөгү шайлоо системасынын актуалдуу темасы.

Албетте шайлоого даярдык көрүп жана өткөрүү маалында, ар кандай саясий партиялардын, талапкерлердин кызыкчылыктары төп келбей, ар түрдүү чыр-чатактардын пайда болушу ыктымал, ансыз бир да шайлоо процесси өтпөйт. Ошол себептен, ички иштер органдары жана башка укук коргоо органдарынын кызматкерлери шайлоого даярдык көрүү жана өткөрүү менен байланышкан укук бузуулар боюнча чогултулган материалдарды өз убагында мыйзамдуу карап, туура чечим кабыл алуусу жарандардын ишенимин көтөрүп, мыйзамдуу укуктары сакталарына ишеним пайда болуп, ар түрдүү мыйзам бузуулар болгондо арыз менен кайрылуу көбүрөөк болот.

Албетте, бул Кыргыз Республикасынын шайлоо процессинин таза, мыйзам ченеминде өтүшүнүн бирден бир жолдору болуп эсептелет.

Саясий күчтөрдүн, лидерлердин шайлоо процессинде партиядан орун сатып алып, ал эми партия шайлоочунун добушун сатып алып, бийликке келе электе эле мыйзам бузууда. Ошондуктан коомчулук партиянын тизмесиндеги орундардын сатылышына бөгөт коюу үчүн пропорционалдык-преференциалдык системанын киргизилишин сунуштап чыгышкан. Коомчулук сунуштаган пропорционалдык-преференциалдык шайлоо системасында шайлоочулар партиялык тизмедеги белгилүү бир талапкерге добуш бере алат. Бүгүнкү бийлик коомчулуктун талаптарын эске алуу менен 2021-жылы 5-майда кабыл алынган Конституциясынын шайлоо системасына орчундуу өзгөчөлүктөрдү киргизип, Жогорку Кеңештин 7-чакырылышынын депутаттарын бирдиктүү жана бир мандаттуу шайлоого округу деп 54 жана 36 мандат деп шайлоо системасынын эки түрү менен шайлоо өткөрдү [1].

Бирок реформалар болсо да, заманбап технологиялар колдонсо да шайлоонун жыйынтыгын кызыктар тараптар бурмалоого жол табып жатканы өкүндүрөт. Эң аянычтуу, өкүнүү болуп шайлоонун жыйынтыгын бурмалоодо шайлоочунун жеке катышуусу деп белгилейм, себеби шайлоочулар өлкөнүн кызыкчылыгынан өзүнүн жеке кызыкчылыгын жогору коюп, шайлоодон аз да болсо пайда көрүп калуу аракети коомчулукта жайылды. Демек, бүгүнкү күндө шайлоо мыйзамдары өзгөрүлүп, алдыңкы жетишкендиктер менен толукталса да шайлоонун жыйынтыгы бурмаланбайт деп кепилдик берүү кыйын болуп турат.

Бүгүн, Кыргыз Республикасынын бийлигинин алдында жаңы милдет турат, кийинки реформа саясий маданият менен жарандык тарбияны жогорулатуу боюнча комплекстүү иш-чаралардан башталышы керек. Себеби бүгүнкү күндө эң терең көйгөйлөрдүн бири болуп төмөндөгү көрүнүштөр саналат:

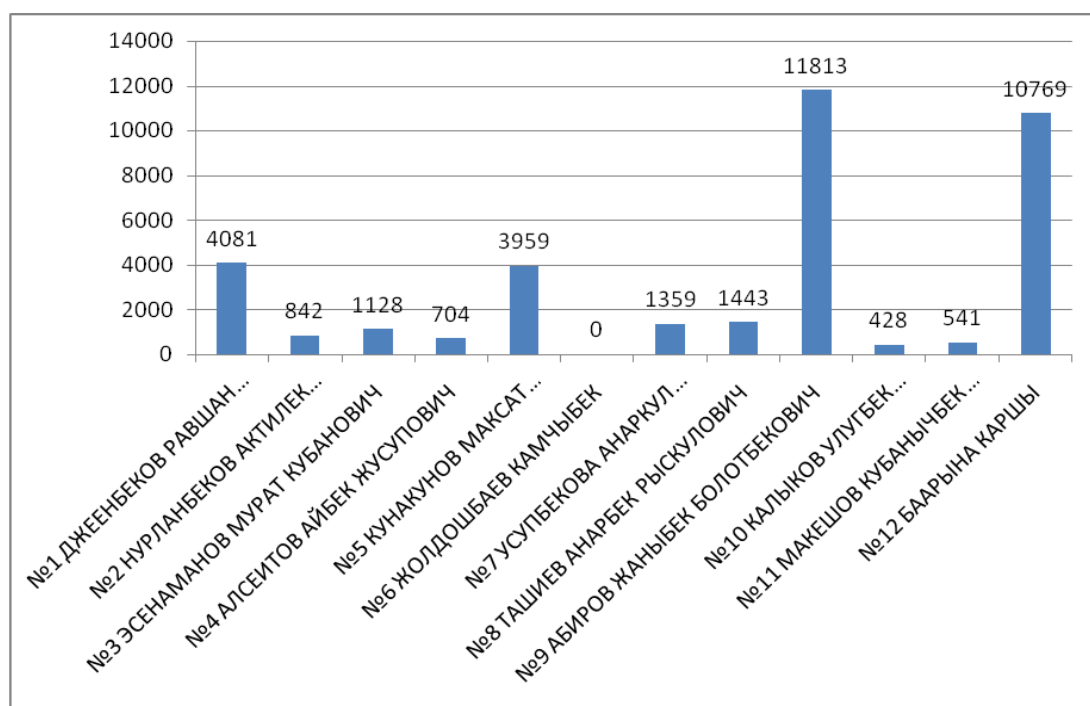
- шайлоочулардын добушун сатып алуу;
- шайлоочулардын шайлоого катышпоосу;

- шайлоочунун “Баарына каршы” талапкерге добушун берүүсү.

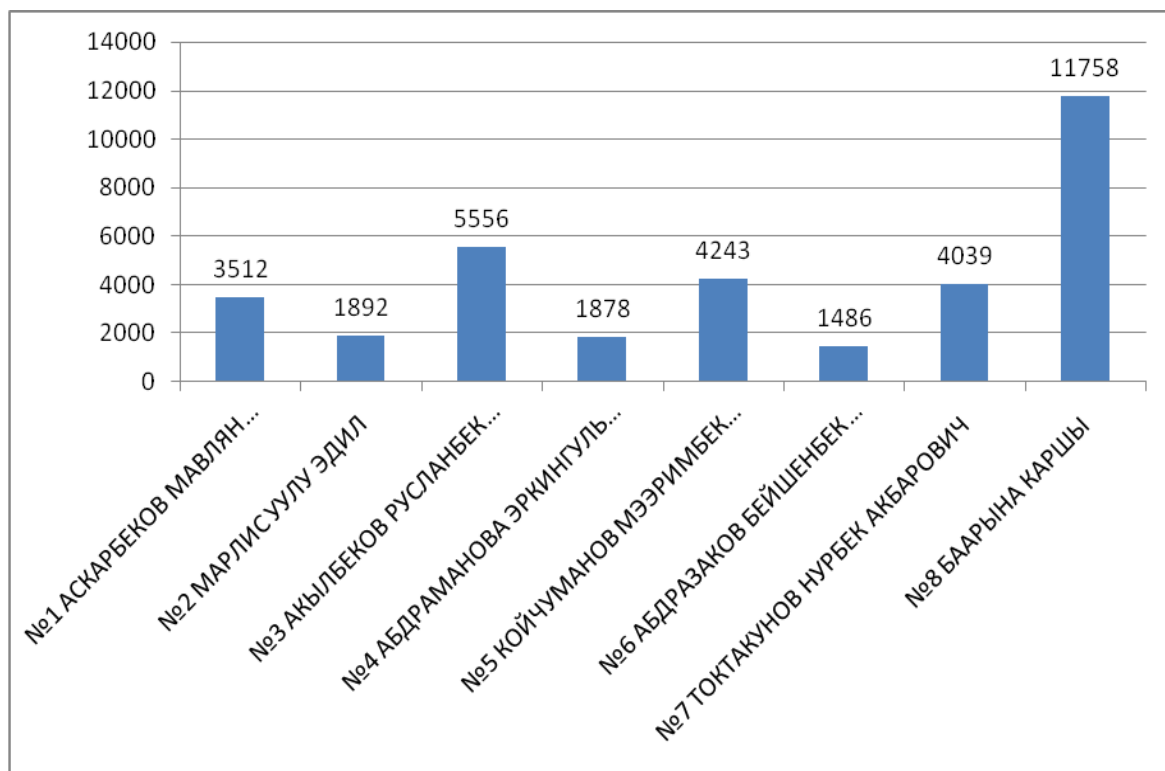
2021-жылдан 11-апрель айында болуп өткөн референдумдун негизинде шайлоо системасына орчундуу өзгөрүүлөр киргизилди. Мыйзам ченеминде мектеп, бала-бакча, мечит, чиркөө, оорукана жайларда жана ага жакын жерде үгүт материалдарды таратканга болбойт деп тыюу салынды. Ошондой эле, талапкерлердин үгүт ишине, көчө башчылары, үй комитетинин төрагалары (домком) аралаштыруусуна катуу бөгөт коюлду. Мындай эрежелер конституциялык мыйзамда административдик ресурсту пайдалануу катары жазылды. Мыйзамга киргизилген олуттуу өзгөрүүлүрдүн негизинде 28-ноябрда болуп өткөн парламенттик шайлоо атаандаштык менен өттү, бийлик бул ирет таза шайлоону камсыз кылууда саясий эркин көрсөттү. Административдик ресурс делген билим берүү тармагынын мугалимдери, студенттери жана ошондой эле башка мамлекеттик кызматкерлер шайлоонун жүрүшүнө катышууга жол берилбеди, ошол эле учурда добушту сатып алууга толук бөгөт коюу мүмкүн болгон жок. Тилекке каршы добуш сатып алуудан тышкары талапкерлерге ишенбестик көрсөтүү да күч алды. Шайлоочунун шайлоого келип “Баарына каршы” деген талапкерге добуш берүүсү жалпы бийлик өкүлүнө болгон каршылык сыяктуу да бааласа болот. Мисалы алып карап көрсөк, 2021-жылы 28-ноябрда болуп өткөн шайлоонун жыйынтыгына, Бишкек шаарына караштуу 4 шайлоо округуна тиешелүү автоматтык эсептөө урнасынын протоколунун негизинде анализ жүргүзүлдү. Шайлоочулардын дээрлик көбү шайлоого катышпагандыгы жана катышкан шайлоочунун көбүн эсе баарына каршы экендиги далилденип чыкты. Мыйзам ченеминде шайлоонун жыйынтыгы автоматтык эсептөө урнасынын протоколунун негизинде эмес протоколдорду кол менен саноонун жыйынтыгынын эсебинен кабыл алынат. Бирок, практика жүзүндө кол менен саноонун жана АЭУнын ортосунда жалпысынан айырмачылык аз болгондугу 2015-жылдан бери такталып келет. Бул ирет да айырмачылык жок экендигин БШК билдирди. Кайра саноо саясий партиялардын өкүлдөрү, байкоочулары, жалпыга маалымдоо каражаттарынын өкүлдөрүнүн катышуусунда

уюштурулду, бул округдук комиссиялардын иштеринин ачык-айкындуулугун камсыз кылды. Ар бир байкоочу добуштарды саноонун тууралагына жана округдук шайлоо комиссиясынын жыйынтык протоколу туура түзүлгөндүгүнө жеке өзү ынануусуна мүмкүнчүлүк алды [132]. Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын АЭУнын протоколунун негизинде берген маалыматтарынына жеке жүргүзүлгөн алиэдин жыйынтыгында, эч бир үгүт иштери жок эле алдыңкы позицияларды алган “Баарына каршы” талапкер тууралуу маалыматка баа берсеңиздер болот. Баарына каршы талапкердин жеңиши шайлоо тарыхында биринчи ирет болгондугу кандайдыр бир оң жана ошол эле учурда терс кырдаалды көрсөтүп, илимий чөйрөдө гана эмес, коомчулукта да чоң талкууну жаратты.

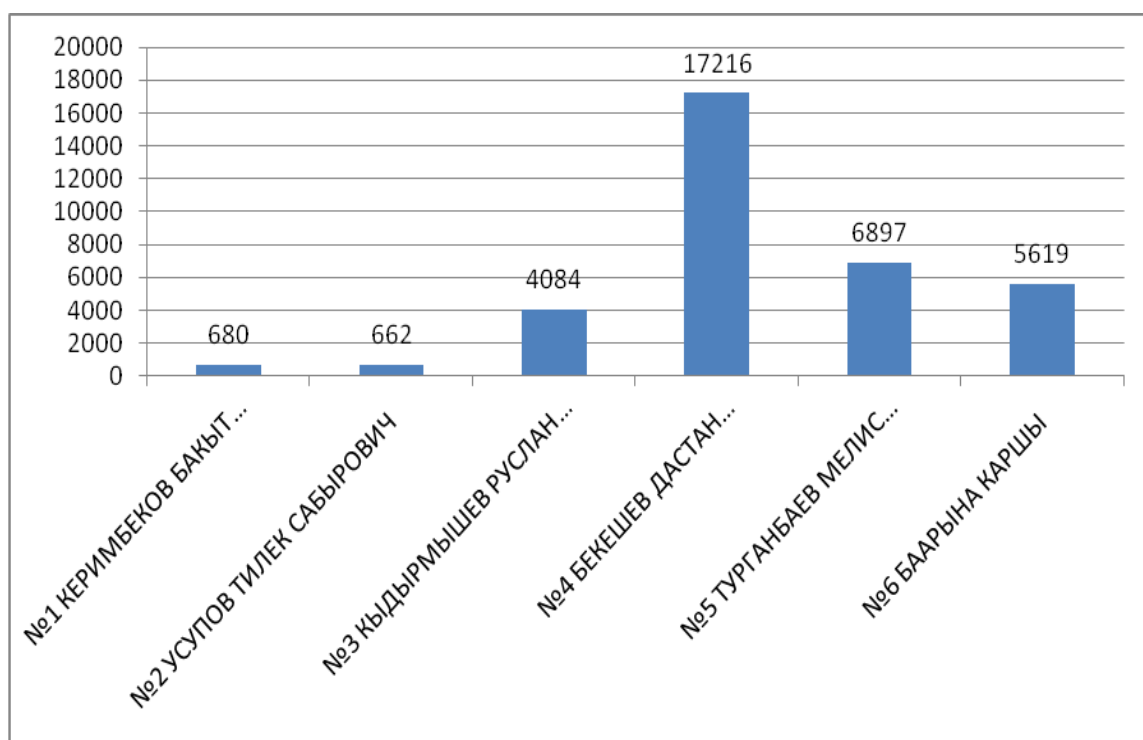
БШКнын берген маалыматтарынын негизинде Бишкек шаарында жайгашкан төрт шайлоо округу боюнча талапкерлер арасында добуштардын бөлүнүшүнө анализ жүргүзүлдү (2.9-2.12-сүрөттөр) [63].

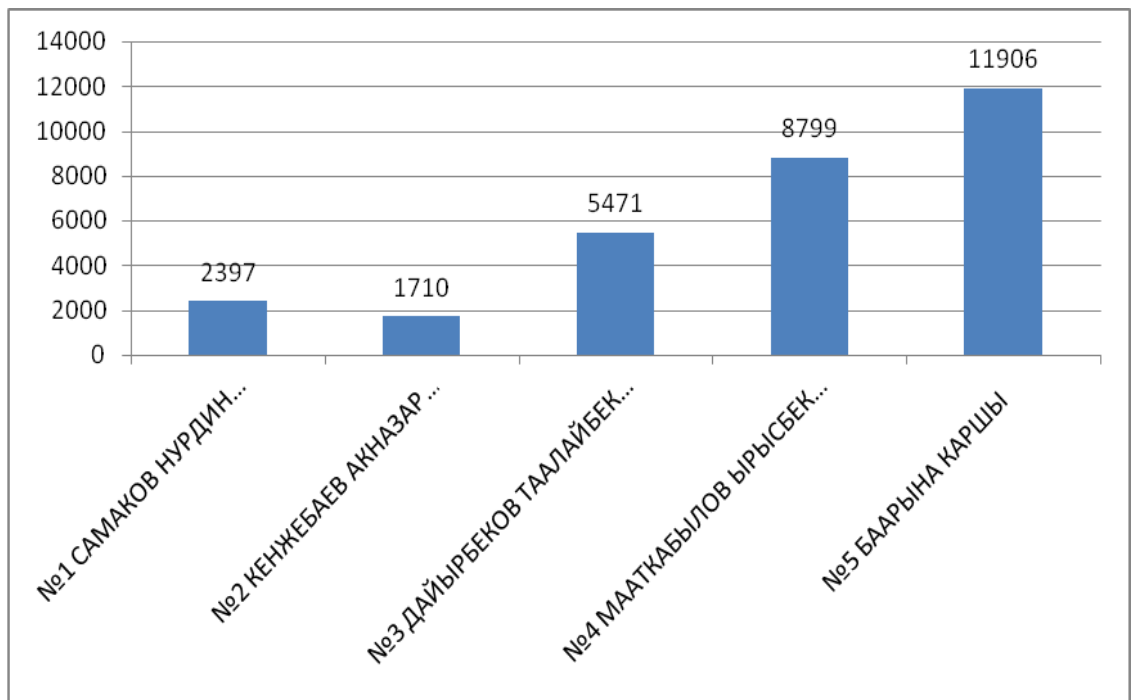
2.9-сүрөт. Бир мандатуу №26 Ленин шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү

2.10-сүрөт. Бир мандатуу №27 Биринчи май шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү

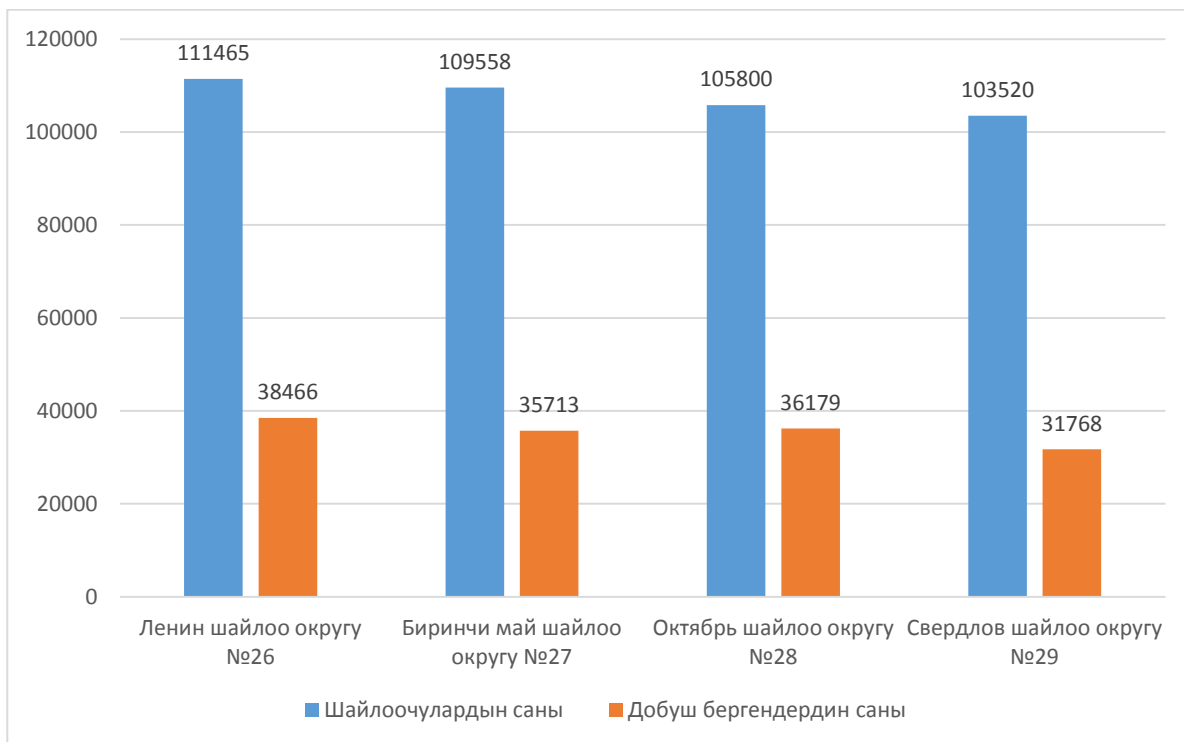

2.11-сүрөт. Бир мандатуу №28 Октябрь шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү

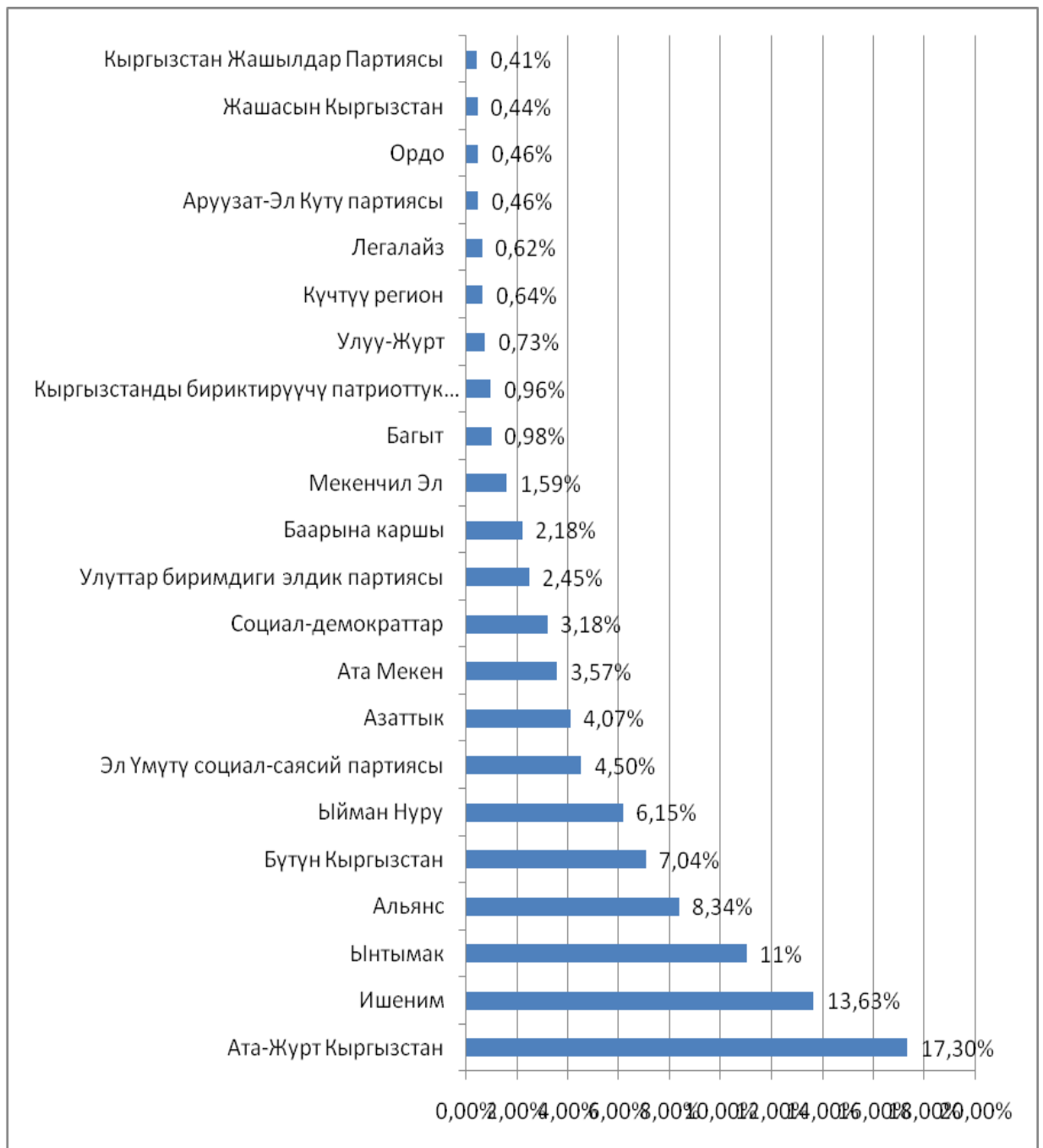
2.12-сүрөт. Бир мандатуу №29 Свердлов шайлоо округу боюнча добуштардын бөлүнүшү

“Баарына каршы” деген талапкердин алдыга озуп чыгышы жана Биринчи май менен Свердлов райондорунан лидер болушу, бул элдин саясий элитага болгон ишениминин жоктугун далилдейт. Жогорудагы берилген анализге кошумча кийинки анализди да көзөмөлгө алууну сунуштайм. Шайлоочунун талапкерге сатылышы, же болбосо талапкерге ишенбестик көрсөтүү көйгөйлүү маселе, бирок шайлоочунун шайлоого катышпоосу да көйгөй жаратат. Шайлоочулардын шайлоого пассивдүү катышуусу жалпы жонунан шайлоо системасына же болбосо мыйзам чыгаруу бийлигине болгон ишенбестигинен келип чыкты деп божомолдойбуз, бирок бул маселеде ички жана тышкы миграциянын таасири жогору болуду, себеби бир мандаттуу округтан чыккан талапкерлерди шайлоодо мигранттардын шайлоо укугу жокко чыгарылган, ошондуктан шайлоочунун саны кескин кыскарган да элдин өкүлүн 30-40 миңдин ортосундагы шайлоочу чечип калган (2.13-сүрөт).

2.13-сүрөт. Бир мандатуу №26, 27, 28, 29 шайлоо округтары боюнча шайлоочулардын катталган саны жана добуш бергендердин саны

Сүрөттө берилген анализдин негизинде Бишкек шаарынын төрт районундагы шайлоочуларынын 30% гана шайлоого келип катышып берген Ал эми жалпы Республика боюнча БШКнын берген маалыматына ылайык 34,6% шайлоочу гана катышкан. Шайлоого катышкан 21 саясий партияга 22-болуп “Баарына каршы” - талапкер катышып, 10 саясий партияны алдына чыгып 12-катарды ээлеген [63] (2.14-сүрөт).

2.14-сүрөт. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодо бирдиктүү шайлоо округу боюнча добуш берүүнүн жыйынтыктары

Жогруда берилген анализдин көрсөткүчтөрү шайлоочулардын шайлоо процессинин таза өтүлүшүнө ишенбестигин далилдейт десек болот. 2021-жылдын 28-ноябрында шайлоонун жыйынтыгын түз эфирде АСУнун протоколунун негизинде чагылдырып жатканда БШКнын веб-баракчасы, техникалык мүчүлүштүктөрдөн улам кыска убакытка өчүрүлүп салынганы коомчулукта коопту абалды жаратып, шайлоо тутумуна болгон ишенбестикти курчутту. БШК көз карандысыз комиссия түзүп, ага: саясий

партиялардын өкүлдөрү, көз карандысыз IT-адистер, БШК мүчөлөрү киргизилген. Көз карандысыз комиссия БШКнын веб-баракчасы техникалык жактан ката кеткен, добуштардын жыйынтыгы таасир берген жок деп чечим чыгаршкан [138]. Албетте көз карандысыз комиссиянын чечими көпчүлүк шайлоочулардын, жарандардын терс калыптанган оюн оңдой алган жок.

Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү конституциялык мыйзамдын 64-беренесинин 5.1-пунктуна ылайык бир мандаттуу шайлоо округу боюнча шайлоочулардын кыйла көп добушун алган талапкер депутат болот деп көрсөтүлгөн. Бишкек шаарынын Свердлов жана Биринчи май шайлоо округунда “Баарына каршы” талапкердин жеңип чыккандыгына байланыштуу парламентте эки мандаттын орду бош калды, ушул эле мыйзамдын 65-беренесинин, 6-пунктунда берилгендей бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча тийиштүү шайлоо округтарында бош депутаттык мандат пайда болсо эки айдын ичинде мыйзамда берилген тартипте 2022-жылдын 27-февраль айында өткөрүлөт деп берилген [5]. Биринчи май жана Свердлов шайлоо округдарында кайра өткөн шайлоодогу өзгөрүүлөр:

1. Биринчи май округу боюнча биринчи шайлоодо шайлоочулардын катышуусу 32,60% ды, кайра шайлоодо 17% ды түздү;
2. Свердлов округу боюнча шайлоочулардын катышуусу 30.69% ды түзгөн болсо, кайра шайлоодо 27.91% ды түздү.

Кайра шайлоонун жыйынтыгы биринчи ирет болуп өткөн шайлоонун жыйынтыгынан көп айырмаланган жок, шайлоочулардын дээрлик көбү шайлоого катышпагандыгы жана катышкан шайлоочунун көбүн эсе кайра эле баарына каршы экендигин билдиргени далилденип чыкты. БШКнын берген маалыматтарынын негизинде жүргүзүлгөн анализде жыйынтыктар көрсөтүлдү (2.15 - 2.16-сүрөт) [161].

Жогоруда берилген маалымат боюнча БШКнын төрагасынын орун басары Нурлан Койчукеев маалымат берди – “Шайлоочулардын аз

келүүсүнүн себеби шаардын тургундары шайлоо процессинен чарчагандыгы болуп саналат” [161]. Жогоруда белгиенген көйгөйдүн өзөгү шайлоонун жыйынтыктары канаттандырлбагандыгы менен шайлоонун кайра кайра кайталынып өтүлүшү деп аныктайбыз. Мисалы, 2020-2023-жылдар ичи Бишкек шаарында 8 ирет шайлоо өтүлүптүр (2.1-табл.) [64].

Таблица 2.1 – Бишкек шаарында 2020-жылдан 2023-жылга чейинки өтүлгөн шайлоолордун өтүлгөн убактысы

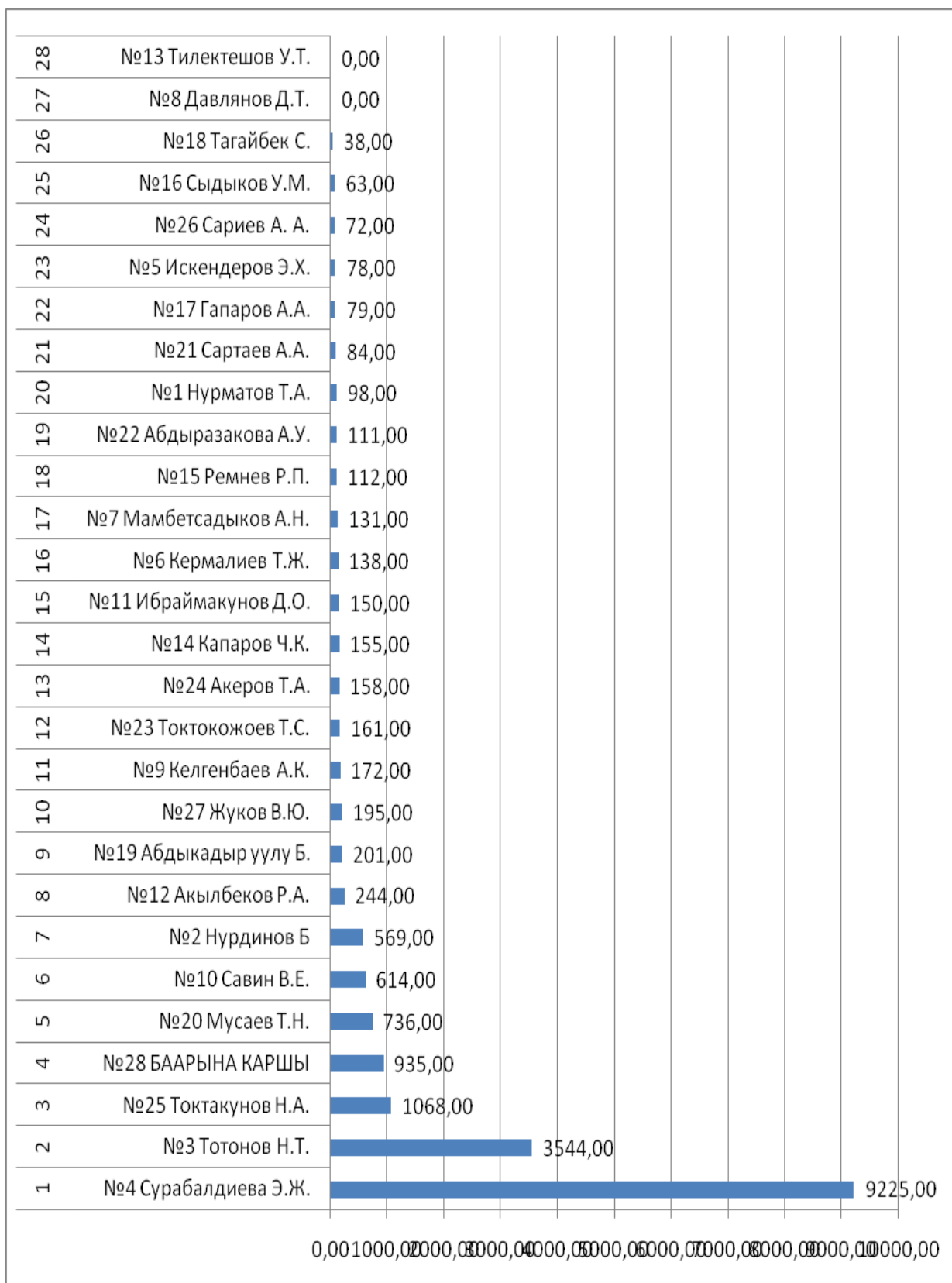
№	Шайлоо	Убакыт
1	Парламенттик шайлоо	4-октябрь, 2020-жыл
2	Президенттик шайлоо	10-январь, 2021-жыл.
3	Референдум жана жергиликтүү кеңештин шайлоосу	11-апрель, 2021-жыл
4	Жергиликтүү кеңештин кайра шайлоосу (Бишкек, Ош, Токмок шаарларында)	11-июнь, 2021-жыл.
5	Парламенттик шайлоо	28-ноябрь, 2021-жыл
6	Кайра парламенттик шайлоо (№ 27 Биринчи май жана № 29 Свердлов шайлоо округтарында)	27-февраль, 2022-жыл
7	№26 Ленин округ боюнча кайра шайлоо (депутатынын мөөнөтүнөн мурда кетендиги боюнча)	28-май, 2023-жыл
8	№26 Ленин округ боюнча кайра шайлоо (добуш сатып алуу боюнча фактылар такталып шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылгандыгы үчүн)	10-сентябрь, 2023-жыл

Албетте, шайлоочунун шайлоого катышпоосуна себептер аз эмес, мисалы алып талдап көрсөк шайлоонун кайра-кайра кайталанып өткөрүлүшү, шайлоонун жыйынтыгы шайлоочулардын үмүтүн актабагандыгы, шайлоо процессинде шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо боюнча ар кандай механизмдердин колдонулушу, автоматтык эсептөө урналары тууралуу коомчулукта (соц.тармактарда) ар кандай терс ой-жүгүртүүлөрдүн жүрүшү жана ага кошумча болуп 2021-жылдан 28-ноябрь айында болуп өткөн шайлоодо электрондук системанын бир нече мүнөткө өчүп кайра жанышы [138].

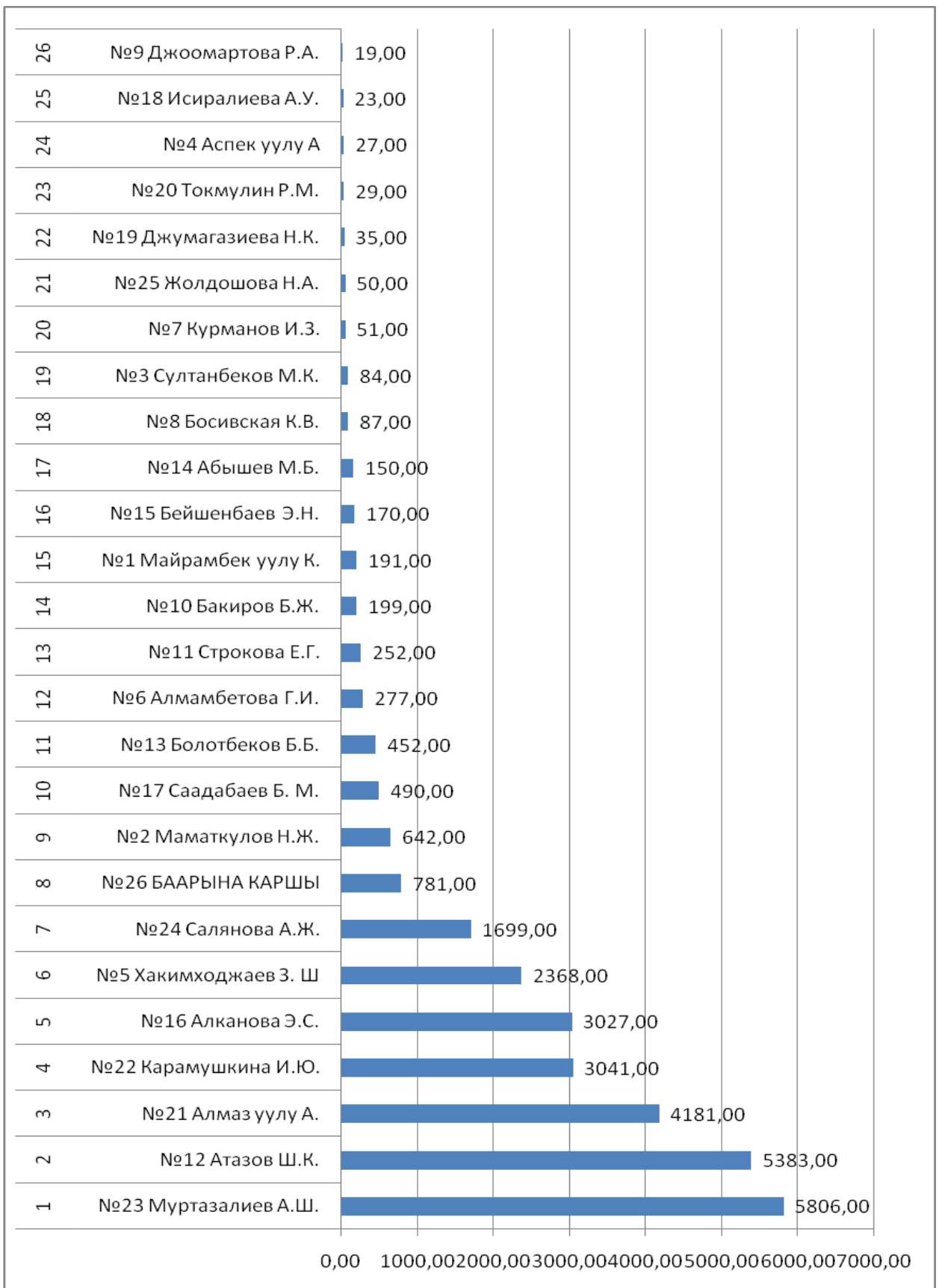
Шайлоо системасындагы инновациялык технологияларды киргизүү канчалык маанилүү болсо да, бирок улуттук стратегияга шайлоочунун маданиятын калыптоочу идеологиялык ишти киргизүү да өтө маанилүү. БШК шайлоочунун маданияты туралуу иш-чараны Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлиги менен бирдикте жүргүзүүсү керек, анткени жарандын калыптанышы, түптөлүшү жаштайынан башталат, андыктан окуу программасы, жаштар менен ар кандай таалим тарбия иш-чаралары, ошондой эле массалык маалымат каражаттары акрылуу бирдиктүү иш алып баруусу зарыл. Мамлекетте жүргүзүлгөн реформанын иш-чараларында каталар орун алат, ошондой эле жыйынтыктар кыска мөөнөттө канаттаандырарлык жыйынтык бербейт.

2024-жылдын февралында Ош жана Кара-Суу райондорунан шайланган Искендер Матраимов менен Нурлан Ражабалиев мандатын мөөнөтүнөн мурда тапшырары боюнча арыз жазган. БШКга алардын депутаттык укуктарын токтоткон. Ал эми ушул эле жылдын 13-мартында БШКга Баткен облусунан шайланган Айбек Осмоновдун берген арызынын негизинде мандатынан ажыраткан. КРнын ЖКнин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоо 2024-жылдын 28-апрелине дайындалган.

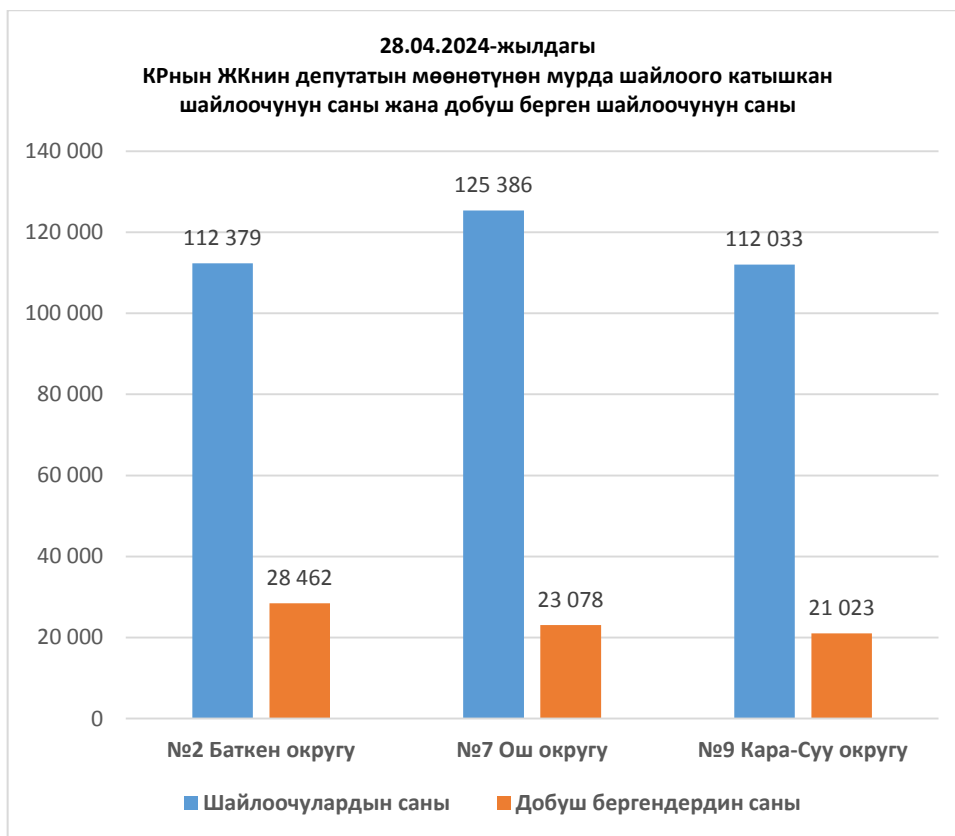
№2 Баткен, №7 Ош жана №9 Кара-Суу бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо добуш берүү аяктап, 197 (же 99,5%) шайлоо участогунан автоматташтырылган эсептөөчү урналарынан маалыматтары ачыкталган (сүрөттөр 2.20-2.23). Эскерте кетсек мыйзамдын талабы боюнча АЭУнун маалыматтары алдын ала болуп эсептелип, бардык шайлоо участкаларындагы добуштар УШКнын мүчөлөрү кол менен эсептеп чыгышып, протолоду БШКга жиберилет жана анын негизинде добуш берүүнүн жыйынтыктары чыгарылат.

2.15-сүрөт. Бир мандаттуу №27 Биринчи май шайлоо округунда 2022-жылдын 27-февралында кайра болгон шайлоонун жыйынтыгы

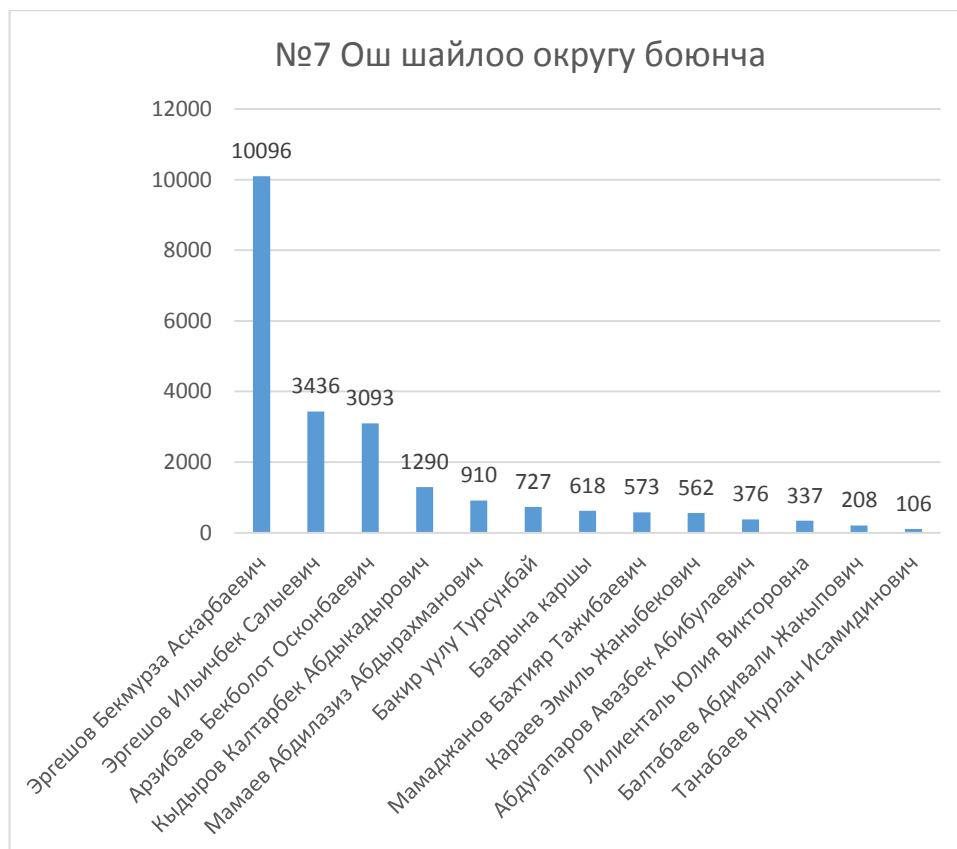
2.16-сүрөт. Бир мандаттуу №29 Свердлов шайлоо округунда 2022-жылдын 27-февралында кайра болгон шайлоонун жыйынтыгы

2.17-сүрөт. Бир мандаттуу №2 Баткен, №7 Ош жана №9 Кара-Суу шайлоо округдары боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоого катышкан жалпы шайлоочунун саны жана добуш берген шайлоочунун саны.

2.18-сүрөт. Бир мандаттуу №2 Баткен округу боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоонун жыйынтыгы.

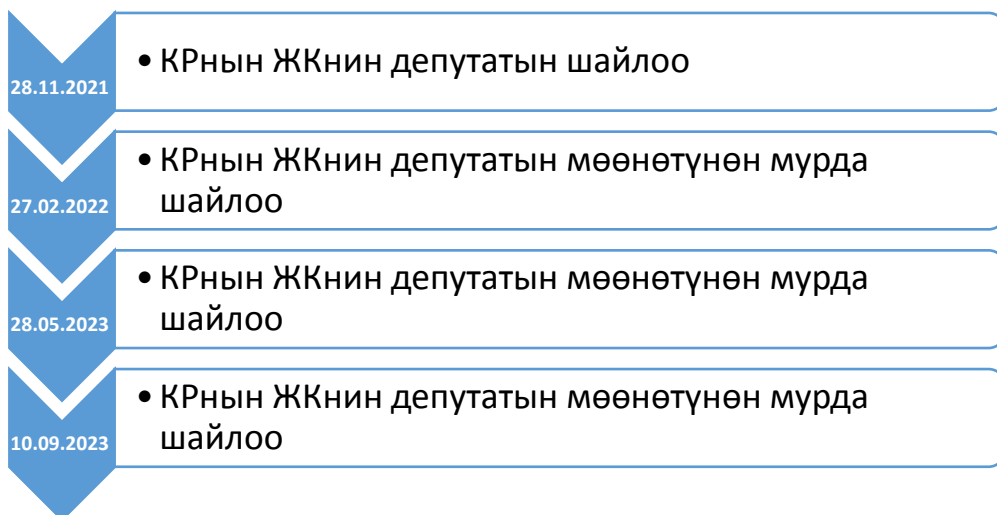

2.19-сүрөт. Бир мандаттуу №7 Ош округу боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоонун жыйынтыгы.

2.20-сүрөт. Бир мандаттуу №9 Кара-Суу округу боюнча КРнын ЖКнин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоонун жыйынтыгы.

2021-жылдын 11-апрелинде болуп өткөн Референдумдун негизинде КРнын шайлоо системасына өзгөрүүлөр киргизилип КРнын ЖКнин 7-созывтын депутаттарынын 54-пропорционалдык система жана 36-можаритардык система менен шайланып келмей болду. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү конституциялык Мыйзамдын 65-беренесинин 4-1, 5 жана 6 пункттарында Жогорку Кеңештин депутаттын бош мандатын ээлөө бирдиктүү шайлоо округу боюнча шайланган депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге берилет, эгерде саясий партиянын тизмесинде талапкерлер калбаган учурда, мандат Жогорку Кеңешке кийинки шайлоого чейин бош бойдон калат деп берилген. Ал эми бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча тийиштүү шайлоо округдарына кеткендердин ордуна Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан дайындалат жана бош депутаттык мандат пайда болгондон кийин эки айдын ичинде Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан конституциялык Мыйзамда белгиленген тартипте жана мөөнөттө өткөрүлөт деп берилген. Конституциялык Мыйзамга ылайык Киргизилген системанын жакшы жактарын баса белиглеп кеттик. 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн шайлоодон кийин бир нече жолу бир мандаттуу шайлоо округтан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолордон кийин бир мандаттуу шайлоо округтан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолор уюштурулду (2.21-сүрөт). Жаңы кабыл алынган мыйзамдын негизинде бир мандаттуу округтан шайланган депутаттардын мандаттары бош калгандыгы үчүн кайра-кайра шайлоолорду уюштурууга негиз жаралды. Бул учур, жалпы республикалык бюджетке залакасы тийгенден тышкары шайлоочунун шайлоодон тажагандыгына да алып келүүдө. Бирок ошол эле учурда шайлоо системасынын тез өнүгүп жаткандыгын айтууга болот.

2.21-сүрөт. 2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин бир мандаттуу шайлоо округтан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра шайлоолордун өткөн мөөнөттөрү

2024-жылдын 28-апрелинде болгон шайлоо процессине дагы бир жаңылык киргизилди, бул ирет шайлоочулар "Түндүк" тиркемесин колдонуп электрондук паспортту колдонуп добуш бере алышты. Электрондук форматтагы паспорт, документ катары системага жүктөлүп, колдонууга киргизилгендигине байланыштуу БШК шайлоо процессинде апробацияланды, башкача айтканда шайлоочулар УШКда электрондук паспортту колдонуп идентификациядан өтүштү. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын 1995-жылдан 2015-жылга чейин жана 2015-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки реформаны салыштырып талдасак, анды акыркы 14 жылдын ичинде шайлоо процессине жаңы технология, санариптешүү тездик менен киргизилүүдө.

Шайлоо системасынын санариптешүүсүнө өбөлгө болгон учур, бул мамлекетте "Түндүк" тиркемесинин пайдаланышы деп кошумчалап кетебиз.

Корутунду

Экинчи бапта шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык негиздери, бирдиктүү шайлоо системасынын түзүлүшү менен шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар каралды, аны менен бирге шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо механизмдери каралып укук коргоо органдары тарабынан мыйзам бузууларга бөгөт койгон конкреттүү иш-чаралары

анализделди. 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо процесси, ошондой эле ЖКнин депутаттынын мөөнөтүнөн мурда бошотулгандыгына байланыштуу бир мандаттуу округ боюнча болуп өткөн шайлоолор, 2022-жылдын 27-февралында № 27 Биринчи май жана №29 Свердлов округунда өтүлгөн кайра шайлоо, 2023-жылдын 28-майында депуаттын мөөнөтүнөн мурда мандатын тапшырганды үчүн №26 Ленин округундагы кайра шайлоо жана анын жыйынтыгы жокко чыгарылып ушул эле жылдын 10-сентябрында өтүлгөн кайра шайлоонун жыйынтыктары анализделип, анын негизинде көйгөйлөр белгиленип, изилдөө ишине коюлган максаттардын бири ишке ашты.

Шайлоо мыйзамындагы теориялык ыкмаларды карап, киргизилген өзгөрүүлөргө баа берүү максатында Кыргыз Республикасынын шайлоо процесси менен укуктарына талдоо жүргүзүлүп, акыркы 10-жылдын ичиндеги болуп өткөн шайлоолордун жыйынтыгы анализденди, маалыматтар БШКнын токтомдорунан алынды. Жүргүзүлгөн анализдин негизинде көйгөйлөргө баа берилип, үчүнү бапта өнүгүү жолдору талданып, конкреттүү сушунтарды алып чыгуу максаты көздөлдү.

Эгемендүү, демократиялык нукта өнүгүүнү туу туткан мамлекеттерде Конституция жоболордун булагы болуп, анда каралган принциптер, негиздер аткарылышы керек. Мамлекеттин бүт субъектилери Конституцияны туу тутуп, ал эми тиешелүү органдар конституциялык негиздердин аткарылышына шарт түзүүсү керек. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери юриспруденция, саясат, тарых илимдеринин актуалдуу темасы болуп келет, себеби мамлекеттик төңкөрүш шайлоо процесстерине болгон нааразычылыктардан улам ишке ашып жатат. 2005-жылдын 24-март айында болгон мамлекеттик төңкөрүш шайлоонун жыйынтыгы бурмалангандыгынан келип чыккан, ал эми 2010-жылдын 7-апрелинде болгон мамлекеттик төңкөрүш 2007-жылдагы Праламенттик шайлоо, 2009-жылдын Президенттик шайлоо процесстерине ишенбестик көрсөтүүдөн башталып, тилекке каршы жыйынтык мамлекеттик төңкөрүш менен аяктады. 2020-

жылдын 4-октябрында болгон бийлик алмашуусу ЖКнин депутаттарын шайлоо күнү аяктаган соң башталып бир-эки күндүн ичинде мамлекеттик төңкөрүш болду. Мамлекетибиздеги саясий туруксуздук, нааразычылык митингтери жалаң шайлоо системасындагы Конституциянын негиздери сакталбай келгенден чыгып келет. Бүгүнкү бийлик тарых барактарына баа берип, турукталып калган адатты өзгөртүүгө кадам таштагансыйт. Себеби 2021-жылдын 11-апрелинде болуп өткөн шайлоодо Бишкек, Ош, Токмок шаарларынын жыйынтыгы жокко чыгарылып кайра шайлоо өткөрүлгөндүгү, мыйзам бузуулар аныкталып, жоопко тартылгандыгы, 2021-жылдын 28-ноябрь айында болгон парламенттик шайлоодо административдик ресурсту колдонууга жол бербөө максатында Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаров мамлекеттик кызматкерлерди шайлоо процессинен алыс болууга катуу талап койгондугу, анын негизинде бир да мектеп мугалими, муниципалдык кызматкерлер шайлоо иши менен алек болушкан жок, шайлоого кийлигишүү максаттарын көздөгөндөргө дароо чара көрүлүп, жумуштан чектетилип жатты. КРнын Президентинин шайлоо системасы боюнча аткарган кадамдары резонанс жаратты.

Шайлоо системасындагы жүргүзүлгөн реформалардын максаты шайлоонунун жыйынтыгын фальсификацияланышын токтотуу. 2015-жылга чейин шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо боюнча механизмдерине төмөндөгү көрүнүштөр кирген: бир эле шайлоочунун бир нече жолу шайлого катышуусу (мертвые души, карусель); ашык бюллетендерди бир талапкер үчүн белгилеп урнага таштоо; протоколдорго өзгөртүү киргизүү; оппозициялык маанайдагы талапкерлерге коркутуу, үркүтүү жолдору аркылуу үгүт иштерине тоскоолдук көрсөтүү; административдик ресурс колдонуу.

2015-жылдан кийин шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо механизмдерине өзгөрүүлөр кирген:

1. добуш сатып алуу, сатуу. Шайлоочулардын добушуу баалу болуп ар бир

добуштун баасы 2000 сомдон 5000 сомго чейин көтөрүлдү, БШКнын форма №2 иш кагазынын түп максаты жокко чыгарылып, добуш сатып алуу механизминде колдонулду;

2. административдик ресурс, мамлекеттик мекемелердин жеткечилери тарабынан кол алдындагы кызматкерлерине тиги же бул талапкерди шайлоосуна буйрук берүү жана мекеме алдындагы шайлоо участкаларына талап коюу күчкө кирди.

2020-жылдан кийин шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо механизмдерине шайлоого катышпай коюу менен баарына каршы добуш берүү күч алды.

Шайлоо системасындагы реформалардын жыйынтыгын чыгара турган болсок аткарылган реформалар канааттандырарлык өзгөрүүлөрдү берди, бирок шайлоонун жыйынтыгын бурмалоо механизминде өзгөртүү киргизүү максаты көздөлүп жалпы шайлоо системасын камтый турган идеология эске алынган жок, жыйынтыгы, бүгүнкү шайлоочу шайлоо укугун туу тутуунун ордуна аны сатып жатат.

Конституциялык укук жана милдет жаран тарабынан сыймыктануу менен туу тутуп аткаруулусу керек эле, бирок тилеке каршы, бүгүнкү жарандын позициясы башка, себеби укуктук сабаттуулук көйгөйү коомдун бардык тармактарында актуалдуу болууда. Укуктук аң-сезимди, укуктук маданиятты жана укук мейкиндигинде жашоону калыптандырууга багытталган жарандарга укуктук билим берүү классикалык жогорку билим берүүнүн маанилүү бөлүгү болууга тийиш. Укуктук даярдоо билим берүү тутумунда маанилүү орунду ээлеп, азыркы учурдагы көйгөйлөрдү чечүүнүн негизги жолу катары каралып, укуктук сабаттуулукту жогорулатууга салым катары колдонулушу керек. Учурдагы реалдуулук – адамдардын өзүнүн кесибине байланышкан билим, көндүмдөрдөн сырткары ар кыл кошумча маалыматтарга, билимдерге ээ болуусу талап. Кошумча билимдердин бири укуктун негиздерин үйрөтүүчү “Укук таануу” окуу курсу саналат. Сунушталган курс бардык кесиптерге милдеттүү түрдө окутулушу керек.

Себеби, укуктук билим, укуктук маданият алардын кесиптик жашоосунда болгон ар кандай кырдаалдарда, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер менен кызматташууда, коомдук мамилелердин бардык катышуучулары менен иштешүүдө пайдаланууда жөндөмдүү болуусун шарттайт.

Анализдөөнүн негизинде төмөнкү тыянактарга токтолдум:

- шайлоочулар өз ыктыяры (калоосу) менен добуштарын сатууда;
- шайлоочулар шайлоо процессиндеги мыйзам бузууларга кайдыгер карашат;
- шайлоочулардын (жарандардын, элдин) маданият жана билим деңгээли төмөндөп кетти, маданияттын төмөндөшү бүт тарапты басты;
- тиешелүү органдардын шайлоо укугу, процедурасынын бузулганы, сакталбагандыгы туралуу арыздарын таза, айкын каралышына ишенимдин жоктугу.

БАП 3. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНЫН АЛКАГЫНДА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН РЕФОРМАНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

3.1. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр

Өлкөдө болуп өткөн саясий процесстер (төңкөрүш, митинг) шайлоодон кийин башталып жаткандыгы тарых баамдайт. Жанардардын массалык саясий сабаттуулугу бүтүндөй коом үчүн өтө зарыл, себеби саясий сабаттуулук гана коомду, анда пайда болгон терс күрөштөргө (гуманизмге каршы) ыктаткан уюмдардан, деспотизм менен тирандардан сактап калат. Адамдардын биргелешип, эриш-аркак цивилизациялуу мамлекетте өкүм сүрүп жашоосу үчүн саясий маданиятты калыптандыруу бул – өзүнчө эле чоң маселе искусство, азыркы өкүм баардык демократиялык коомдун кам кордугу, б.а. анын кеңири бакубат жашоосунун маанилүү шартарынан болуп саналат. Кандай гана калк болбосун тиешелүү саясий маданияты болбой туруп, ал коомдо демократиялык түзүлүштүн орношу жана анын натыйжалуу өнүгүшү мүмкүн эмес [б-3]. Буга далили катары Кыргызстандагы жарандын аң сезимдүүлүгүнө байланыштуу көптөгөн көйгөйлөрдүн бети ачылып жаткандыгы далили боло алат. Аң сезимдүүлүктүн, билимсиздиктин, ар бир жарандын жарандык позициясынын жоктугуна байланыштуу техникалык жабдыктардын киргизилиши жана мыйзамдын өзгөрүшүнө карабай шайлоонун жыйынтыгынын бурмалоосу менен мыйзам бузуулар уланып жатат десек да болот.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын конституциялык негиздерин аткарууда жолтоо болгон, шайлоо процессиндеги кеңири жайылган мыйзам бузуулар жана "ыппас" технологиялар боюнча анализ жүргүзүлүп, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын шайлоо процессинен чыккан көйгөйлөр каралды.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо процессиндеги кездешкен негизги көйгөйлөр катары шайлоо системасын камтыган мыйзамдардын татаалдыгы жана туруксуздугу, административдик ресурстун жана кара пиардын колдонулушу; шайлоочуларга пара берүү, шайлоого катышпоо, баарына каршы добуш берүү белгиленди.

1. Шайлоо системасын камтыган мыйзамдардын татаалдыгы жана туруксуздугу. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын катардагы шайлоочу үчүн түшүнүү татаал, көп учурларда түшүнбөстүктөрдүн айынан шайлоочунун шайлоого болгон кызыгуусу төмөндөп калууда. Түшүнбөстүк эмнеден келип чыгат, бул мыйзамдарга бат өзгөрүүлөр кирип туруусунан чыгууда, мисалга алып карасак:

- 2015-жылдан баштап Кыргызстандын шайлоо системасына киргизилген өзгөчөлүк бул, биометрикалык маалыматтарын тапшырып жаңы үлгүдөгү паспорт алган жарандар гана шайлоого катышып добуш бере алышат. Талапты аткарбаган жарандар, шайлоо укугунан ажыратылган;
- 2021-жылдын 10-январында болгон шайлоодо форма-2 жокко чыгарылган. Себеби, форма-2 аркылуу 2020-жылдын 4-октябрындагы парламенттик шайлоодо 471 миң жаран өз дарегин алмаштыруу аркылуу шайлоо жыйынтыгын бурмалоону алып келген. Ошондуктан форма-2 мүмкүнчүлүгү мыйзамдан алынып салынган.

Мисалга алынган эки норманы талдап, төмөндөгү далилдерге токтолдук. Биометрикалык маалыматтарын тапшырбаган жарандар, шайлоо укугунан ажыратылышы туралуу Конституциялык мыйзамында мындай деп берилген, шайлоочулардын тизмелерине шайлоо күнү жигердүү шайлоо укугуна ээ жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте биометрикалык каттоодон өткөн Кыргыз Республикасынын жарандары кирет; шайлоочуну добуш берүү процессине киргизүү, шайлоочунун биометрикалык маалыматтарын компьютердик маалымат базасында болгон биометрикалык маалымат менен салыштыруу жолу

аркылуу биометрикалык жана жеке маалыматтар менен аныкталган учурда гана мүмкүн болот. Бул киргизилген өзгөрүүлөр 2015-жылы парламенттик шайлоодо терс кабыл алынып, жарандарга ыңгайсыздык жараткан, ал эми шайлоо болуп өткөн соң, байкоочулар бурмалоонун айрым түрлөрүн жокко чыгаргандыгы тууралуу айтып чыгышкан. Экинчи мисал катары "Форма-2" арызынын түп максаты жарандын конституциялык укугун коргоп берүү болчу. Себеби мамлекетте сырткы миграциядан тышкары ички миграция да адбан жакшы өнүккөн. Чоң шаарлардагы тургундардын теңинен көбүн айыл-аймактан келип иштегендер түзөт, ошондой эле, ар кимдин жол жүрүп, каражат менен убакытка байланыштуу шарттары жок болгондуктан шайлоо укугунан баш тартышат. Конкреттүү бул кырдаалга байланыштуу, мыйзамга өзгөртүү киргизүүнүн кажети жок болчу, бир гана жарандын жана талапкерлердин (саясатчылардын) аң сезимине жана шайлоонун жыйынтыгын форма-2 аркылуу бурмалоо туралуу тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүү киргизүү жетиштүү болмок деп эсептейм.

2. **Административдик ресурс** шайлоо системасындагы актуалдуу көйгөйлөрдүн бири жана Кыргыз Республикасынын эгемендүү күнүнөн тартып шайлоо процесстеринде кездешип келет. Шайлоо алдындагы үгүт иштерге мамлекеттик кызматтагы адамдарынын катышуусу (административдик ресурсту пайдалануу), анын ичинде Жогорку Кеңештин депутаттары, мамлекеттик кызматтардын жетекчилери, айыл өкмөтүнүн башчылары ыйгарым укуктарын пайдаланып кайсыл бир талапкерлерди бардык жагынан колдоп келишет. Мисалы: адамдык ресурс – шайлоочулар; каржы маселеси; ар тараптуу реклама жүргүзүү ж.б.у.с. Бийликтин кеңири колдонулган мыйзамсыз иштери региондордо митингдер, демонстрациялар, административдик имараттарды басып алуу аракеттери сыяктуу нааразычылык акцияларын көбөйттү [150, 85-б]. Ошондой эле, административдик мүмкүнчүлүктү пайдаланууда бийликтин талапкерлери менен жөнөкөй талапкердин ортосунда бирдей мүмкүнчүлүктөр жокко эсе:

- шайлоо процедураларын жүзөгө ашырууда жана шайлоо өнөктүгүнө катышкан тараптардын аракеттерин баалоодо "кош стандарттар" бар;
- маалымат таркатуу компаниясын жашуурун булактар менен каржылоо;
- кызмат адамдарынын кызмат абалын үгүт иштери үчүн пайдалануу;
- "талап кылынган талапкердин/партиянын тизмесинин" оппоненттерине мүмкүн болгон бардык ыкмалар менен кысым көрсөттүү;
- шайлоочулардын эркин билдирүүгө активдүү таасир этүү, бийлик органдары көзөмөлдөгөн уюмдар жана мекемелер аркылуу добуш берип катышууга мажбурлоо, бул административдик ресурстарды пайдалануунун мазмунунун толук эмес тизмеси;
- талапкерлердин жалпыга маалымдоо каражаттарына кирүү шарттарын жөнгө салуу, учурдагы мыйзамдарда мамлекеттик жана жеке жалпыга маалымдоо каражаттарында акы төлөнүүчү чыгымдардын көлөмүн чектөө каралган эмес, натыйжада "чоң кызматтар" жана "чоң акчалар" ТВ экрандарында жана басма сөз каражаттарында үстөмдүк кылат жана талапкерлердин ачыктан-ачык теңсиздиги жаралып калат;
- ошондой эле, кээ бир талапкерлер, саясий партиялардын мүчөлөрү, же болбосо кандайдыр бир инсан тиги же бул талапкердин шайланып калышына кызыктар болуп өз кол алдында иштеген кызматкерлерин добуш берүүгө мажбурлашат. Бүгүнкү күндөгү мамлекетибиздин экономикалык шарттарына байланыштуу шайлоочу талапкерден көз каранды, айрыкча мындай көрүнүш республикалык деңгээлдеги шайлоолордо байкалат. Жумуш берүүчүлөр өз кызматкерлерин "керектүү" шайлоо участкасына каттап жана талапкерлердин тизмесине добуш берүү үчүн аларды унаа менен алып келүү фактылары катталган. Ошондой эле Республиканын куралдуу күчтөрүнүн түзүмдөрүндө кызмат өтөп жүргөн аскерлердин добушу жеке өз эрки деп билүүгө болбойт. Ал эми Республиканын билим берүү жаатын алып карап көрсөк мугалимдер менен студенттерге бийлик "таасир"

көрсөтүп, аларды "туура талапкерге" же талапкерлердин тизмесине добуш берүүгө түрткү болуп келишкен.

3. Кара пиар, же болбосо көз карандысыз интернет чөйрөнү кызыктар жарандар активдүү колдонуп, коомчулуктун маданияттын, жаштардын аң-сезимин бузууда. Формалду эмес бийликтин төртүнчү булагы болуп саналган “массалык маалымат каражаттары” интернет тармагы өнүгүп, технологиялардын ар-тармактуу колдонуусу аркылуу коомчулуктун ой-жүгүртүүсүн бурмалап оңой эле башкарып, же болбосо ар түркүн талкууларды жаратып, бүдөмүк салуу жолун табышты. Кээ бир активдүү жарандар журналистердин ишин талашып блогерлер фейк маалыматтарды таркатып иштеп калышты. Базалык билими жок, маалыматты таркатуу маданияттан түшүнүгү жок жана эч бир басылманын алдында иш алып барбагандыктан жоопко тартуу жок болуп чындыкка дал келбеген маалыматтар таркалып элдин оюн бурмалап, бүдөмүк салуу өнүктү. Ошондой эле 2017-жылдардан тарта “фейк” аттуу акаунттар социалдык тармактарда көбөйдү, жалган маалыматтарды таркатып, каралоо максатында жайылтып командалык иш алып барып коомдук маанайды жаратканы бүгүнкү күндө маалым.

4. Шайлоочуларга пара берүү. Чындыгында бул ыпплас нерсе массалык көрүнүш болуп калды, эң өкүнүчтүүсү шайлоо системасында гана эмес, мамлекттик системасында да кездешет. Пара берүү төрөт үйүнөн баштап, маркумга көр берген жерге чейин камтылган десек жаңылышпайбыз. Ал эми добуштар бир бөтөлкө арак үчүн, белгилүү бир суммадагы акча үчүн (суммасы 200 сомдон 5000 сомго чейин жалпыга маалымдоо каражаттарында жана социалдык тармактарда жарыяланган), азык-түлүк пакеттери үчүн барып жаткан шайлоочулар коомчулук үчүн күнүмдүк көрүнүшкө айланды, бул нерсе менен жеке талапкерлер дагы, саясий партиялардын өкүлдөрү дагы алек болууда. Пара алган же тийиштүү түрдө агитатор катары бекип иштеген шайлоочулар өздөрү жана алардын жакындары тиешелүү талапкерге добуш берүүгө аргасыз болушат, көбүнчө аларды шайлоо комиссиясынын

босогосуна жеткирип күтүп турушат. Добуш берүүчү жайдан тышкары жерде добуш берүү процедуралары (үйдө, ооруканаларда ж.б.) шайлоочуларга пара берүү, же болбосо добушун сатып жиберген шайлоочулар менен иштөө ыңгайлуу. Бийлик өкүлдөрү, шайлоо участкаларына келе албаган шайлоочуларды максималдуу камтуу максатында социалдык кызматтарды, клиникаларды, майыптар коомунун жана ардагерлердин коомдору менен тыгыз иштеп шайлоочулардын катышуу деңгээлин жогорулатууга жана добуштарды алууга аракет көрүп келишет. Бийликке УШК мүчөлөрү көмөктөшүп келишет. Бул учурда үйдө добуш берген пенсионерлер жана ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген жарандар талапкерлердин, партиялардын, шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн, социалдык кызматкерлердин жана башка кызматкерлердин үстөмдүгүнөн улам аргасыздан паракорчулукка барган шайлоочулар да кездешет.

2007 жылдан 2021 жылга чейин эреже боюнча, саясий партиялардан депутаттыкка талапкерлердин партиялык тизмеси жана тизмедеги биринчи ондукта турган талапкерлердин айланасында түзүлүп, алардын аттары көпчүлүк жарандарга кеңири белгилүү, бирок Жогорку Кеңешке ийгиликтүү өткөндөн кийин, ушул тизмени бирдей курамда жүргүзүүнүн эч кандай мыйзамдуу механизми жок, ар кандай айла-амалдар менен партиянын башчылары шайлоочулар добуш берген тизмени өзгөртүүгө барышчы. Натыйжада, шайлоочулардын эрки бузулат, анткени алар бир тизме үчүн добуш беришкен, ал эми тизме менен “манипуляцияланып” тизмедеги тартип бузулуп, башка талапкерлер депутаттык мандатка ээ болуп чыга калышчу. Талапкерлердин тизмеси улам өзгөрүп турушуна байланыштуу жана ал маселени жакшыртуу максатында мыйзамга кыска мөнөттүн ичинде өзгөрүүлөр кирип турду. Мыйзамда саясий партиянын талапкерлер тизмеси туралуу жаштарга, айымдарга, башка улуттун өкүлдөрүнө карата тартиптер бекилген. Мисал катары Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык мыйзамынын 60-беренелеринде талапкерлердин

тизмесин аныктоодо саясий партия төмөнкү өкүлчүлүктү эске алууга милдеттүү деп берилген [5]:

- бир жыныстагы талапкерлердин 70 %дан ашпоосун, мында саясий партиялардан көрсөтүлгөн аял жана эркек талапкерлердин тизмесиндеги кезектешүү айырмасы 3 позициядан ашпоосун;
- 35 жаштан ашпаган талапкерлердин 15%дан кем болбоосун, мында алардын ичинен кеминде 3 талапкер алгачкы 25 талапкердин тизмесине киргизилиши керек;
- ар кандай этносторго таандык талапкерлердин 15%дан кем болбоосун, мында алардын ичинен кеминде 3 талапкер алгачкы 25 талапкердин тизмесине киргизилиши керек;
- кеминде 2 талапкердин - ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдардан болуусун, мында булардын бири биринчи 25 талапкердин тизмесине киргизилиши керек.

Ушул эле мыйзамдын 65-беренеси мындай деп берген, бирдиктүү шайлоо округу боюнча шайланган депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге берилет: аял жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки тизмедеги аял жынысындагы талапкерлердин келиши каралган; эркек жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки тизмедеги эркек жынысындагы талапкерлердин келиши каралган.

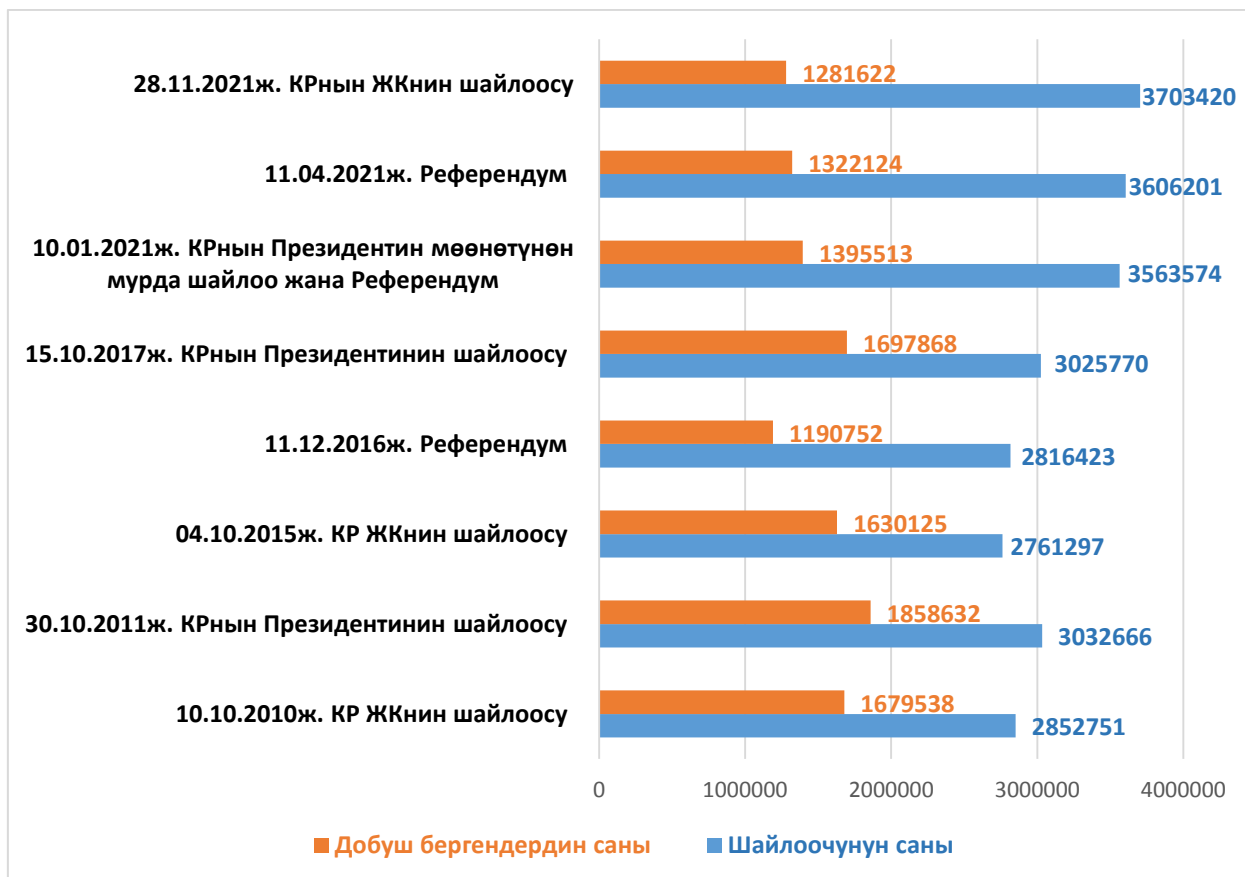
5. Катышпоо - латынча absentis. Шайлоочулардын шайлоодо добуш берүүдөн баш тартуусу, же кеңири мааниде алганда, аракетсиздик менен мүнөздөлгөн саясий жүрүм-турум, башкача айтканда, коомдук иштерден качуу. Шайлоочулардын шайлоо процессине, анын жыйынтыгына кайдигер мамиле кылып, бийлик өкүлү болууга аттанган талапкерге ишенбестик көрсөтүү, шайлоого катышпоо акыркы жылдары күч ала баштады. Жарандардын шайлоого катышпоосу шайлоо процессиндеги терс көрүнүш. Жарандардын көпчүлүгү учурдагы саясий системага ишенишпейт,

ошондуктан алар жарандык милдеттерин аткаруудан атайлап качышат жана шайлоонун жыйынтыгына ишенбей, шайлоо системасын түп-тамырынан бери тоготушпайт. Акырыкы 10 жылдагы шайлоочулардын шайлоого катышуусу жөнүндө колдонмо №1 толук көрсөтүлгөн “2010-2021-жж. шайлоочунун саны менен шайлоого катышкандардын саны” деп аталган статистикалык маалыматтар күбө боло алат [66]. Колдонмодо берилген көрсөткүчтөр жарандардын Конституциялык реформага болгон көз карашын аныктайт десек да туура болот. Берилген маалыматтарга кошумча белгилеп кетүүм керек, 2021-жылдын 11-апрелиндеги дайындалган «Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы боюнча референдумда коюлган суроого “макул” деп жооп берген референдумдун катышуучуларынын саны – 1,048,660 түздү, же добуш берүүгө катышкан референдумдун катышуучуларынын 79,32% түздү да, “каршы” деп жооп берген референдумдун катышуучуларынын саны – 181 370 же добуш берүүгө катышкан референдумдун катышуучуларынын 13,72% түздү.

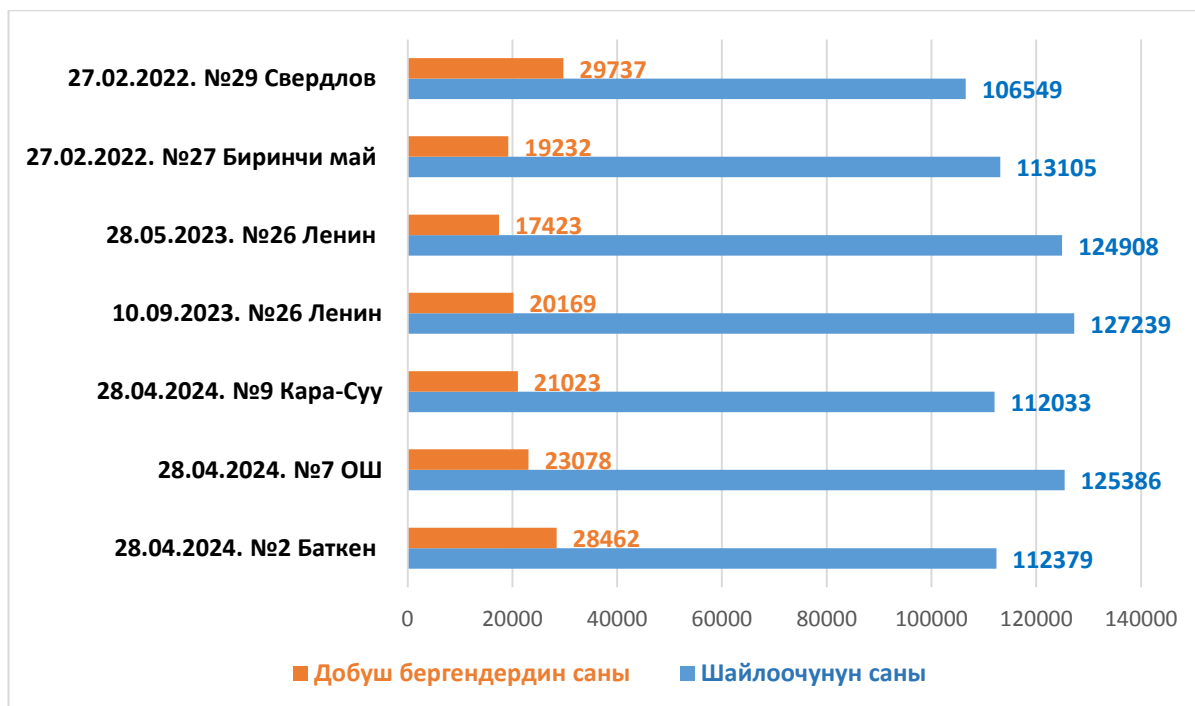
Шайлоочунун саны менен шайлоого катышкан шайлоочулардын санында айырмачылыктар бар. Айырмачылыкты даана баамдап көрүүгө 2010-2021-жылкы шайлоолордун жыйынтыктары ошондой эле конституциялык Мыйзамдын негизинде 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн КРнын ЖКнин шайлоосунан кийин, бир мандаттуу округтан шайланган депутаттын мөөнөтүнөн мурда ордун бошоткондугуна байланыштуу кайра шайлоолордун жыйынтыктарыны анализденилип, сандык айырмачылыктар көрсөтүлдү (3.1, 3.2-сүрөттөр) [66].

Жарандардын шайлоо укуктарын пайдалануудан баш тартуусун биз шайлоо процедурасы формалдуу гана өтүлүп, шайлоочулар кандай гана добуш бербесин, шайлоонун жыйынтыгын алдын ала белгилүү болуп калган кырдаалга карата шайлоочунун табигый реакциянын бир түрү деп жана алардын жыйынтыгында өлкөдө эч нерсе түп-тамырынан өзгөрбөйт деп ишеним болгондугунан кабар билдирет. Шайлоо процессинде көптөгөн

мыйзам бузуулар жана "ыплас" технологияларды колдонулушу жана буга көзөмөлдөөчү органдар колдоо көрсөтүп кызыктар болуп турган кырдаал бийлик үчүн коопту, бул бийлик үчүн олуттуу белги!

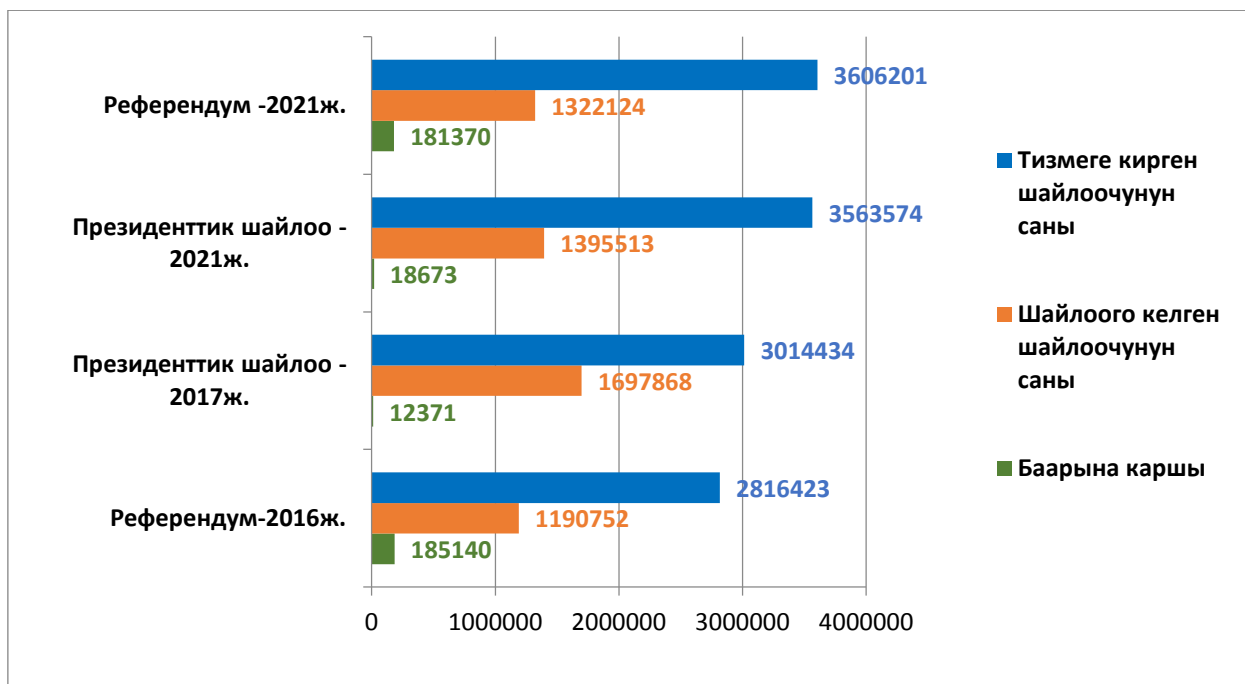

3.1-сүрөт. Кыргыз Республикасындагы 2010-жылдан баштап 2021-жылга чейинки өтүлгөн шайлоодогу шайлоочулардын саны менен добуш берген шайлоочулардын санынын айырмачылыктары

3.2-сүрөт. 2021-жылдын 28-ноябрында өткөн КРнын ЖКнин бир мандаттуу шайлоо округтан шайланган депутаттардын мандаты бош калгандыгына байланыштуу кайра уюштурулган шайлоолордогу шайлоочунун саны менен добуш берген шайлоочунун санынын айырмачылыктары

6. Баарына каршы. Бул талапкер 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өткөн Парламенттик шайлоодо бир мандаттуу шайлоо округдарынан жеңүүчү болуп чыккан. Баарына каршы талапкерге добуш берген шайлоочу, добушун саткан шайлоочуга караганда принципалдуулугу менен жогору тургандыгы анык болгону менен кооптуулукту жаратат. Акыркы убакта сандарга таянып баамдасак талапкерлер менен катар тең тайлашып алдынкы саптарга «Баарына каршы» талапкер шайлоочулардын добуштарын топтоп чыгууда, бул өкүнүчтүү жана коркунучтуу нерсе. Бул нерсе бийлик үчүн коңгуроо болуш керек, демек саясатчылар алдан күчтөн кетип жатат, демек коом жаңыланууну талап кылууда (3.3-сүрөт).

3.3-сүрөт. Кыргыз Республикасындагы 2016-жылдан баштап 2021-жылга чейинки өтүлгөн шайлоодогу шайлоочулардын жалпы саны, добуш берген шайлоочунун саны, жана баарына каршы деп бергендердин санынын айырмачылыгы [64]

Албетте, жогорудагы көрсөткүчтөр ийгиликтин, жетишкендиктин көрсөткүчтөрү эмес. Ошондо, бүгүнкү күнү, биздин жагдайга ылайык шайлоочулардын активдүүлүгүн өстүрүүгө, мамлекеттин өнүгүүсүнө салым кошуусуна дем берүүнү ким аркылуу жасоо керек? – мындай суроого ар тармактуу сунуштар түшүшү мүмкүн, бирок изилдөөнүн негизине таянып, окуу колдонмолорго өзгөрүүлөрдү киргизүү зарылчыгы турат деп эсептейм. Укуктук ченемдик талаптарга ылайык, өзгөрүүлөрдү киргизүүгө Кыргыз Республикасынын компетенттүү органдары гана укуктуу, ошондуктан сунушталган идея татаал процедурадан жана бир нече баскычтардан өтүүсү кыйынчылыктарды туудурат. Философия жана саясий илимдеринин доктору, профессор М.Т.Артыкбаевдин жалпы жетекчилигин алдында редакцияланган Саясат таануу илими аттуу окуу китебинде жеткиликтүү ачылып берилген экен: “Жанарданрдын саясий илим билимге жана демократиялык маданиятка ээ болушу – Кыргызстанда ж.б. мурунку социалисттик республикаларда саясий жана коомдук реформалардын ийгиликке жетишүүсүнүн эң маанилүү

шарттарынын бири. Кандай гана социалдык өзгөрүүлөр бобосун ал баарыдан мурда адамдардын аң-сезиминен башталары белгилүү” [51. б-5]

3.2. Шайлоо процессин калыптандырууда саясий партиялардын ролу

Шайлоо процессинде ар кандай саясий күчтөр катышышат, бирок саясий күчтөрдүн эң таасирдүүлөрү болуп партиялар эсептелет. Кыргыз Республикасынын эгемендике ээ болуусу менен мамлекеттик көз карандысыздыкты алуу менен Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынып көз карандысыз мамлекеттин түптөлүп өнүүгүсү менен бирге саясий партиялардын жандануусу да башталган.

Саясий партиялардын ролу мамлекеттеги демократиялуу режимдин өнүгүсүнүн көрсөткүчү. Партиялар жаран менен мамлекеттин ортосундагы байланышты түзүп, жарандардын саясатка аралашып катышуусуна мүмкүндүк берип, өз эркин билдирүүгө салым кошот. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүктү алган күндөн баштап партиялык система жанданып активдеше баштаган. Быйыл 2024-жылы эгемендүүлүк алганбызга 33 жыл болот жана партиялык системанын активдүү өнүгүшүнө карабай, бул тармакта орчундуу кадамдар жасалган жок, буга далил катары саясий партиялар жөнүндө мыйзам 1999-жылы кабыл алынып жана бүгүнкү күнгө чейин партиянын өнүгүшүнө алып келүүчү тиешелүү өзгөрүүлөр киргизиле электигин далил катары белгилесе болот. Жалпылап баа берсек партиялар коомдун кызыкчылыктарын коргоп, мамлекеттин чечимдерине таасир бере алган уюм катары калыптана алган жок.

Кыргызстанда саясий партиялардын коомго болгон таасирин күчөтүүгө шайлоо системасы тең укуктуу атаандаштык мүмкүнчүлүктү түзүп бере алган жок. Мыйзам ченеминде шайлоо системасы саясий партиялардын шайлоого каышып, биликке жетүү максатын ишке ашырууга тоскоол болбойт, бирок ошол эле учурда шайлоо процессинде тоскоолдуктарды жаратып келген. Партиялардын өнүгүп өсүүсү, шайлоого катышып, бийликке жетүүсү бийлик бутакарынан көз каранды болуп келген. Ошондуктан

парламент дайыма саясатташып, бийликтин вертикалына көбүрөөк көз каранды болуп келген жана мазмуну боюнча советтик системанын калдыгы болуп саналып келет, ошондон улам бийликчил партиялар гана бийликке жетип келген жана алардын тарыхы кыска мөөнөттү болгон. Мисалы алып карасак: Алга Кыргызстан, Ак жол, Моя столица сыяктуу партиялардын кайра жандануусу кыйынчылыктарды жаратат. Кыргызстанда партиянын кайра жаралуусуна караганда жаңы партияны каттоодон өткөрүп шайлоого катышуу жеңил болот.

Өнүккөн, демократиялуу мамлекеттерде партиялар шайлоодо программалардын таймашы болуп, чындап коомчулуктун кызыкчылыгын колдогон жана көпчүлүктүн колдоосуна ээ болгон партия бийликке келет. Бизде болсо шайлоонун атаандаштыгы башка типте өнүгүп келет, коом партияларды айырмалаганды билбейт, программаларына маани беришпейт, ошондон улам партиянын лидерлери да программага маани беришпей келишет да программалар бири-бирине окшош болушат. Ал эми шайлоодо административдик ресурсту колдонуу менен добуштарды сатып алуу боюнча таймаш жүргөнүн көрүүгө болот. Мындай терс көрүнүштөрдүн аягы 2020-жылдын 4-октябрында болгон окуя далил боло алат.

Кыргыз Республикасында саясий партиялардын ишмердүүлүк принциптери Конституцияга жана саясий партиялар жөнүндөгү мыйзамдарга негизделген. Партияны түзүү жана анын ишмердүүлүгү төмөнкү принциптерге негизделет: ыктыярдуулук, тең укуктуулук, өз алдынча башкаруу, мыйзамдуулук, айкындуулук, булар КР Конституциясынын 4-беренесинде бекитилген. Кыргыз Республикасында көп партиялуулук жана саясий көп кырдуулук таанылат, саясий партиялар, кесиптик бирликтер, дагы башка коомдук бирикмелер өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин жүзөгө ашыруу жана жарандардын өз эркин коргоо, саясий, экономикалык, социалдык, эмгектик, маданий жана башка кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн эркин билдирүү жана кызыкчылыктарынын жалпылыгынын негизинде түзүлүшү мүмкүн

Партия - мамлекеттеги саясий бийликти ээлеп алуу же болбосо максатын алдына койгон же болбосо өз өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик бийлик органдарында жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында катышууну каалаган өзгөчө коомдук уюм (бирикме). Партиялар бийликтин сакралдык жана уникалдуу принциптерине негизделген жана өкүмчүлүк кылып турган бийликтин салттуу формаларын талкалоонун натыйжасында пайда болгон. Партиялары бар коом менен партияларсыз коомдун башкы айырмачылыгы (мисалы, коомдук түркүм - сословие), партиялар салттуу коомдо (азыркы заманга чейинки коомдо) алаамат катары элестетилген полемика (талаш-тартыш) менен карама каршы пикирлердин институционализациясын камсыз кылып тургандыгында деп саясий партиялар үчүн басылып чыккан эскерттиче берилген [109. б.17] Ал эми М.Т.Артыкбаевдин жетекчисинин алдындагы басылмада саясаттагы реалдуу саясий күчтөрдүн эң эле таасирдүүсү болуп партиялар эсептелинет. Партиялардын жана партиялык топтордун өз ара аракетсиз коомду жана анын саясий системасын элестетүү кыйын деп белгилешкен [51. б.163] 73 жылга жакын жашаган тоталитардык мамлекет болгон Советтер Союзунда жападан-жалгыз саясий партия, өзү коомдук уюм болуп туруп мамлекеттик бийликти толугу менен менчиктеп алган. Жумурай журтту манкуртка айландырган КПСС менен анын күжүрмөн отряды болгон Кыргызстан Коммунистик партиясын белгилеп А.А.Акунов белгилеп кеткен [40. б.282]. Демек саясий партиялардын түпкү максаты бийликке программанын аттандаштыгы жана жалпы жарандын колдоосуна ээ болгон күчтүн келишин көздөгөн уюм деп түшүнүү керек. бирок албетте, мамлекеттеги саясий режимге карата партиялардын да түпкү максаты өзгөрүп туруусу анык экендиги тарых бизге баракчаларынан маалым болуп келет.

Партия деген түшүнүк менен бирге партия уюму дүйнө жүзүндөгү мамлекеттерде бар, бир гана үзгүчүлүгү кээ бир мамлекеттерде ал түпкү максатын сактап келген, кээ бир мамлекетте бир гана бийликтин кызыкчылыгы үчүн кызмат кылган, ал эми жаңы өнүгүп келе жаткан

мамлекеттерде ар тармакттуу партиялар көп болот. Мамлекетте сасий партиялардын көп болушу демократиянын маанилүү индикаторлорунун бири болуп саналат деп белгиленип келет жана көп партиялуулуктун болушу шайлоочулардын мамлекеттик башкарууга катышуусуна жол ачылат деп түшүндүрүлөт. Себеби саясий партия биликке келүүсүнө жол ачышы үчүн партияга мүчөлөрдү топтошу керек, канчалык көп мүчөсү болсо ошончолук көп шайлоочусу болот, канчалык көп шайлоочу болсо ошончолук бийликке келүү мүмкүнчүлүгү түзүзөт.

Кыргыз Республикасында көп партиялуу система жакында эле пайда боло башталды жан бир партиялуулуктан көп партиялуулукка өтүшү биз үчүн кыйла оор өтүп жатат десек болот. Бүгүнкү күнгө чейин туруктуу партиялык-саясий структура калыптана элек. Учурда Кыргызстанда 243 саясий партия катодон өткөн. Кыргыз Республикасында 2007-жылы шайлоо системасы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоосун толук пропорционалдык система аркылуу шайлоого өктөн. 2010-жылы 10-октябрда болгон Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоосунда партиялар активдүү иш алып барып, шайлоо учурунда талапкерди таанууга басым жасабай, партиянын атын таанытууга басым болгон. Бирок ага карабастан, саясий элита жана жалпы коомчулук көнүп калган адаттагы үгүт иштери деле улантылган, партиянын тизмесиндеги талапкерлердин аты жөнүнө басып жасоо токтогон жок. Ошондон улам шайлоочулар партиянын программасына эмес, талапкердин биографиясына, берген жеке убадасына басым жасап келишкен. Ушундан улам партиянын тизмесиндеги акчалуу талапкердин добуш сатып алуусу күч ала баштаган, андан кийинки шайлоолордо, акчалуу талапкер партиянын тизмесиндеги орунду сатып алууга өткөн, ал эми партиянын лидери шайлоого катышууну бизнеске айландырып алган. Ошентип партиянын демократиялык режимди орнотуп, бийлик башында эле турат деген түпкү максатынан кайтып бийликке акчалуулар өз кызыкчылыгын чечүү үчүн келет дегенге өтүп кеттик десек туура болот. Албетте мындай өнүгүүгө коомчулук жардам берди жана тиешелүү

органдардын мыйзам ченеминде иштебегедиги өбөлгө болду. Жогорудагы бөлүмдөрдө белгилеп кеткендей, үзүүгө кыйын болгон чынжырча болгон системага өтүп кеттик – бийликти эл шайлайт, ал эми шайлоо процессин бийлик уюштуруп берет, ошондон улам бийлик кимди кааласа эл ошону шайлап берет. Албетте бул жерде шайлоо системасы реформага муктаж болуп келген. Реформанын чечкиндүү кадамдары 2015-жылы АСУ менен биометрикалык тизмени киргизүүдөн башталган, мындай чечкиндүү кадамга 2010-жылдын 7-апрелинде орногон бийлик барды деп кабыл алууга болот.

Кыргызстандагы саясий партиялардын калыптанышы жана партиялык системанын орношу 80-жылдардын аягындагы коомду демократиялаштыруунун шарттарында өнүгүүгө жол ачылды. Алардын өнүгүшү мамлекеттеги экономикалык жана саясий реформалар менен тоталитардык режимден демократиялык режимге өтүүдөгү оор шарттарга дал келген. Кыргызстандын биринчи саясий партиясы "Эркин Кыргызстан" деген аталыш менен 1991-жылы түптөлгөн. Ал учурда Кыргызстандын Коммунисттер партиясы таанымал болгон, ал ССКП партиясынын жолун жолдоочусу катары чыккан.

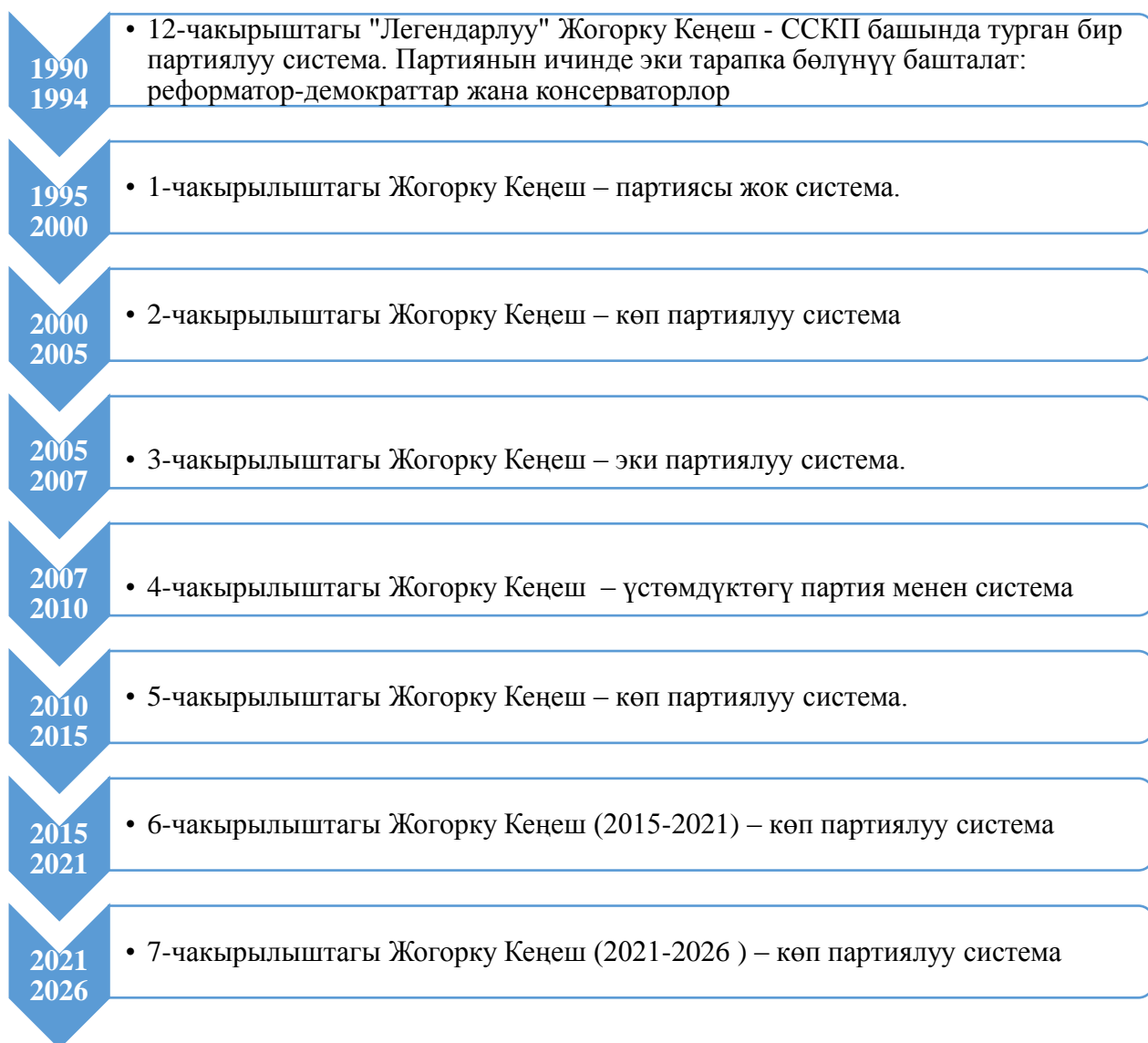
Эгемендүүлүктүн биринчи жылдары коомчулук партияны эски түшүнүк – “жаман – жакшы” деп бөлүүдөн арылып партияларды дүйнө жүзүндө калыптанган теориялык түшүнүк менен идеологиялык принциптер боюнча бөлүп кароо киргизиле баштады. Саясий партиялар: сол, борбордук, оң, революциялык, реформисттик (орточо), консервативдүү, реакциондук, улуттук деп бөлүнө баштады. Бирок саясий партиялардын ичинде жана коомчулукта "сол-борбордук-оң" деген бөлүп кароо түшүнүгү басым жасалып өнүгө баштады. Партияларды мындай бөлүүнүн негизи болуп, экономиканы башкаруудагы мамлекеттик кийлигишүүнүн көлөмдөрү, калктын экономикалык привилегиялуулук эмес катмарын колдоо даражасы жана саясатты мамлекеттик жөнгө салуунун деңгээли сыяктуу маселелер боюнча айырмачылыктар бар:

1. Ондор – деп мамлекеттин экономикага жана бизнес чөйрөсүнө кийлигишүүсүн радикалдуу кыскартууну каалаган, мамлекеттин кээ бир функцияларына каршы чыкан партиялар эсептелет;
2. Солдор – оңчулдарга карама каршы позицияны ээлеген жана мамлекеттин коомдук жашоодогу ролун күчөтүү үчүн чыгышкан партиялар эсептелинет;
3. Борбордук партияга токтолсок, булар жогорудагы эки түрдөн айырмаланып бул же тигил маселелер боюнча так позициясы жок жана алсыз аргументтери менен, оң жана сол партиялардан өздөрүнө керектүүлөрүн алышкан партиялар эсептелинет.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алып, партиялык системасынын өнүгүшүн Жогорку Кеңештин созывтары менен бөлүп карап чыгуу аркылуу так көрсөтүлөт (3.4-сүрөт).

Кыргыз Республикасы тоталитардык башкаруу системасынан демократиялык башкаруу системасына өтүп, аны менен биргеликте бийлик бутактарынын жаңыдан калыптанып өз алдынча иш аткарууга өтүүсү, нормативдик-укуктук актылардын өзгөрүүсү, аны менен бирге мамлекет рынок экономикасына багыт алгандыгы коомчулуктун көпчүлүк бөлүгүнө кыйынчылыктарды жараткан. Ошону менен бирге саясий партияларга болгон кызыгуусу коомчулук тарабынан жетиштүү көңүл бурулуп колдоого алынган эмес деп белгилесе болот. Жалпы коомдогу жаңылануу кадамга байланыштуу кыйынчылыктар менен бирге партиялардын программалык түзүлүштөрү да так болбой, шайлоочуларды адаштырууга алып келгендиги партиялык системанын тез жана туура багытта өнүгүшүнө тоскоол болгон.

Изилденген маалматтын негизинде, биз саясий партиялар боюнча бийликке жетүү максатынын көздөгөн лидерлердин топторун жана алардын активдүү тарапкерлеринин башын бириктирген идеологиясы чагылдырылган программасы болуп, иш алып барган топ деп таанысак болот экен.

3.4-сүрөт. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин созыктары

Саясий партиялардын алсыздыгы демократиялык процесстердин өнүгүшүнө кедергисин тийгизет. Ошондуктан, эгерде биз Кыргызстанда чыныгы демократиялык коомду курууну кааласак, партиялык системанын өнүгүүсүнүн бардык терс тенденцияларын жеңүү башкы милдеттердин бири болуп саналат.

3.3. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук өнүктүрүү жолдору.

Конституция (латынча *constitutio* – түзүлүш), **баш мыйзам** – өлкөнүн эң негизги (башкы) мыйзамы. Конституция мамлекеттин жана коомдун түзүлүшүнүн негиздерин, ошондой эле жарандардын укуктук абалынын негиздерин жөнгө сала турган мыйзамдардын баш мыйзамы. Конституция

түшүнүгү орто кылымдардын тарых барактарында жана байыркы Рим император убагындагы актыларында кездешкен, бирок ал учурдун Конституциясы маани жана форма жагынан укуктук акт болуп эсептелген эмес. Андан соң падышалык жана феодалдык үстөмдүктү жокко чыгаруу үчүн Конституция негизги акт катары пайдаланууга өткөн. Эң биринчи Конституция негизги мыйзам катары 1787-жылы Америкалык кошмо штатта кабыл алынган. Жогорку күчкө ээ болгон юридикалык документ Конституция болгон, ошондуктан ага өзгөртүүлөрдү киргизүү процессин татаалдаштырылган болчу, ошондой эле анын башка документтерден абройлугу, атайын түзүлгөн Конституциялык уюмдар жыйыны тарабынан же түздөн-түз элдик добуш берүү менен кабыл алынып, өзгөрүүлөр киргизилгендигинде турган [134, 88-90-б].

Мамлекеттин негизги юридикалык базасы катары – Конституция болуп саналат, ал мыйзам булактарынын ичинде негизги булак болуп белгиленип жана өзүнөн кийинки мыйзамдарга багыт берип, укуктарды туура пайдаланууда өбөлгө болуп келет. Нормативдик укуктук актылар, ар бир мамлекет органдарынан чыккан жоболор жана мекемелердин ишмердүүлүгү ар дайым Конституцияга шайкеш келиши керек. Ал эми Конституцияга шайкеш болбой, карама-каршы чыккан актылар укук бузуучу деп каралат. Демек жогоруда берилген аныктамага ылайык мамлекетте чыккан нормативдик укуктук актылар жана мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгү Конституция менен дал келип иштелиши керек. Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган күндөн тартып ага оңдоп түзөөлөр киргизилип, референдумдар өтүп келди, бирок Конституциябызда бийлик бутагынын өкүлдөрүн эл түздөн-түз шайлоо аркылуу жүзөгө ашыраары өзгөрүүсүз ар бир кийинки кабыл алынган Конституцияларда көрсөтүлүп келген. Кыргыз СССРнин Конституциясынан баштап эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституцияларын салыштырып карап көрсөк:

- 1978-жылдын 20-апрелинде кабыл алынган Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясынын 1-бөлүмүнүн, 2-

беренесинде мындай деп көрсөтүлгөн "Кыргыз ССРиндеги бардык бийлик элге таандык. Эл мамлекеттик бийликти Кыргыз ССРинин саясий негизин түзгөн эл депутаттарынын кеңештери аркылуу жүзөгө ашырат. Бардык башка мамлекеттик органдар эл депутаттарынын кеңештеринин көзөмөлүндө болуп жана отчет беришет" [4].

- 1993-жылдын 5-мартында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 12-сессиясында кабыл алынган Конституциясынын 1-бөлүмүнүн, 1-беренесинин 3-4-6-пункттарында мындай деп каралган "Кыргыз Республикасынын эли (жарандары) суверендүүлүктүн ээси болуп, толук кандуу эрктүү эл жана Кыргыз Республикасындагы бийликтин туткасы. Эл (жаран) өз бийлигин Конституциянын негизинде жана аткаруу бийлиги аркылуу ишке ашыра алат. Кыргыз Республикасынын жарандары Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлап, алар аркылуу мамлекеттин башкаруусуна катышып Конституциянын негиздерин ишке ашырышат. Ал эми шайлоо болсо шайлоочунун өз эрки менен жашыруун (мажбурлоосуз) тике добуш берүү менен жүргүзүлөт, андай укукка жаран 18-жашка толгондо гана ээ болот" - деп каралаган [3].
- 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-бөлүмүнүн, 2-беренесинин, 2 жана 4-пункттарында орчундуу өзгөрүү жок, жогоруда көрсөтүлгөн Конституциянын беренелеринин мааниси кайталганган. Анда мындай деп көрсөтүлгөн "Кыргыз эли өз бийлигин шайлоо аркылуу бийлик өкүлдөрүн Президентти, Жогорку Кеңешинин депутаттарын, жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлап ишке ашыра алат, ал эми укук Конституция жана мыйзамдар менен ишке ашат. Шайлоо укугу жаранга 18 жашка толгондо гана таандык болот" [2].
- 2021-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-бөлүмүнүн, 2-беренесинин, 3 жана 4-пункттарында кайрадан эле олуттуу өзгөрүүсүз, түпкү маңызы ошол

бойдон каралып, бир гана сөздөрдүн орун алмашуусу болгон. Мисалы карап көрсөк мындай деп көрсөтүлгөн: “Жарандар өз бийлигин шайлоо аркылуу мамлекеттик органдардын өкүлдөрүн шайлап алуу менен ишке ашырат. Шайлоолор жалпыга бирдей, эркин, тең жана тикелей жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт. Кыргыз Республикасынын жарандары 18 жашка толгондо гана шайлоо укугуна ээ болот” [1].

Кыргыз Республикасынын ар убакыттагы Конституцияларынан алынган маалыматтардын негизинде биз Кыргызстанда бийликтин башында эл болушу керек экендигин жана бул бийликти эл түздөн-түз шайлоо системасы аркылуу жүзөгө ашырат деп билип келебиз, ал эми шайланган талапкер өз кезегинде шайлоочулардын кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алууга милдеттүү экендигин да жакшы түшүнүп билебиз.

Конституциянын аткарылышы бул демократиянын бирден бир белгиси. Мамлекет өз жарандарына улуттук белгисине карабай шайлоого жана шайланууга укук берет, бул берилген орчундуу укуктардын бири жана негизгиси. Конституциялык укук аркылуу эл бийликтин ээси экенине далил болот жана демократиянын белгиси да болуп эсептелет. Демократиянын түшүнүгүн чечмелеп берген окумуштуу К.Шмиттин аныктамасына таянсак, азыркы саясий демократия дегенибиз, бул башкаруу системасы болуп саналат себеби, бийлик мамлекетте аткарылган иш-чаралар үчүн жарандардын алдында жооп берет, ал эми жарандар өздөрү шайлаган өкүлдөрү аркылуу талаптарын иш жүзүнө ашыра алышат. Ошондо төмөндөгүдөй суроо жаралат, Конституция демократияга кепилдик болуп бере албабы, себеби тарых барактарынан билебиз жарандардын жашына, жынысына, коомдогу ээлеген ордуна, рассасына, билимдүүлүгүнө, ээлеген менчигине, салыктарды төлөөдө ж. б. у. с. боюнча укуктарынын чектелген учурлары көп кездешип келген.

Демократия - деген түшүнүк укуктук талаада өнүгүүнү каалаган, адам өмүрүн баалаган, жаран укугун тебелебеген мамлекеттин саясаты деп билебиз. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн акыркы 30-жылында

демократия саясатынын өнүгүшүнө өкмөттүк эмес уюмдар кызыктар болуп демократиянын принциптеринин таламын талашып жүрүшөт жана аларды демократиянын институту катары көпчүлүк эл кабыл алууда.

К. Шмитт өз аныктамаларында белгилеп кеткендей, демократиянын формаларынын өнүгүүсү ар бир мамлекеттин өнүгүүсүнө байланыштуу төмөндөгү көрүнүштөргө көз каранды деп берген: социалдык экономикалык шарттардан; салттык түзүмүнөн, тарыхтан; саясий тажрыйбадан көз каранды. Ошентип бир мамлекет экинчи мамлекеттен айырмаланып турат, биринчи мамлекет экинчисинен демократиялуу деп айтуу өзү туура эмес экен, болгону алар ар түрдүү деңгээлде демократиялашкандыгын көрсөтүп турат [100, 25-б].

Бүгүнкү замандын демократиясынын өнүгүүсү дагы деле болсо татаал, чырмалышкан жолдо. Канчалык демократия принциптерин аткарууга кадам таштап, аны так ишке ашырууну көздөгөн сайын, ал нерсе бизден алыстап жаткандай сезилет жана себебин мамлекет бийлик бутактарында чырмалашкан системалардын түзүлгөндүгүндө десе болот. Демократиянын негизги өзөгү катары шайлоо системасы түзүлүп, жана ага байланыштуу жарандардын биригүүсүнө уюмдар, кыймылдар, саясий партиялар пайда болду. Ошондой эле Кыргызстандагы көнүмүш адатка айланган митингтерге чыгуу демократия деп таанылды, бирок жарандарыбыздын теңинен көбү митингтерди терс көрүнүш катары кабыл алышат жана мындай демократия мамлекетти өнүгүүгө алып келбейт деп өз ойлорун таңуулашат [165]. Эгерде биз кайрадан теорияга басым жасап карасак анда мамлекеттин саясаты демократиялуу деп таанылышы үчүн бир-нече талаптар бар. Мисалы Роберт Дальдын теориясын алып карасак, ал “ПОЛИАРХИЯ” деп аталган төмөндөгү талаптарды көрсөткөн:

- мамлекеттин аткаруу бийлигинин чечимдерин, аткарган иштерин көзөмөлдөө шайлоо аркылуу шайланган адамдарга жүктөлөт. Шайлоо болсо өзүнүн мөөнөтү менен Конституциянын негизинде таза өткөрүлүп турат;

- шайлоого мамлекеттин ар бир жашы жеткен жараны катышып өз тандоосу менен өкүлүн тандай алат жана шайланууга укугу бар болот;
- жарандардын өз оюн билдирүүгө укугу бар жана мамлекет тарабынан куугунттукка алынбашы керек;
- жарандар маалыматты ар кандай альтернативдүү булактардан маалымат алууга укугу бар;
- жарандар ар кандай мамлекеттен көз карандысыз уюмдарды түзүп биригүүгө жана саясий партияларга кошулууга, биригүүгө же болбосо түзүүгө укуктуу.

Ал эми дагы бир абройлуу илимпоз К.Шмитт бүгүнкү бийликтин абалына байланыштуу шарттар тууралуу кошумчалап кеткен экен, алар төмөндөгүдөй [164]:

- мыйзам ченеминде шайлоого катышып, шайлоочунун көпчүлүк добушуна ээ болгон талапкер конституциялык милдеттерин аткарууга өткөндө, аз добуш алып калган тарапташтары тарабынан ар кандай каршылыктар көрсөтүлүп ишине тоскоолдук жаратылбашы керек. Ал эми мамлекеттик мекемелердин кызматкерлери тарабынан каршылык көргөзүлүп, жаран шайлап алган өкүлдүн чечимдерине veto койгонго чейин жетсе, анда демократияга коркунуч жаралат;
- мамлекет эч бир сыртагы чоң саясий системаларга көз каранды болуудан алыс болуп, өз алдынча чечимдерди чыгарууга, иштерди алып барууга жөндөмдүү болуп, кандай гана учурлар болсо да өз эгемендүүлүгүн сактап калуусу керек. Эгемендүү, демократиялуу нукта өнүгүп жаткан мамлекетке кандайдыр бир күчтөрдүн үстөмдүгү байкалса андай мамлекеттин аткаруу бийлиги каршылык көрсөтүп өз кызыкчылыгын коргоого күчү, жөндөмү болушу керек. Демократия системасы мамлекеттеги башка системалар сыяктуу эле бийлик бутактарындагы кызматта отурган кызматкерлерден көз каранды, анткени мыйзамдарды ишке ашырууда, мамлекеттик кызматкерлердин ролу чоң. Ал эми демократиялуу эмес системанын демократиялуу

системадан айырмасы бийликке келүү жолунун легитимдүүсүндө жатат.

Демократиянын орношу шайлоо системасынын таза өтүшүндө жана элдин бийлик бутагынын башында тургандыгында деп жатабыз, бирок ошол эле учурда карап көрсөк жарандар шайлоодон кийин мамлекеттин саясатына ортомчулар аркылуу гана таасир берип калышат. Мисалы профсоюз уюмдары, журналисттер аркылуу, коомдук кыймылдар, укук коргоочулар ж.б. уюмдар. Бул да болсо демократиянын бир бөлүгү деп таанылат [110, 25-28-б].

Шайлоо системасы аркылуу келген кызматкерлер мамлекеттин саясий багытын тандап, андан аркы өнүгүү жолуна кадам таштап чечимдерди кабыл алып баштайт. Ошону менен бирге мамлекеттин экономикасынын өнүгүп өсүүсүнө, социалдык абалдын оң жакка өзгөрүшүнө, мамлекеттин атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө, инвестициянын келишине таасир бере баштайт. Ошондуктан шайлоодон мамлекет менен жарандардын келечеги кандай болоору шайлоочунун колунда экенин түшүнүү маанилүү.

Мамлекеттин шайлоо системасы демократиянын курамдык бөлүгү, андыктан демократия канчалык түптөлгөнүн шайлоо процесстерин анализдеп жыйынтык чыгарса да болот. Ошондой эле шайлоо аркылуу бийлик өкүлдөрүнүн жаңыланып турушу, саясий аренада программалардын атаандаштыгы болуп, ар кайсы саясий топтор үчүн бийлик бутактары ачык болушун шайлоо системасы камсыздап берип демократиянын түптөлүшүнө көмөктөшөт.

Кыргыз Республикасынын эгемендүү 30-жылдан ашуун тарыхында шайлоо институтунда өзгөрүүлөр ар-дайым болуп турган. Шайлоо системасы мажоритардык, пропорционалдык жана аралаш системалардын түрлөрүн колдонуу менен өткөрүлүп келген. Диссертация темасынын өзөгүн ачуу үчүн “Шайлоо системасын жөнгө салуудагы Конституциялык механизмдердин ролу?” деген суроого жооптуу мамлекетибиздин эгемендүү тарыхын анализдөө аркылуу изилденди. Кандай гана демократиялык

мамлекет болбосун андагы саясий системанын калыптанышынын жана иштешинин негизи болуп шайлоо системасы жана андагы үзгүлтүксүз өткөрүлүп турган шайлоолор деп М. М. Кучуков [106] эсептейт. Ушул эле позиция Ж. Сааданбековдун эмгегинде Кыргыз Республикасынын саясий процесстери менен өнүгүү процесстерин салыштырмалуу талдоосу аркылуу шайлоо системасынын ролун баса көрсөтүп берген [145].

Кыргыз Республикасындагы шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин аткаруу, өркүндөтүү, нормативдик ченем укуктарынын талабына дал келтирүүнү жөнгө салууда бир гана мыйзамдын так жазылышы, аны аткарууну көзөмөлгө алган органдын иштеши жетиштүү эмес. Шайлоо системасында өзгөрүүнү кааласак, анда аткарыла турган реформалык кадамдар аткаруу бийликтин бирдиктүү жана системалуу иш алып барышы зарыл.

Шайлоо системасындагы акыркы 7 жылда болуп келген реформалар жогорку деңгээлде жүргүзүлүп, бүгүнкү күндө да уланууда. Инновациялык технологиялар менен санариптештүүрүнү колдонуп, мыйзам тааласында да административдик ресурсту колдонуу мүмкүнчүлүгүнө бөгөт коюлуп жатат. Изилдөө иштеги жасалган анализдерге таянып реформанын кийинки кадамдарын илим жана билим берүү тармагы менен бирдикте улантуу зарылдыгы сунушталат.

Бүгүнкү күндүн талабы, мамлекетте аң сезимдин реформасын жасоо керек. Инновациялык технологиянын колдонулушу, мыйзамдагы жоопкерчиликтин жогорулашына кошуп шайлоочунун аң сезимине өзгөртүү киргизүү ыкмаларын ойлонуп, ушул жаатта реформа улантылса, жыйынтык идеалдуу болот.

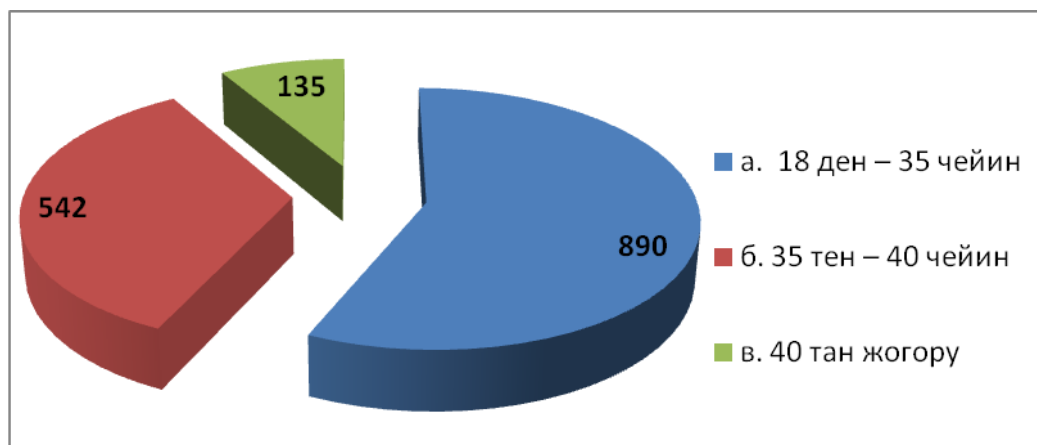
Бизге кандай идея же идеялогия керек деген суроо туулат. Жалпыга маалым болгондой Советтер Союзу кулагандан кийин Кыргыз Республикасынын бул тармагы толукталбай, бир багытта ишке ашырылбай келген. Марксизм-ленизмдин ордуна тез аранын ичинде башка сапаттуу өзгөргөн реалийлерге жооп бере ала турган улуттук идеяны түзүү керек

болчу. Азыр ар бири “меники туура” деген заман. Идеологиялык боштуктун жана так көрсөтүлгөн рухий багыттардын шартында Кыргызстан идеялык жана адеп-ахлактык кризиске туш болду. “Ооба бизге улуттук идея керек, ал мамекет үчүн, анын ар бир жараны үчүн идеологиялык багыт болот, ал элди топтоочу жана бириктирүүчү факторду аткарат, элдин мекенчилдик рухун тарбиялоочу жана мекенге кызмат кылуучу каражат болуп берет” деген оюн Тогусаков О.А өзүнүн “Улуттук идеянын саясий – укуктук маселелери” аттуу китебинде чагылдырган, ошол эле учурда “кээде коомчулукта улутчулдук көрүнүштөр улуттук рухтун кайра жаралуусуна сыяктуу түр калтырат” деп толуктап кеткен [150, 324-б.]. Айтылган ой пикирлерге кошулам, себеби бизде улуттук идеология жок сымал, бирок ошол эле учурда элибиздин мекенчил сезимдеринин жогорку деңгээлде экени мамлекеттин эгемендүүлүгүнө кол салган учурда ар-дайым байкап, айтып келебиз, мисалы Баткен областтындагы чек-арага байланыштуу жаңжалда жалпы эл биригип, жети областтын эли бир муштумга айланып, бөлүнүп жарылуу, трайболистик, тууган-урук маселерди карабай эле кыргызбыз, жүрөгүбүз Кыргызстан үчүн согот деп биригип келебиз. Ошондой эле элибиздин биримдиги каргашалуу COVID19 эпидемиялык учурда да жогорку деңгээлде көрүндү, айрыкча жаштарыбыздын эр-жүрөктүгү, айкөлдүгү, чечкиндүүлүгү даана байкалып тарых барактарында алтын тамгалар менен басылып калды. Бул учурларды мамлекеттик идеология эмес деп айтууга, же болбосо элибиздин адеп-ахлак, таалим тарбиясы төмөн деп бир гана саясий системадагы көрүнүштөргө таянып жыйынтыктоого болбойт. Шайлоо системасындагы көйгөйгө жалпы элдин көңүлүн буруу, маани берүү зарылчылыгы курч турат. Демек мамлекеттин шайлоо системасындагы жүргүзүлгөн реформасына илим менен билим берүү тармагы кошулуусу зарыл, себеби кандай гана мыйзамдар кабыл алынбасын, кандай гана өзгөрүүлөр Конституцияга киргизилбесин, кандай гана башкаруу система тандалбасын жарандардын аң сезимин өзгөртмөйүн, жалпы мамлекеттик система өзгөрбөйт.

Диссертациялык теманын алкагында жүргүзгөн изилдөө иштин негизинде 10-11-класстын окуучулары үчүн Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы, жарандык укук жана милдеттери туралуу каралган темага оңдоп түзөөлөр киргизилиш керек деп сунушталат. Анын бирден бир себеби илимий изилдөөлөрдүн негизинде маалыматтар топтолуп, анализденип жана ага кошумча өз алдынча сурамжылоо жүргүзүлдү. Сурамжылоо 5 суроодон туруп, 3-түрдүү жооп тандоого мүмкүнчүлүк берилип кагаз түрүндө студенттер арасында жүргүзүлүп, ошондой эле онлайн форматында да жарандар арасында жүргүзүлдү. Чогулган маалыматтар Microsoft Office Excel баракчасына топтолуп эсептелди.

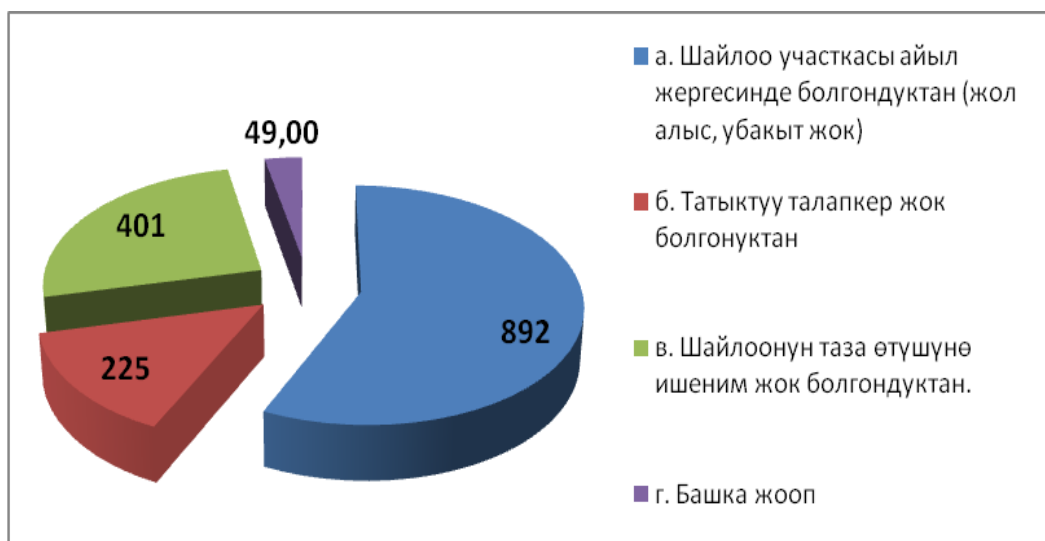
Сурамжылоонун негизги максаты Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын жакшыртууга багытталган сунуштарды алып чыгуу аракети көздөлдү. 2020-жылдын 4-октябрында болуп өткөн шайлоодон соң БШКнын форма-2 иш-кагазы жокко чыгарылган. БШК бир көйгөйдү чечүү үчүн жарандын Конституциялык укугун аткарууга чектөөлөрдү киргизип экинчи көйгөйдү жаратты.

Сурамжылоого Кыргыз Республикасынын 1567 жараны катышты, анын ичинен 890 респондент 18 жаштан 35 жашка чейинки курак, 542 респондент 35 жаштан 40 жашка чейин, 135 респондент 40 жаштан жогору болду. Мисалы: “3.3-сүрөт”

3.3-сүрөт. Респондент

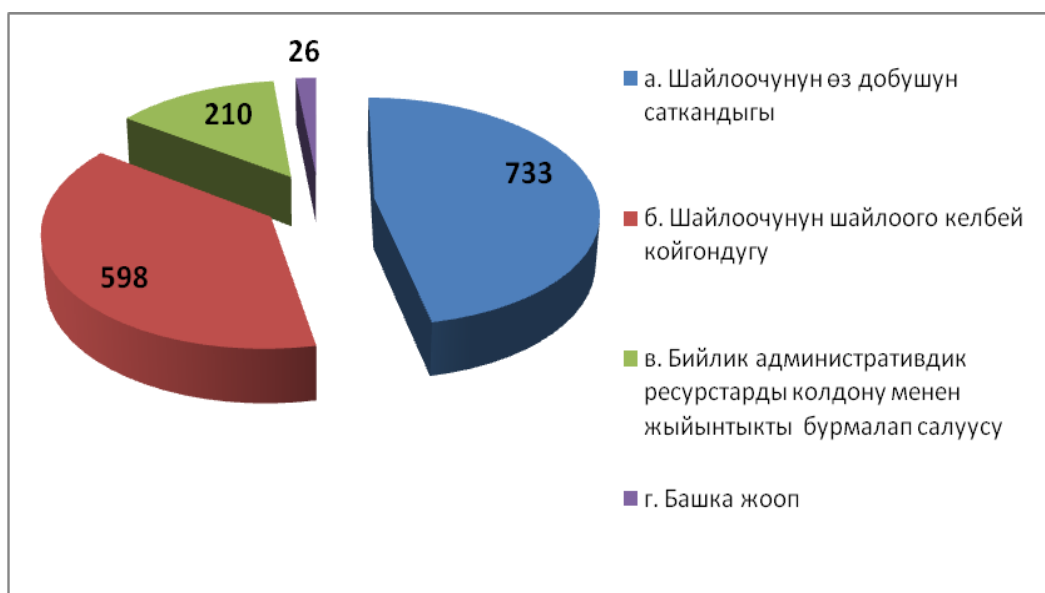
Сурамжылоонун биринчи суроосу - Эмне себептен 28-ноябрь 2021-жылы болуп өткөн Жогорку Кенешинин депутаттарынын шайлоосуна аз шайлоочулар келди? Мисалы: “3.4-сүрөт”

3.4-сүрөт. Сурамжылоонун биринчи суроосунун жыйынтыгы

Көрсөтүлгөн жыйынтыктар боюнча көпчүлүк шайлоочунун шайлоого келбөөсүнүн бирден бир себеби бул БШКнын форма-2 иш-кагазы жокко чыгарылгандыгы таасир болду.

Сурамжылоонун экинчи суроосу - Шайлоонун жыйынтыгын бурмалоого кайсыл көрүнүштөр түрткү болуп жатат деп эсептейсиз?

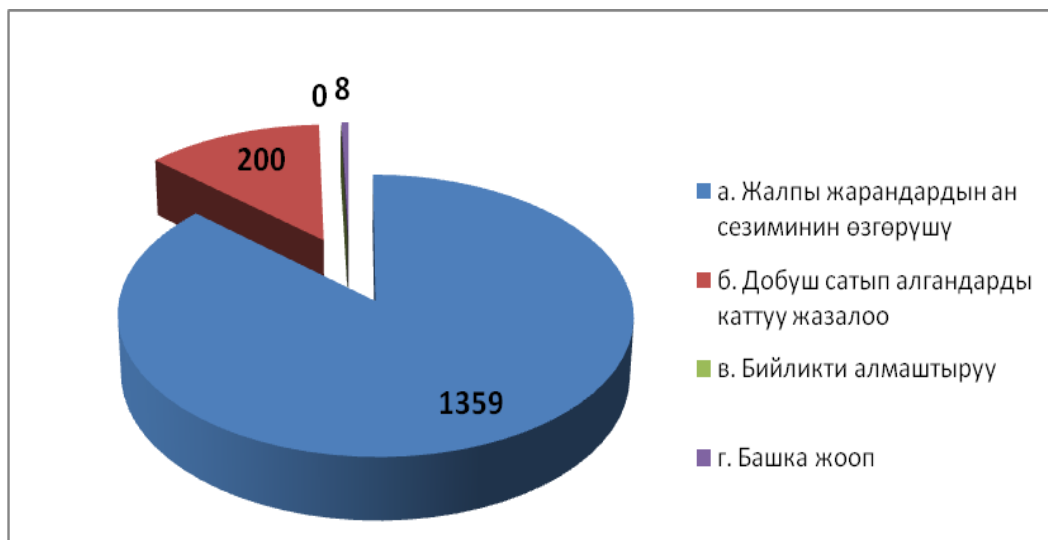

3.5-сүрөт. Сурамжылоонун экинчи суроосунун жыйынтыгы

Добуш сатып алуу, же болбосо добуш сатуу өнөкөтүн жок кылуунун бирден бир жолу албетте шайлоочунун аң сезим жогорулатуу керектигин

көтөрүп чыксак жаңылышпайбыз. Бул туралуу кийинки суроодо баса белгиленип кеткен.

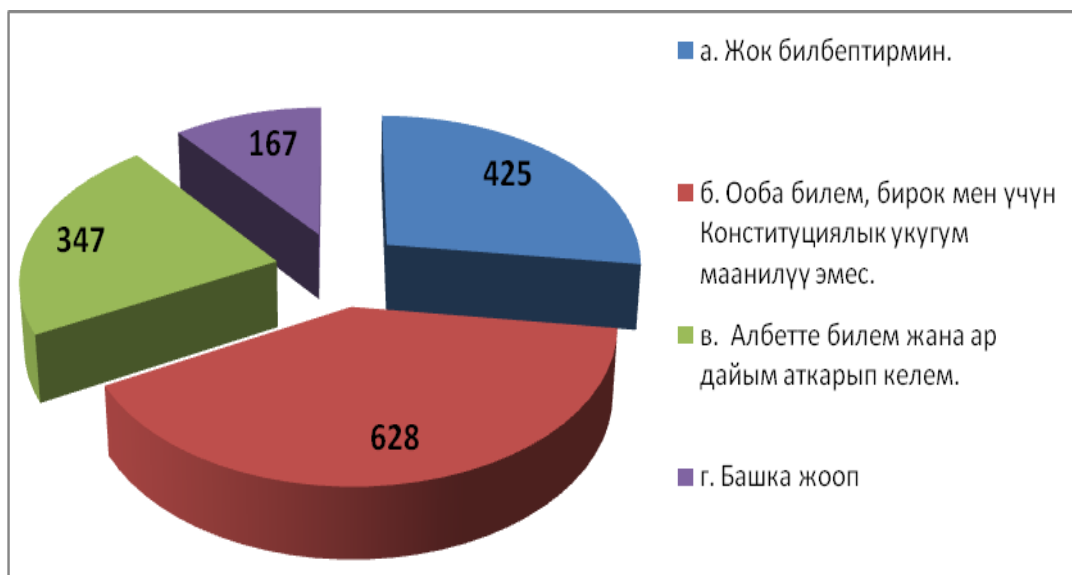
Сурамжылоонун үчүнчү суроосу - Сиз кандай деп ойлосуз шайлоонун таза өтүшү эмнеден көз каранды?

3.6-сүрөт. Сурамжылоонун үчүнчү суроосунун жыйынтыгы

Шайлоо системасындагы санариптештирүү аркылуу шайлоо процессинин жүрүшүнө киргизилген өзгөрүүлөр жана тиешелүү укуктук ченемдик актыларга киргизилген жаңы толуктоолорго карабастан шайлоонун жыйынтыгы бурмалоо уланууда. Кийинки кадам шайлоо системасынын, шайлоочунун баалуулуктарынын үстүндө иш алып баруу маанилүү экендиги тастыкталды.

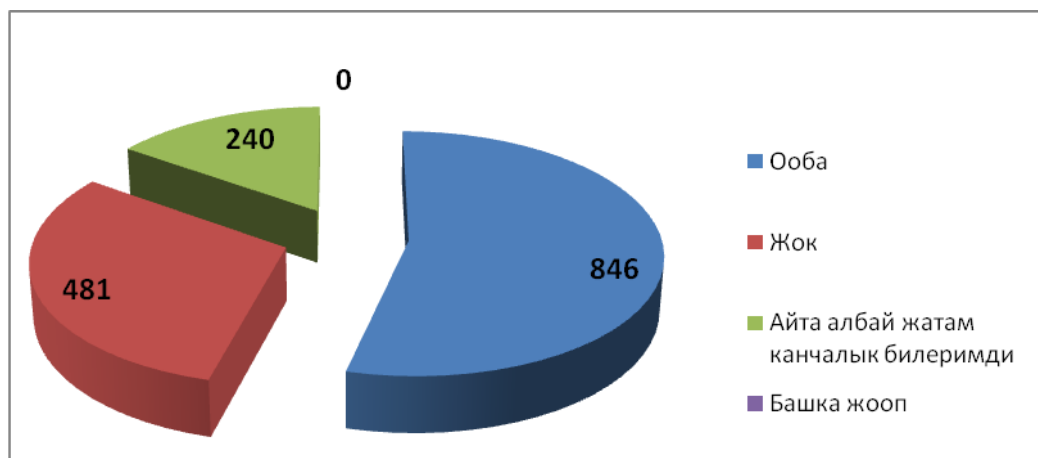
Сурамжылоонун төртүнчү суроосу - Сиз шайлоого катышуу ар бир жарандын Конституциялык укугу эле эмес милдети катары да кабыл аласызбы?

3.7-сүрөт. Сурамжылоонун төртүнчү суроосунун жыйынтыгы

Бул көрүнүштө эң бир өкүнүчтүүсү жарандар үчүн конституциялык укук баалу эмес жана конституциялык милдет деген түшүнүктүн жоктугунда.

Сурамжылоонун бешинчи суроосуну - Сиз Кыргызстанда болуп өткөн шайлоолор боюнча түшүнүгүңүз барбы, жакшы билем дей аласызбы?

3.8-сүрөт. Сурамжылоонун бешинчи суроосунун жыйынтыгы

Диссертациялык иштин биринчи бөлүмүндө белгиленип кеткендей, Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхында болуп өткөн шайлоолордун кайталанып өтүлүүсүнө байланыштуу, ошондой шайлоо процессиндеги мыйзам бузуулар аркылуу шайлоонун жыйынтыгы булмаланып келгендигенен улам шайлоочулар үчүн шайлоо баалулугу төмөндөп кеткен.

Азыркы кезде Кыргыз Республикасынын идеологиялык палитрасы таң каларлык ала-була, так көрсөтүлгөн идеологиялык жоболордун жоктугунан

улам пайда болгон боштукту ар кандай агымдар толтурду, анын ичинен такыр түшүнкүздөрү да бар [150, 323-б.].

Дүйнө жүзү боюнча мамлекеттин негизги атрибуту катары Конституция таанылат жана анын болушу зарыл, анткени негизги мыйзам фундаменталдуу адам укуктары менен эркиндикке жогорку юридикалык күч берет. Дүйнөлүк тажрыйбаны алып көрсөк шайлоо системасы коомдук бийлик органдарынын ишмердигинин легитимдештирүүдөн сырткары калктын кызыкчылыктарын камсыз кылууга, аларды коргоого түртүп, ошону менен жарандардын укуктук аң-сезимин өнүктүрүүсүнө салым кошот. Шайлоо системасынын натыйжасында чыныгы демократиялык укуктук мамлекеттин түзүлүшүнө өбөлгө түзүлөт экендиги маалым.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык эгемендиктин ээси жана Кыргызстандагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп Кыргыз Республикасынын жараны саналат. Ошондуктан ар бир жаран өз күчүн шайлоо жана референдум аркылуу жүзөгө ашырууга укуктуу. Эркин жана чынчыл шайлоолорду камсыз кылуу милдети бардык мамлекеттерде, анын ичинде туруктуу демократиялык каада-салттарда биринчи орунда турат.

1990-жылдын 29-июнда кабыл алынган Копенгагендеги коопсуздук кызматынын адамдык укуктары боюнча конференциясынын жыйынында мындай деп бекитилген "мезгил-мезгили менен өтүлүп тураган шайлоолордо элдин накта эрки билинип тургандыгы өкмөттүн күчтүүлүгү менен мыйзамдуулугунун негизги өзөгү болуп саналат" [109]. Демек шайлоого жарандардын болгон ишенимин жогорулатып, шайлоочулардын шайлоого тегиз катышып берүүсүн камсыздоо жана баарына каршы талапкердин алдыңкы лидерлик саптарга чыгуусун жокко чыгаруу мамлекеттик бийликтин кызыкчылыгы болуш керек. Мамлекет шайлоону таза өткөрүп алууга умутулушу керек бирок, ал үчүн жалпы коомчулуктун көз карашын, ой-жүгүртүүсүн өзгөртүү зарыл. Өзгөртүүнү окуучулар менен окутуучулардан баштоо туура болот, ушул эле ойду М.Т.Артыкбаевдин

Саясат таану илими аттуу окуу китебинде мындай деп белгилеп кеткен “Жарандардын саясатка катышуусу жана алардын рационалдуу кабыл алуу жөндөмү кокусунан эле чар жайыт калыптана калбайт, ал үчүн жарандар тийиштүү билим менен тажрыйбаны системалуу түрдө кабылдап, талдоосу зарыл” [51. б-4] дегенге толук кошулам. Билим берүү жааты мамлекеттин ар бир системасындагы көйгөйлөрдүү чечүүдөгү актуалдуулугу эскирбейт. Кыргыз Республикасынын 30 жылдан ашык эгемендүүлүгүнүн ичинде жаштардын табитине ылайык көптөгөн окуу программалар иштелип чыкты. Мисалы: «Ийгиликтин паспорту» [93], «Жаран тану» USAID эл аралык уюмдун алкагында иштелип чыккан долбоор, «Жашоого кошул» UNODC эл аралык уюмдун колдоосу менен чыккан долбоор [81]. Бул окуу программалар балдарды окутуу, тарбиялоо жаатындагы методикага жаңылык киргизип, балдардын ички оюна, талаптарына дал келген программалар деп айтсам жаңылышпайм жана даяр иштелип чыккан методикаларды колдонуу билим берүү тармагы үчүн пайдалуу болмок деп белгилеп кетем.

Изилдөө иштин алкагында каралган сунуштра учурдун бийлиги тарабынан ишке ашырып жаткандыгы кубандырат, ушуга байланыштуу илимий изилдөөдө билим тармагына басым жасалуу керек деген сунуш туура коюлгандыгы тастыкталат десем жаңылышпайм. Илимий изилдөө иштин алкагында жүргүзүлгөн сурамжылоонун негизинде коомчулуктун маданияты, таалим тарбиясы жана аны менен бирге улуттук идеологияга басым жасалуу зарыл экендиги тастыкталып укуктук менен санариптүү реформанын жыйынтыгы идеологиялык реформасыз ийгиликтүү ишке ашысы кыйын болот деген өңүттөгү жыйынтык бүгүнкү бийлик ишке ашырууда. 2022-жылдын 30-августунда Кыргыз Республикасынын Президенти “2022–2027-жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө улуттук программаны бекитүү тууралуу” №303 Жарлыкка кол койду жана билим берүү тармагында окуу методикагаларга өзгөртүү киргизүү иштери активдүү жүргүзүлүп, билим берүүдөгү тарбиянын актуалдуу маселелерин талкуулоого коюлуп, окуучулар арасында руханий-

адеп-ахлактык тарбиялоонун сапатын мындан ары жакшыртуу, руханий жактан бай жана адеп-ахлактуу инсанды калыптандырууга, өнүктүрүүгө шарттарды түзүү максатын көздөө боюнча Жарлыктын алкагында “Улуттук нарк - улуттун жүзү” аталышындагы тарбия иштери массалык түрдө өтүлүп баштады. Жарлыктын алкагында төмөндөгү маселелери камтылууга алынды:

- Тарбия жана мектеп. Нарктуу жаранды калыптандыруудагы мектептин ролу;
- Тарбия жана үй-бүлө. Салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтуунун артыкчылыктары;
- Тарбия жана мамлекеттин өнүгүүсү. Нарктуу коомду курууда жалпы билим берүү кызматкерлеринин Кыргызстандын жарандарына үлгү көрсөтүүсү.

2022-жылдын октябрь айында “Адам жана коом” предметинин окуу стандарты кайра каралып иштелип чыккан. Адам жана коом предметтик стандартты жаңылап иштеп чыгуу иш тобуна ар тармактуу кесиптин ээлери, ошондой эле эл аралык уюмдар, өкмөттүк эмес уюмдар, жарандык активистер, илим чөйрөсүнүн өкүлдөрү катышканы стандарттын сапатына оң таасир берди деп ишенебиз.

Аталган стандарт окуучуларга “Кыргыз жараны” инсандыгын калыптандырууга, анын демократиялык коомдун жигердүү жараны болууга багыт берип, натыйжасында мектеп окуучулары өздөрүнүн инсандык өзгөчөлүгүн жана оригиналдуулугун жоготпостон ар кандай социалдык коомдо ыңгайлаша билүү, башка адамдар менен өз ара аракеттенүү сыяктуу компетенциаларды өздөштүрүү боюнча билим алуусуна салым кошот. Ошондой эле жаран укук менен милдетти чогуу бирдей таанып билип, жоопкерчиликти болууну да аныктай биле алышына салым кошуу.

“Адам жана коом” окуу стандартына болгон биздин көз караштар төмөндөгүдөй:

- шайлоо курамына киргизилген билимди кыйла толук, кененирээк берүү;

- шайлоо укугун колдонуунун маанисин негиздеп жеткирүү;
- окуу процессинин жүрүшүн өзгөчөлөтүү, интерактивдүү методтордун коштоосу, суверендүү шайлообуздун тарыхынан алынган кейстерди колдону жана башка ушул сыяктуу жаңылыктарды киргизүү.

Билимдин өзү эле жүрүм-турумду өзгөртүүгө алып келбейт, албетте билим берүү маанилүү, бирок алган билимди практикалык иш түрүндө пайдалануу жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болмоюнча, окуучулар алган билимди келечекте колдоно алышпайт. Демек натыйжалуу программа теориялык билим берүү менен практикалык иштин шайкештигин талап кылып турат. ”Адам жана коом” сабагы аркылуу ар бир окуучунун көңүлүн жарандык укук менен милдет, мамлекет менен мамлекеттүүлүк, Конституция менен мыйзамды так аткаруу дегенге буруп, келечектеги активдүү жаранды тарбиялоо мамлекеттин келечегин куруу деп түшүнөм. Бүгүнкү күндө билим берүү системасына колдонууга ылайыктуу окуу программалар, методикалар аз эмес, бирок негедир алар кеңири колдонулбайт. Мисалы, жогоруда аталган программалардын бири «Жашоого кошул» окуу программасы, балдарды стресстен алып чыгуу, көйгөлөрдү көтөрө билүү туралуу иштелип чыккан программа, спорт оюндары аркылуу балдарды туура нукта ыктоо негизги максаты болот. БУУ БКБ уюму Билим жана илим минтирлиги менен биргеликте дене тарбия сабагынын календардык пландарына киргизүү процесси ишке ашырылган, программа болгону 10 теманы жана 10 саатты гана камтыса да мугалимдердин кабыл алуусу жана өздөштүрүп окуучуларга туура нукта жеткирүү ишке ашырылган жок. Бул мисалдар аркылуу мен жөн гана шайлоо системасынын алкагындагы программаларды иштеп чыгуу гана эмес, аны кантип эффективдүү түрдө мугалимдерге жеткирип, балдарыбызга туура таалим тарбия бере алабыз деген суроону көтөрүп чыгууда турат. Дал ушул программа сыяктуу көп теманы камтыбай бир гана шайлоо системасын конституциялык-укуктук негиздерин камтыган 10-сааттан ашык эмес темадан турган программа иштелип чыгуу зарылдыгы бар деп эсептейм. Окуу программа стандартык билим берүү ыкмасынан

айрмаланышы зарыл. Бардык курактагы окуучулар сабак учурунда ролдук оюндарга, чакан топтордогу талкуулоолорго, кыска презентацияларга, кызыктуу кейстерге ж.б.у.с. интерактивдүү нукта өтүлгөн сабактар жакшыраак өздөштүрөөрүн изилдөөчүлөр байкашкан. Окуучунун жаран катары шайлоо процессине болгон түшүнүгүн, анын ичинде камтылган конституциялык укуктар жана милдеттер тууралуу кызыктуу, жеткиликтүү түшүндүрүү маанилүү. Мисалы, окуучууга кызыксыз юридикалык терминдер, конституцияга байланыштуу түшүнүктөр тууралуу темаларды жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн:

- бекитилген темага кызыктуу, өспүрүмдөрдүн табитине ылайыктуу сүрөттөр менен коштолгон презентацияны колдонуу;
- чакан топторго бөлүп, талкууга суроолорду берүү, талкуудон соң туура жоопту кыскача берүү;
- ролдук оюндарды берүү. Мисалы шайлоо күнүн чагылдырып, талапкерди тандоодогу көрүнүштү берүү;
- эки топко бөлүп дебаттарды уюштуруу.

Билим жана илим министрлигин алкагына колдонууга берген бүгүнкү күндөгү окуу программасында шайлоо системасына жана Конституциянын негиздеринин түшүнүктөрүн окуучуларга жеткиликтүү жеткирүү боюнча тосколдууларды белгилесе болот [114].

Биринчиден – бөлүнгөн саатын аздыгы. Шайлоо темасына 10 сааттан кем эмес тема каралуусу зарыл.

Экинчиден – окуучулардын кызыгуусун жаратуу үчүн интерактивдүү ыкмалар колдонуулбайт.

Үчүнчүдөн – берилген темада чет мамлекеттерди, чет элдик инсандарды мисал катары карабастан, окуучуга кызыктуу болуу үчүн өзүбүздүн мамлекетибизде болгон акыркы шайлоого байланыштуу учурларды кейс катары каралышы жакшы жыйынтыкка алып келет. Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхындагы болуп өткөн шайлоо процесстерин теорияда мисал катары чагылдырып берилсе окуучулар үчүн

кызыктуу жана жеткиликтүү, түшүнүктүү болот деп ишенем. Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздери туралуу темалар бөлүмдөргө бөлүнүп каралышы сунушталат. Добуш берүү укугун ишке ашырууда зарыл болгон бир катар маанилүү суроолорду окуучуларга берип талкууга алуу, башкача айтканда “мээге чабуул кылуу” методу сунушталат, же болбосо топ-топторго бөлүп окуучулардын презентациянын үстүндө иштеп жана аны презентациялоо. Мугалим тиешелүү суроону талкууга берип байкоочу ишин аткаруусу керек, жөн гана окуучулар керектүү нуктан чыкпай иштешине түрткү болуп. Конституциянын мамлекеттик системасын түптөөдөгү негиздерин, анын ичинде шайлоо системасына байланыштуу сабакты өтүп жатканда окуучулар арасында тема кызыксыз болуп, кош көңүл кылуу күтүлөт. Мугалим кызыктуу кейстерди айтып берип, суроо-жооп узатып окуучулардын көңүлүн буруу методикасын колдонуу зарыл, ошондой эле сабак учурунда өзүн да контролго алуусу зарыл, себеби шайлоо системасы туралуу теманын алкагында укук, саясат, тарых да камтылгандыктан, ар тараптуу ойлор болуп талкууга алынып талаш-тартыш болуп калышы ыктымал, ошондо мугалим өз оюн таңулоодон алыз болуп, бир гана Конституциянын негизинде жана башка мыйзам чегинде карап талкууну иреттеп берген арбитр катары болушу керек, ошондой эле конкреттүү фактылар менен иштеши керек. Сабакта каралган темаларды туура ыкма менен жеткирүү бул да чоң чеберчилик, жаштар менен иштөөдө эң туура ыкма мугалим менен окуучунун катышуучунун ортосундагы бирге иш алып баруусу болуп эсептелет. Сабактардын оңой жана түшүнүктүү түзүлгөнүн эске алсак, алар окуучуларга өз тажрыйбасын жана талкууланып жаткан теманы түшүнүүсүн ич ара бөлүшүүгө чоң өбөлгө түзөт. Сабакта карлаган темаларды жакшы өздөштүрүүгө жардам катары темага ылайыктуу Кыргыз Республикасынын эгемендүү тарыхынан алынган учурларды көрсөтсө туура болот. Ал эми бүгүнкү окуу китепте шайлоо системасы аттуу темада Франция, Англия мамлекеттеринин байыркы тарыхы чагылдырып берилиптир. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасынын тарыхында

кызыктуу учурлар жетиштүү. Ар бир темада каралган мисалдарды эгемендүү тарыхыбызга басым жасап чагылдырылса, ошондо окуучуларда кызугуу жаралат, себеби алар тиги же бул учурларды ата-энесинин, айлана чөйрөсүнүн талкуусунан угуп жүрүшөт. Берилген мисалдар түшүнүктүү болгондуктан суроолор көп берилип, талкуу болуп, талкуудан түшүнүү келип чыгат. Мисалы алып карасак Конституциянын биринчи бөлүмүнүн, 2-беренеси “Конституциялык түзүлүштүн негиздери” деп каралаган жана ал жерде Конституциялык негиздерди аныктоо элдин укугу деп жазылган [1]. Мамлекеттеги бийлик элге таандык жана эл өзүнө таандык бийлигин шайлоо аркылуу аткара алат деп Конституциянын негиздеринде берилген. Ошол эле учурда шайлоолор эркин, жалпыга бирдей, таза, айкын өтүлүшү керектиги чагылдырылган. Конституциянын негиздерине таянсак мамлекеттин башында эл турат, өзүнө таандык бийлигин шайлоо аркылуу шайлап койгон Президент менен Жогорку, жергиликтүү кеңештин депутаттарына бийлигин өткөрүп берүү аркылуу ишке ашырат. Бирок ошол эле учурда шайлоо системасын ишке киргизүү, шайлоо процессин жүргүзүү бийликтин колунда болгондуктан, бийлик жеке кызыкчылыгына иштеп элди адаштырып, шайлоо эркинен ажыратып келгени тарых барактар аркылуу маалым. Ошондон улам эл шайлоо системасына жана процессине ишенимин жоготуп, өзүнүн бийлик башында тургандыгына ишенбей калгандыгына алып келди. Конституцияда түптөлгөн негиздерди өз эрки менен бузууга бийлик шарт түзүп түрткү болуп келди. Бүгүнкү бийлик мурунку бийликтин каталарын оңдоп түзөөгө кадам таштоосу зарыл.

Корутунду

Бул бөлүмдө Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы көйгөйлөрдү 2010-жылдан 2021-жылга чейинки болгон шайлоолордун жыйынтыгынын негизинде көрсөтүлдү “3.1-табл.”. Мисалга алып карасак жылда бирден шайлоо дайындалып өтүлүшү жарнадарды кыжырлантып таяткан сыяктуу. Шайлоо 5-4 жылда бир айланып келүүсү шайлоочуну кубандырып шайлоо күнү майрам болуусу бүгүнкү күндө жокко чыгарылды.

Мисалы алып карап көрсөк 2005-жылдан баштап бүгүнкү күнгө чейин 16-жылдын ичинде 15 шайлоо өтүлүптүр, ошондо да төмөндөгү тизмеге бир күндө дайындалып өтүлгөн шайлоонун эки түрү бир шайлоо процесси деп белгиленди жана кээ бир жергиликтүү кеңештин шайлоолору эсепке алынган жок, мисалы Ош, Токмок жана башка айыл аймактагы жергиликтүү шайлоор. Ал эми 2021-жылдагы Референдумда кабыл алынган өзгөрүүлөргө карата 2021-жылы 28-ноябрда бир мандаттуу округтан шайланып келген ЖКтин депутаттарынын мандаты бошогон учурда тиешелүү округтарда кайра шайлоо уюштурулат. Ушуга байланыштуу ЖКтин 7-созывындагы бир мандаттуу округта бир нече жолу шайлоолор уюштурулду жана дагы 2025-жылга чейин канча жолу кайра шайлоолор болот экендиги белгисиз.

Таблица 3.1 - 2005-2021жж.чейинки өтүлгөн шайлоонун түрлөрү

№	Шайлоо	Убакыт
1	КР ЖКнин шайлоосу	2005-жыл
2	КР ЖКнин шайлоосу	2007-жыл
3	Жергиликтүү кеңешинин шайлоосу	2008-жыл
4	КРнын Президентнин шайлоосу	2009-жыл
5	Референдум жана убактылуу Президенттин шайлоосу	2010-жыл (27-июнь)
6	КР ЖКнин шайлоосу	2010-жыл (10-октябрь)
7	КРнын Президентинин шайлоосу	2011-жыл (11-октябрь)
8	Жергиликтүү кеңештин шайлоосу	2012-жыл
9	КР ЖКнин шайлоосу	2015-жыл
10	Жергиликтүү кеңештин шайлоосу жана Референдум	2016-жыл (11-декабрь)
11	КРнын Президентинин шайлоосу	2017-жыл (4-октябрь)
12	КР ЖКнин шайлоосу	2020-жыл (4-октябрь)
13	КРнын Президенттин мөөнөтүнөн мурда шайлоосу	2021-жыл (10-январь)
14	Референдум жана жергиликтүү кеңештин шайлоосу	2021-жыл (11-апрель)

15	КР ЖКнин шайлоосу	2021-жыл (28-ноябрь)
----	-------------------	----------------------

Илимий иште каралган сунуштоолордун зарылдыгын аныктоо иретинде жарандардын арасында сурамжылоо жүргүзүлүп, сурамжылоого катышкан респонденттер онлайн форматта, ссылка акрылуу кирип бир нече баскычтардан өтүп, анан суроолорго жооп берди. 1567 респонденттер интернетти колдонууга билими жана тажрыйбасы барлар жана сурамжылоодон жөн гана кутулуу үчүн жооп бербестен, кызыгуусу менен катышып изилдөө ишке салымдарын кошту.

Теманын алкагында теориялык негиздерди, укуктук ченемдик актыларды, билдирүүлөрдү камтып сунуштоолор киргизилди жана реформанын басымдуу бөлүгү жарандын аң сезимине, маданиятына багытталышы туралуу талкууланып, мамлекеттин тиешелүү органдарында жүргүзүлүп жаткан иш чаралар, чыккан иш кагаздар анализденди.

Таалим-тарбия иши аныкталган максаттан жана мазмундук ресурстан гана турбайт. Ошол максат менен мазмунду реалдуулукка айландыра турган принциптердин, методдорун, формалардын, уюштуруу иш-чараларынын жана тиешелүү шарттардын өз ара тутумдашкан комплексинен турат. Жанагы башкы максатты жүзөгө ашыруу үчүн көрөнгө, гүлазык, база катары аныкталган мазмунду тарбиялануучунун аң-сезимине жана жан дүйнөсүнө жеткирип синирүү үчүн тиешелүү мыйзамдарга өзгөрүүлөр киргизилиши зарыл [150, 383-б.]

КОРУТУНДУ

Диссертациялык ишимдин I бөлүмүндө мамлекетибиздин шайлоо тарыхы, шайлоо системалары менен процесстеринин теориясы талкууга салынды. II бөлүмүндө 2015 жылдан тарта Кыргыз Республикасында болуп өткөн шайлоо процесстерине анализдөө жүргүзүлүп, орчундуу учурларга мисалдар келтирилди, ал эми III – бөлүмдө талкулоону бүгүнкү 2020-2021-2022-жылдардын курч жана актуалдуу проблемасына басым жасалды, ошондой эле жеке жүргүзгөн изилдөөмдүн жыйынтыгы чагылдырылды.

Диссертациялык теманын алкагында жүргүзүлгөн изилдөө жана талдоо иштеримдин негизинде төмөндөгү билдирүүгө токтолдум: “Мамлекеттин туура нукта өнүгүп өсүшү шайлоо системасынын конституциялык негиздерин так аткаруу менен байланыштуу”.

Өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгон күнүнөн баштап, мамлекетте болгон саясий процесстердин бары (төңкөрүш, митинг) шайлоо процессинен келип чыккандыгы тарыхта даана баамдалат.

2015-жылдан баштап шайлоо процессине техникалык жабдыктардын киргизилиши жана мыйзамдын өзгөрүшүнө карабай шайлоонун жыйынтыгына күнөм санаган талапкерлер менен шайлоочулар аз эмес, буга мисал катары 2020-жылдын 4-октябрь айында болуп өткөн Жогорку Кеңештин шайлоосунун жыйынтыгын тааныбайбыз деп, аянтта топтолгон жарандардын митинги аркылуу эки күндүн ичине шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылды жана себеп катары “Добуштун сатып алуусу” – деп таанылды. Эгерде буга чейинки төңкөрүштөрдө: административдик ресурс, тизмеде шайлоочулардын жоктугу, же болбосо тирүү эмес жарандын тизмеде жүрүшү, УШК мүчөлөрү ээлеген ордун кыйянаттык менен пайдаланып бюлетендерди урнага таштаган фактылардын катталышы жана башка ушул

сыяктуу ыплас иштердин болушунан нараазычылык үстөмдүк алып турса бул ирет шайлоочунун добушун саткандыгы түрткү болду.

Бул эмнени далилдейт? - аң сезимдүүлүктүн, билимсиздиктин, кээ бир жарандын жарандык позисиясынын жоктугун маалымдайт. Талапкер добуш сатып алам дегени менен добушун саткан шайлоочу жок болсо талапкердин бул ыплас ою ишке ашпайт эле деген ойлор өкүндүрбөй койбойт экен. Жарандык позициянын жоктугу жана билимдүүлүк көрсөткүчтүн төмөндүгү коомдо таза эмес шайлоо процесстери, бөлүп-жаруу тенденциясы барган сайын күч алып жатат.

Бүгүнкү мамлекеттеги жалпы кырдаал жана ошону менен бирге Конституциялык негиздеринин аткарылбагандыгы, анын ичиндеги шайлоо системасынын мыйзам ченеминде өткөрүлбөгөндүгү ченемдик укуктук актылардан, же болбосо кайсы бир мамлекеттик системалардын өзгөрүшүнөн көз каранды эмес, бүгүнкү кырдаал жарандын аң сезиминин өзгөрүшүнөн көз каранды. Жаралган кырдаалда төмөндөгүдөй суроо туулат? “Кандай концептуалдуу негиздер коомдук өзгөрүнүн өзөгү боло алат?”, же болбосо “Адамдардын жана шайлоо процессинин таза өтүшүнө дем берүүнү ким аркылуу жасоо керек?”. Суроолорго жооп издөө аркылуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негиздерин так аткарууга түрткү боло турган шарттарды караштыруу, издөө, талкууга коюуну туура көрдүм.

Шайлоо системасында жаралган кырдаалдар Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы аркылуу жана анын позициясына ылайык чечилиши керек. Ошондой эле шайлоо системасын мыйзам ченеминде ишке ашыруу процесси Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарына да жүктөлүп, бирдиктүү иш-чаралар менен чечилүүсү туура болот. Шайлоо системасындагы орчундуу реформа комплекстүү аткарылбагандыктан “шайлоонун жыйынтыгы бурмаланды” деген жыйынтыкка токтолдум.

Кыргызстандыктар үчүн шайлоого катышуу жана добушун таза, чечкиндүү берип, өз тандоосуна келечек алдында жоопту экендигин сезе

билүү жана Конституциялык укугун принципалдуу, чынчыл болуп, мекенинин алдында милдет катары туу тутуп аткаруусун ар бир шайлоочунун аң сезимине жеткирүү бүгүнкү күндө өтө маанилүү.

Жарандын жарандык позициясынын түптөлүшү билим жана илим берүү окуу жайынын босогосунан калыптанат. Кыргыз Республикасынын бүгүнкү билим берүү программаларында жарандын образы кандайча берилген деп билим берүү мейкиндигинде бул суроого жооп табуу өтө кыйын экендигине ынандым. Айрым гана мектеп окуу колдонмолорунда бул маселеге кайрылууга аракет жасалгандыгы болбосо, академиялык чөйрөдө жарандын шайлоо милдеттери туралуу маалымат жокко эссе, демек, шайлоо укугу менен милдети боюнча окуу программаларда кеңири дискуссия болгон эмес. Ошондон улам, жарандын шайлоо укугу-милдеттери туралуу компетенттүүлүктү жогорулатуу маселелерине арналган өзүнчө курсту иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Өлкөдө акыркы беш жыл ичинде болуп өткөн шайлоо процесстери Кыргызстандагы жарандык аң-сезимдүүлүктүн жаралышына жана калыптанышына байланышкан көптөгөн проблемалар бар экендиги анык.

Жарандардын шайлоо процессине көз караштарын өзгөртүү мамлекеттин өнүгүүсүнө өбөлгө болот экендиги туралуу маалыматты жеткирүү бийликтин, мамлекеттик органдардын милдети.

Азыркы учурда жаштарды патриоттуулукка тарбиялоо – бул жаштарда патриоттулук сезимдерин ойготуу, мекенге болгон сүйүүсү, жарандык милдетин аткарууга даярдыгын Кыргызстандын таламдарын коргоо үчүн укуктук милдети боюнча максаттуу багытталган ар түрдүү түзүмдөрдүн системалуу иш-аракеттеринин болуусу зарыл [150,б.380]

Кыргызстан келечекте таза шайлоо өткөргөнгө жетишибиз керек деген максатты алдыга чындап койсо, анда бүгүнкү күндөгү окуу программага/стандарттарга өзгөртүүлөрдү киргизүү керек. Бүгүнкү окуучулар – келечектеги шайлоочулар жана болочок талапкерлер, демек шайлоо процессинин өтүшү туралуу маалыматтар, шайлоонун таза өтүшүнүн жалпы

баалуулуктары кеңири жана түшүнүктү жеткирип, ошондой эле жергиликтүү кеңеш, жергиликтүү бийлик туралуу да маалымат берип калыптанып калган теср аң сезимди өзгөртүү зарыл.

Мектеп окуучулары болочок кезде эле айыл жергесинин өсүп өнүүгүсү туралуу, айыл өкмөтүнүн иш процесстери, жергиликтүү бюджеттин бекитилиши, депутаттардын иштөө ыкмалары туралуу да маалымат алышы керек. Себеби жергиликтүү кеңештин иштөө процесстери, милдеттери, укутары туралуу элде маалымат аз. Көбүнчө депутаттар талапкер болгон учурда саясий партиянын, же бир саясатчынын колунда инструментке айланып калат, анан келечекте аткарган иштеринин баары көз каранды болуп келет, ошондон улам айыл башчысын шайлап алуу, бюджетти бекитүү процесстери 2012-2021 жылдарга чейин интригага айланып келип, акыры 2021-жылы 11-апрелде болгон акыркы Референдумда шайлоочулар Президенттик башкаруу формасын тандап алышкандыгынын бирден бир себеби болду.

Эгерде мамлекет Билим берүү программаларына көптөгөн жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү киригисе, шайлоочуларды шайлоо маалында окуутуунун кажети жок болот, жарандардын шайлоого активдүү келип берүүсү, катышуусу да өзгөрүүгө учурайт. Жарандык коомдун катышуусу менен бийликтин мыкты чечимдерин кабыл алуусуна шарт түзүлөт, анткени жарандык коом социалдык топтордун ичиндеги үмүт-тилектерди, керектөөлөрдү аныктап, түзүп, турукташтырат. Анын натыйжасында бийлик такталган, туура, жарамдуу маалыматтарга ээ болуп, башкаруу процессинде аларга таянуу менен иш алпарат. Кыргызстанда пассивдүү жарандарга караганда активдүү жарандар аздык кылат.

Жарандардын активдүү болушу мамлекеттин келечеги үчүн маанилүү. Мисалы карап көрсөк 2007-жылдагы парламенттик шайлоолордон кийин «Мен ишенбейм» деген акция өткөрүлүп, коомчулукта таза шайлоо өткөрүү туралуу талкуу жараткан. Ал эми 2006-жылы активдүү жарандык коомдун басымы менен Кыргызстан ХИПИК программасына киргизилген эмес.

Балким ошол убакта бийлик тарабынан терс кабыл алынса да, убакыт өтүп тарых барактары активистерге туура баа берүүдө десем жаңылышпайм.

Кыргызстандыктар шайлоолорду өткөрүүдө шайлоолордун таза жана ачык өтүшүнө активдүү катышып, добушун сатуу процессин токтотуп, шайлоонун жыйынтыгына өз бааларын берип, айрым чечимдерди кээде кайра карап чыгууну талап кылып, ошондой эле жарандык коом мамлекеттин чечимдерин көзөмөлдөп, «экспертизадан» өткөрүп турса система өзгөрөт. Ошону менен бирге жарандык коомдун маанилүү милдеттеринин бири – бул коомдук көз карашты массалык маалымат каражаттары аркылуу калыптандыруу болуп саналат. Жарандык коом бийликти мыйзамсыз түрдө басып алууга жол бербөөгө жана өз убагында коомчулукту кабарлап турууга кол кабыш кылат. Жарандык коом адам укугун коргоодо индикатор катары кызмат кылып, жамааттык акцияларды уюштуруу аркылуу ишке ашырат. Бирок активдүү жарандар жалпысынан алганда аздык кылат, ошондуктан шайлоо процессинин максаттары, жарандардын шайлоого катышып добушун сатпоо, талапкерлердин программаларын окуп чыгып, бийлик бутактарынын кадрларына көңүл буруп, мамлекеттин келечегине кайдыгер болбоого үндөө туралуу окуу программага шайлоо темасын киргизүү зарылдыгы курч турат деп эсептейм.

Диссертациялык ишимдин алкагында жүргүзгөн изилдөөмдүн негизинде, ошондой эле Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын алдындагы Шайлоо технологиялар борборунун мүдүрү катары эмгектенген тажрыйбамды колдонуу аркылуу илимий изилдөө ишти жүргүздүм. Кийинки максат катары изилдөө иштин акагында берилген сунуштардын үстүндө иштеп, Шайлоо системасынын конституциялык-укуктук негиздерин так аткарууга жетүү үчүн окуу программанын үстүндө иштөө.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

1. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо тутумунун укуктук негиздеринин өнүгүү этаптары боюнча жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөлөр, уюштуруу аспекти, анализ аркылуу Кыргыз Республикасынын демократиялык нукта өнүгүүсүнө тоскоол болгон себептер аныкталды. Өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе, 1990-1993-жылдары соңку тарыхтын өтө жооптуу алгачкы мезгилинде, Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети, президенти, өкмөтү, сот бийлиги абдан ынтымакта, өз ара түшүнүү жана бирин-бири колдоо шартында иштешкен. Ушул жылдары кыргыз коомчулугу мамлекеттик бийликти ар тараптан колдоп турган экен. Бийлик менен жарандык коомдун эриш-аркак, бир багытка карай, жалпы максатты көздөп иштешкени Кыргызстанды эки-үч жылда эле дүйнөгө таагыткан экен. Бийликтин да, элдин да өлкөнүн жаркын келечегине ишенимдери чоң болгон деп тарыхта баса белгиленип калды [36, б-47]. Бирок элдин чексиз ишенимин экс президент шайлоо тутуму аркылуу элди бийликтен алсытатып, жеке кызыкчылыктарына жетүү үчүн тиешелүү өзгөрүүлөр негизги мыйзамга байма-бай киргизилип, шайлоо тутуму бир тараптуу иштеп баштаган жана эл менен бийликтин ортосунда ажырым пайдо болуп, бүгүнкү күнгө чейин ажырым уланууда. Бүгүнкү күндө шайлоо процессинин таза өтүшү үчүн шайлоо тутумундагы реформаны улантуу зарыл. Реформага бийлик бутактары жалпы катышып, реформаны бирдиктүү жүргүзүү керек. Реформа жүргүзүү бир гана тиешелүү, компетенттүү органдардын (БШК, АШК, УШК, укук коргоо органдары) жалгыз кызыкчылыгы болбошу керек, ошол эле учурда реформага жарандар да кызыктар болуп, 1990-1993-жылдагыдай бийлик менен эриш-аркак иш жүргүзүү зарыл.
2. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын шайлоо тутумунун калыптанып өнүгүүсү жана анын алкагында болуп өткөн процесстердин хронологиялык

ирети менен жазылган маалыматтар аздык кылат экен. Тарыхый учурларды жараткан күндөр шайлоо процессинен кийин кайталанып жаткандыгын жана анын себептерин кийинки муунга так көрсөтүү менен гана бүгүнкү күндөгү шайлоо тутмундагы актуалдуу көйгөйлөрдү чечүү болот: добуш сатуу менен добуш сатып алуу, ошондой эле шайлоочунун шайлоого катышпагандыгы эң бир актуалдуу көйгөйлөрдүн бири. Кыргыз Республикасынын Президентинин Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө №1 Жарлыгынын билдирүүсүн эске алсак биздин миң жылдык тарыхыбыз кыргыз элинин сакталышынын жана өнүгүүсүнүн чыныгы себептери бул биринчи кезекте биздин тил, маданият, салт, үрп-адат болуп саналат, Коомдогу руханий-адеп-ахлактык, маданий баалуулуктар өзгөчө мааниге ээ болуп, кайра түзүүлөрдүн багыттоочу күчү болууда. Бул жарандардын, өзгөчө өсүп келе жаткан муундун руханий-адеп-ахлактык абалына маани берип жарандардын шайлоо укугу мамлекеттин жаркын келечеги үчүн шайлоо келип добушун берүү жаркын келечек үчүн татыктуу кадам дегенди пропагандалоону талап кылат. Жогорку адеп-ахлактык баалуулуктар жана принциптер сакталбаса санарип технологияларын ишке киргизүү менен жүргөн реформада таза шайлоо процесстерин ишке ашыра албайт.

3. Конституциялык негиздер менен бекитилген жарандын шайлоо укуктарынын аткарылышына шарт түзүүгө умтулуу ар-бир демократиялык нукта өнүгүүнү каалаган бийликтин максаты болуусу зарыл. Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасынын шайлоо тутуму эл аралык шайлоо стандартына жооп берет, ошондой эле шайлоо процессинде заманбап ыкмаларды колдоону менен коңшу мамлекеттерден алдыга кеттик десек жаңылышпайбыз. Бирок, ошол эле учурда шайлоочунун моралдык жагы төмөндөдү, жалпы этика түштү, мыйзам бузуулар административдик мекемеден, бийлик өкүлүнөн жаранга өттү. Жалпы жонунан алып караганда көйгөйлөрдүн өзөгү шайлоочунун Конституциялык укугуна кайдыгерлик мамиле жасоосунда жана таза шайлоо процессине күнөм саноосунда жатат. Кыргыз

Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинин 4-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын эли эгемендиктин ээси жана мамлекеттик бийликтин жападан жалгыз булагы болуп саналат деп ар бир Конституциябызда белгиленип келген. Диссертациядагы жүргүзүлгөн изилдөө иштерине, анализдерге, сурамжылоонун жыйынтыктарына таянып Конституциянын тиешелүү беренелерине “милдетүү” деген термин менен толуктоо сунушталат. Кыргыз Республикасынын жараны шайлоого катышууну “укук” деп эле тааныбастан, “милдет” катары да кабыл алышы бүгүнкү күндүн талабы болуп турат. Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамына сунушталган өзгөрүүлөрдү салыштырмалуу таблица аркылуу берилди (тиркеме № 2).

4. Шайлоочулардын баарына каршы талапкерге добуш берүүсү же болбосо шайлоого катпышпай койгондугунун бирден бир себеби, талапкерлердин ичинен жаш, жаңы талапкерлердин жок болгондугу бирден бир себеп деп белгиленип **Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 60-беренесине** “35 жаштан ашпаган талапкерлердин 30 пайыздан кем болбоосун, мында алардын ичинен кеминде 3 талапкер алгачкы 10 талапкердин тизмесине киргизилиши керек” деген өзгөртүү киргизилип жаш саясатчылардын саясатка аралашуусуна шарт түзүп берүү керек.
5. **Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 65-беренсин 4-1 пунктуна** өзгөртүү киргизүү сунушталат. Мыйзамда депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге бериле тургандыгы каралган жана ошол эле учурда бир гана гендердик квота боюнча “аял (эркек) жынысындагы

депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, аял (эркек) жынысындагы талапкерлердин ичинен бекитилсин” деп өзгөчөлөнүп берилген. Ушуга байланыштуу 60-беренесинин 3-пунктунда каралган ар бир өкүлчүлүктөр боюнча гендердик квотага карата киргизилген өзгөчөлүктөрдү колдонуу сунушталат. Мисалы: “Жаш депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки жаш талапкерлерге берилсин”, “Этноско таандык депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки этноско таандык өкүлчүлүк талапкерлерге берилсин”, “Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, кийинки ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген талапкерлерге берилсин” деп өзгөртүү киргизүү сунушталат (тиркеме “2).

6. Кыргыз Республикасынын шайлоо тутумунун ролун жогорулатуу үчүн шайланып келген бийлик өкүлдөрүнүнө Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы аркылуу шайлоочулардын наказдарын киргизип бекитип берүү бүгүнкү күндүн талабы десек туура болот. Себеби, буга чейин Жогорку Кеңештин депутаты императивдик мандатка байланбай келген, депутат кимдин гана болбосун – шайлоочуларбы, партиябы, же фракциябы – наказын аткарууга милдетүү эмес жана өз ишмердигинде эркин болуп келген [36, б-508]. Демократиянын кээ бир принциптери кыргыз бийлиги менен коомчулугунда терс көрүнүштөргө алып келгени тарых барактары далилдейт. Ошондуктан басып өткөн тарыхтын негизинде тиешелүү өзгөрүүлөрдү киргизип, шайлоочуну да, шайланып келген бийлик өкүлүн да тартипке салуу сунушталып жатат.
7. Бүгүнкү күндө шайлоо тутумуна санариптештүүрү инновациялык жаңылыктар киргизилди, реформанын кийинки кадамы мектеп окуучуларына багытталган окуу стандарттарына өзгөртүүлөр киргизилиши сунушталат, мисалы “Жарандык укук жана милдет” аттуу сабак, же болбосо “Адам жана коом” аттуу сабактын алкагында шайлоо укугу жана ага тиешелүү темалар,

Кыргыз Республикасынын шайлоо тутумунун тарыхынан алынган учурлар камтылышы сунушталат, 2005-жылдагы 24-март, 2010-жылдагы 7-апрель жана 2020-жылдагы 4-октябрда болуп өткөн мамлекттик төңкөрүштөр тууралуу, ошондой эле төңкөрүштүн башаты шайлоонун жыйынтыгына нааразы болгондон улам келип чыккандыгы жана шайлоо процессиндеги учурлар каралса, окуучулардын темага болгон кызыгуусун арттырууга салым кошот, ошондой эле үй-бүлөдө талкуулоого мүмкүнчүлүк түзүлөт жана окуучунун жарандык позициясындагы ой-жүгүртүүсүн жакшырат. Окуучулар үчүн арналган окуу программаларга гана өзгөртүүдөн тышкары мугалимдер үчүн да колдонмо иштелип чыгышы зарыл. Колдонмодо Конституциянын беренелерин чагылдыруу менен эгемендүү Кыргыз Республикасынын тарыхынан алынган учурлар чагылдырып, интерактивдүү методиканын колдонуусу менен коштолгон оюндар аркылуу өтүлө турган методика сунушталышы зарыл.

Коргоого коюлган жоболорду ишке ашыруунун бирден бир жана негизги жолу тиешелүү мыйзам ченемдерине өзгөртүүлөрдү киргизүү, жана ал өзгөрүүлөр ишке ашырылышы үчүн механизмдерди иштеп чыгуу.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Ченемдик укуктук актылар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] // Слово Кыргызстана. – 2021. – 11 май.
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: 2010-ж. 24-июнунда референдумда кабыл алынды. – Бишкек: ОсОО Камила Принт, 2015. – 123 б.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: Кыргыз Респ. ЖК он экинчи сессиясында 1993 ж. 5-майында кабыл алынган, 2003 ж. 2-февр. Референдумда кабыл алынган 2003 ж. 18 февр. №40 Кыргыз Респ. Конституциясынын жаңы ред. жөнүндө Кыргыз Респ. мыйзамында баяндалган. – Бишкек: Учкун, 2003. – 108 б.
4. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы – Фрунзе, 20.04.1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064?cl=ru-ru>. – Загл. с экрана.
5. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык мыйзам: 2011-ж. 2-июлу N 68 (КР 2011-ж. 25-нояб. № 221, 2015-ж. 23-апр. № 88, 2017-ж. 5-июнундагы № 96, 2019-ж. 8-авг. № 116, 2020-ж. 30-июнундагы № 68, 2020-ж. 11-нояб. № 2, 2021-ж. 15-июлундагы N 84, 2021-ж. 26-авг. № 103 конституциялык Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203244> – Загл. с экрана.
6. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси – Бишкек, 28.10.2021ж., № 127 (Кыргыз Респ. 2021-ж. 28-окт. № 126 Мыйзамы менен колдонууга киргизилет) (Кыргыз Респ. 2022-ж.

- [18-январь. № 4 Мыйзамынын редакциясына ылайык](#)) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309?cl=ky-kg> – Загл. с экрана.
7. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси. Бишкек, 28.10.2021ж. 2021-жылдын 28-октябры № 128 (КР 2021-жылдын 28-октябрындагы № 126 [Мыйзамы](#) менен колдонууга киргизилди. О введении в действие Уголовного кодекса Кыргызской Республики, Уголовно-процессуального кодекса Кыргызской Республики, Кодекса Кыргызской Республики о правонарушениях и внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики [Текст]: закон Кырг. Респ. от 28 окт. 2021 г., № 126 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2021. – № 51. – С. 2-23.
 8. «Жаңы кодекстер» Кыргыз Республикасынын жазык кодекси. 2017-ж. 2-февр., № 19 (Кыргыз Респ. 2017-ж. 24-январь. № 10 [Мыйзамы](#) менен 2019-ж. 1-январь. тартып колдонууга киргизилген, 2021-ж. күчүн жоготту) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.shailoo.gov.kg/kg/novye-kodeksy/> – Загл. с экрана.
 9. Бузуулар жөнүндө [Текст]: кыргыз респ. 2017-ж. 13-апр., № 58 кодекси (2019-ж. 1-январь. тартып күчүнө кирген, 2021-ж. күчүн жоготту) // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 30/31. – С. 5-82.
 10. Жоруктар жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. 2017-ж. 1-февр., № 18 кодекси (Кыргыз Респ. 2017-ж. 24-январь. № 10 [Мыйзамы](#) менен 2019-ж. 1-январь. колдонууга киргизилген, 2021-ж. күчүн жоготту) // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 29. – 3-24-б.
 11. Шайлоо жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. кодекси 2007 ж. 23 окт., № 158 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 2007. – № 43. – 22-80-б.
 12. Шайлоо кодекси [Текст]: Кыргыз Респ. кодекси 1999 ж. 29 май, № 39 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 1999. – № 11. – 3-46-б.
 13. Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. мыйзамы 2011

- ж. 30 июнь, N 62 (КР 2013-ж. 19-февр. N 23, 2014-ж. 13-мартындагы № 40, 2015-ж. 17-февр. N 34, 2015-ж. 26-июнундагы № 139, 2017-ж. 20-февр. N 26, 2019-ж. 5-нояб. N 121 Мыйзамдарынын, 2021-ж. 26-июнундагы N 79 конституциялык Мыйзамынын редакцияларына ылайык) // Эркин Тоо. – 2011. – 30 июнь.
14. Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө: Кыргыз Респ. мыйзамы № 98 2011-ж. 14-июлу (Кыргыз Респ. 2011-ж. 12-окт. N 170, 2012-ж. 6-июлундагы N 99, 2012-ж. 3-авг. N 149, 2012-ж. 12-окт. N 172, 2013-ж. 14-февр. N 16, 2013-ж. 30-июлундагы N 170, 2013-ж. 16-окт. N 192, 2014-ж. 21-нояб. N 158, 2015-ж. 17-февр. N 34, 2016-ж. 21-январь. N 8, 2017-ж. 1-дек. N 197 (2), 2019-ж. 17-майындагы N 64, 2019-ж. 8-авг. N 117 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203103>. – Загл. с экрана.
15. Кыргыз Республикасынын Президентинин 20201-жылдын 29-январындагы №1 “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” Жарлыгы.
16. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 30-августундагы №303 “2022-2027-жылдарга Улуттук каада-салттарды сактоо жана өнүктүрүүнүн улуттук программасын бекитүү тууралуу” Жарлыгы.
17. Бирдиктүү шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 836 Токтому. Бекитилген күнү: 15.12.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6048/> – Загл. с экрана.
18. Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук

- комиссиясынын № 239 Токтому. Бекитилген күнү: 29.05.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KRBSHKynyn_toktomdoru/20052021-251-o-rasformirovanii-oshskoj-i-tokmokskejterritorialnyh-izbiratelnyh-komissiyah/ – Загл. с экрана.
19. Ош шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана натыйжалары жөнүндө: Кыргыз респ. шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын токтому 11.05. 2021, № 196 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKynyn_toktomdoru/195-postanovlenie/ – Загл. с экрана.
20. Чүй облусунун Токмок шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 192 Токтому. Бекитилген күнү: 03.05.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKynyn_toktomdoru/3052021-192-o-vyborah-deputatov-tokmokskego-gorodskogo-kenesha-chujskoj-oblasti/ – Загл. с экрана.
21. Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө: Кыргыз Респ. Мыйзамынын долбоору боюнча референдумдун (бүткүл элдик добуш берүүнүн) натыйжалары жөнүндө Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2021-ж. 11-апр., № 173 Токтому. Бекитилген күнү: 30.04.2021ж. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/4856/> – Загл. с экрана.
22. Шайлоочулардын «Тизме» мамлекеттик порталы жөнүндө Жобо: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2020-жылдын 11-февр. № 39 токтомуна тиркеме [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/86153>. – Загл. с экрана.

23. Шайлоо жана референдумду өткөрүү мезгилине Кыргыз Республикасынын округдук, аймактык жана участкалык шайлоо комиссияларынын төрагаларына, катчыларына, мүчөлөрүнө сый акынын өлчөмдөрүн белгилөө жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн 2017-ж. 26-апр. № 242 токтому (Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн 2020-ж. 8-июнундагы № 309, Кыргыз Респ. Министрлер Кабинетинин 2021-ж. 16-сент. № 172 токтомдорунун редакцияларына ылайык) // Эркин Тоо. – 2017. – 16 май.
24. “Маалыматтык шайлоо системасы жөнүндө” ЖОБО. Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук шайлоо комиссиясынын 2017-ж. 13-майындагы № 114 [ТОКТОМУ](#) менен бекитилген [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/30436/10?cl=ky-kg&mode=tekst> . – Загл. с экрана.
25. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2017 ж. 15 окт., № 526 токтому. Бекитилген күнү: 30.10.2017ж. // Эркин Тоо. – 2017. – 13 окт.
26. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын № 244 Токтому. Бекитилген күнү: 22.12.2016 // Эркин Тоо. – 2016. – 31 дек.
27. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2015-ж. 4-окт., No173 Токтому. Бекитилген күнү: 15.10.2015 // Эркин Тоо. – 2015. – 2 окт.
28. Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун жыйынтыктарын аныктоо жөнүндө: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү

боюнча борбордук комиссиясынын 2011-ж. 30-окт., № 418 Токтому. Бекитилген күнү: 12.11.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/vybory_shailoor/PrezidentaPrezidentti_shayloo/Ob_opredelen-976/ – Загл. с экрана.

29. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө [Текст]: Кыргыз Респ. Шайлоо ж-а референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын 2010-ж. 10-окт., № 331 Токтому. Бекитилген күнү: 01.11.2010 // Эркин Тоо. – 2010. – 2 нояб.

Адабияттар тизмеси.

30. Абдырахманов, Т. А. Переходные процессы и особенности демократического транзита Кыргызстана [Текст]: моногр. / Т. А. Абдырахманов. – Бишкек: Maxprint, 2013. – 251 с.

31. Абдылдаева Н.У. 2023-жылдын 28-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатын мөөнөтүнөн мурда өтүлгөн №26 Ленин бир мандаттуу шайлоонун жыйынтыгы [Текст] / Н.У. Абдылдаева // Издание Меж.унив. Ала-Тоо. Общ.гум.науки.–2022. – №3. – С. 367-375

32. Абдылдаева Н.У. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасындагы көйгөй – шайлоочунун шайлоо маданияты [Текст] / Н.У. Абдылдаева // Издание Меж.унив. Ала-Тоо. Общ.гум.науки.–2022. –№2. – С. 193-199

33. Абдылдаева Н.У. Кыргыз Республикасынын өнүгүү жолундагы конституциялык реформалардын ролу [Текст] / Н.У.Абдылдаева // Известия НАН КР. Юрид.науки.–2022.– №3. – С.187-192.

34. Абдылдаева Н.У. Выборы 2020 – новый этап избирательного процесса [Текст] / Н.У. Абдылдаева // Вестник КРСУ. Юрид.науки.–2020.– №3. – С.78-82.

35. Абдылдаева Н.У. Анализ избирательной системы Кыргызской Республики в период с 1991 по 2017 гг.[Текст] / Н.У. Абдылдаева // Вестник КГУ им.И.Арабаева. Общ.гум.науки.–2019.– №1. – С.245-250.

36. Авакьян, С. А. Конституционное право России [Текст]: учеб. пособие / С. А. Авакьян. – 7-е изд. – М.: изд. ИНФРА-М, 2022. – 859 с.
37. Автоматтык – эсептөөчү урна менен иштөө боюнча кыскача колдонмо [Текст]. – Бишкек: изд. АWEB, 2017. – 24 б.
38. Акаев, А. Мамлекетим. Элим. Манасым [Текст]/А.Акаев. –Бишкек: изд. Учкун АК, 2004.–432 б.
39. Акаева, Б. Цветы зла. О так называемой “тюльпановой революции” в Кыргызстане [Текст] / Б. Акаева. – Бишкек, 2006. – 146 с.
40. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021) [Текст]: Окуу китеби / А. Акунов, Т. К. Чоротегин. – Бишкек: И.Д. Калем, 2021. – 1040 б.
41. Алебастрова, И. А. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / И. А. Алебастрова. – М.: Юрайт, 2001. – 640 с.
42. Амелин, Р. В. Правовые аспекты разработки и применения автоматизированных информационных систем в государственном и муниципальном управлении [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Амелин. – Саратов, 2010. – 28 с.
43. Амантур уулу Эдилбек. Укук таануу [Текст]: окуу куралы / Амантур уулу Эдилбек. – Бишкек: КГУ им. И. Арабаева, 2019. – 216 б.
44. [Арабаев, А. А.](#) Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу: жалпы жана өзгөчө бөлүктөрү [Текст]: окуу китеби / А. А. Арабаев, Р.А. Арабаев. – Бишкек: КУУ, 2014. – 411 б.
45. Арабаев, А. А. Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие [Текст] / А. А. Арабаев. – Бишкек: Право и политика, 2009 – 672 с.
46. [Арабаев, А. А.](#) Парламентаризм и Парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы [Текст]: моногр. / А. А. Арабаев. – Бишкек: Просвеще-ние, 2008. – 588 с.

47. Арабаев, А. А. Парламентаризм в Кыргызстане: теория и практика становления [Текст]: учеб. пособие / А. А. Арабаев – Бишкек: КГЮА, 2005. – 305 с.
48. Арабаев, А. А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст]: моногр. / А.А. Арабаев. Бишкек: ИФП НАН КР, 2003. – 126 с.
49. Арабаев, А. А. Становление Конституционного законодательства суверенной Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. А. Арабаев. – Бишкек, 2001. – 26 с.
50. Арабаев, Ч. И. Кыргыз Республикасынын жарандык укугу [Текст]: окуу китеп / Ч. И. Арабаев. – Бишкек: Нур-Ас басма үйү, 2009. – 1-т. – 479 б.
51. Артыкбаев, М. Т.. Саясат таануу илими [Текст]: жогорку окуу жайлар үчүн окуу куралы / Абдрахманов Т.А., Дуйшеналиев Ч.Д.–Бишкек: Принт Экспресс, 2017. – 264 б.
52. Базарбаев, К. Политические партии Кыргызстана: Теория и практика [Текст] / К. Базарбаев, Б. Жумагулов. – Бишкек: Фонд им. Фридриха Эберта, 2012. – 139 с.
53. Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы [Текст]/ А.А. Бекназаров. – Бишкек: изд. Бийиктик, 2010. – 520 б.
54. Беленовский, В. Н. Избирательное право: общая часть [Текст]: учеб.-метод. комплекс / В. Н. Беленовский. – М.: Изд. ЕАОИ, 2008. – 266 с.
55. Биденко, Ю. Избирательное законодательство Грузии и Украины: взаимные уроки и перспективы изменений, канд. полит.н. доцент кафедры политологии ХНУ им. В.Н. Каразина [Электронный ресурс] / Ю. Биденко. – М., 2015. – Режим доступа: ([HTTP://REGIONAL-DIALOGUE.COM/RU/ELECTORIAL-LAW/](http://REGIONAL-DIALOGUE.COM/RU/ELECTORIAL-LAW/) – Загл. с экрана.
56. Бишкек шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана шайлоонун натыйжалары жөнүндө. – Бишкек, 19.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://>

- shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BshKnyn_toktomdoru/20052021-251-o-rasformirovanii-oshskoj-i-tokmokskoj-territorialnyh-izbiratelnyh-komissiyah/. – Загл. с экрана.
57. Бишкек жана Оштогу шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруу сунушталды. – Бишкек, 06.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/31240768.html> – Загл. с экрана.
58. [Борубашов, Б. И.](#) Политико-правовая система кыргызского общества [Текст]: моногр. / Б. И. Борубашов. – Бишкек: Изд. КРСУ, 2021. – 416 с.
59. Борубашов, Б. И. История государства и права Кыргызской Республики [Текст]: учеб. / Б. И. Борубашов. – Бишкек: Изд. КРСУЮ 2015. – Т. 1: С древнейших времен до начала XX в. – 358 с.
60. Буракова, Л. Почему у Грузии получилось [Текст] / Л. Буракова. – М.: Изд. ООО Юнайтед Пресс, 2011. – 271 с.
61. БШК Кыргыз Республикасынын башкаруу формасын аныктоо боюнча референдумдун болуп өткөнүн тааныды. – Бишкек, 20.01.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/>. – Загл. с экрана.
62. БШК Кыргыз Республикасынын Президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоонун натыйжаларын бекитти. – Бишкек, 20.01.2021 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4383/>. – Загл. с экрана.
63. БШКнын берген маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://newess.shailoo.gov.kg/ky/home> – Загл. с экрана.
64. БШКнын берген маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/ru/> – Загл. с экрана.

65. БШКнын берген маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://newess.shailoo.gov.kg/ky/home>. – Загл. с экрана.
66. БШКнын токтомдорунун архивтик бөлүмү [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/. – Загл. с экрана.
67. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экрана.
68. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экрана.
69. Венциандык комиссиясынын берилген жыйынтыгы CDL-PI(2020)015, параграф 19-20 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)015-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)015-rus). – Загл. с экран.
70. Вешняков, А. А. Международные избирательные стандарты [Текст]: сб. док. / А. А. Вешняков, Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. – М.: Изд. Весь Мир, 2002. – 1152 с.
71. Весна 2005 года глазами Кыргызстанцы: тревоги, ожидания, надежды [Текст]: устные истории / ред. Э. Шикараева. – Бишкек: Центр изд. развития, 2005. – 67 с.
72. Галиева, З. И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана [Текст] / З. И. Галиева. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 372 с.
73. Гапоненко, А.Л. Теория управления [Текст]: учеб. и практикум для акад. бакалавриата / А. Л. Гапоненко, М. В. Савельева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: изд. Юрайт, 2019. – 336 с.

74. Гапаров, С. С. Маданият таану [Текст]: окуу курал / С. С. Гапаров. – Бишкек: Ж. Баласагын атын. КМУ, 2019. – 276 б.
75. Горбунов, В. П. Конституционно-правовые аспекты совершенствования избирательной системы в Российской Федерации на современном этапе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. П. Горбунов. – М., 2000. – 188 с.
76. Граченко, А. Встреча цивилизаций: конфликт или диалог? [Текст]: размышления в связи с Тбилис. Междунар. форумом «За солидарность против нетерпимости, за диалог культур» / А. Граченко, В. Ломейко. – Франция: ЮНЕСКО, 1996. – 215 с.
77. Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы [Текст]: материалы междунар. науч.-практ. семинара. – Бишкек: МУК, 1998. – 344 с.
78. Джилкишиева, М. С. Современные методологические подходы к формированию гражданственности и патриотизма студенческой молодежи [Текст] / М. С. Джилкишиева // Междунар. журн. эксперимент. образования. – 2016. – № 4-1. – С. 49-52.
79. Джумабаев, М. Д. Развитие избирательной системы Кыргызской Республики [Текст] дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М. Д. Джумабаев. – Уфа, 2004. – 196 с.
80. Добуштарды кайра саноо аяктады: АЭУнун жана кол менен саноонун баштапкы жыйынтыктары ырасталды. – Бишкек, 14.12.2021 [Электронный ресурс]. – Кирүү режими: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6041/>. – Загл. с экрана.
81. Жаран таану [Текст]: курсунун окутуучу мугалимдин ресуртсук китеби. – Бишкек: МФИС, 2014. – 570 б.
82. Жашоого кошул [Текст]: окуу методикалык программа. – Вена: УНП ООН, 2018. – 245 б.
83. Жаңы кодекстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тууралуу маалымат. Кыргыз Республикасынын

- Жогорку Кеңеши тарабынан 2021-жылдын 22-июлунда кабыл алынган жаңы кодекстерге ылайык шайлоо мыйзамдарын бузгандыгы үчүн КР Кылмыш-жаза кодексинин, КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин төмөндөгү беренелери боюнча жоопкерчиликтер каралган. – Бишкек, 2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/novye-kodeksy/>. – Загл. с экрана.
84. Жергиликтүү шайлоо: Жыйынтык жокко чыгышына себепкер талапкер кайра шайлоого катыша албайт. – Бишкек, 12.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/312510_22.html. – Загл. с экрана.
85. ЖК изменил правила игры — Венецианская комиссия о переносе выборов в КР. – Бишкек, 15.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.sputnik.kg/politics/20201118/1050481173/venecianskaya-komissiya-parlament-vybory-perenos-zaklyuchenie.html>. – Загл. с экрана.
86. Жумабекова Т.А. Кыргыз республикасында адам укуктарын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизм [Текст]: монография / Т.А. Жумабекова. – Бишкек: Аракет-принт, 2015. -248с.
87. Заключение по проекту Конституции Кыргызской Республики (редакция, опубл. 21 мая 2010 г.) [Текст]: принято Венециан. комис. на ее 83 пленарном заседании (Венеция, 4 июня 2010 г.). – Страсбург, 2010.
88. Зарубежное избирательное право [Текст]: учеб. пособие / под ред. В. В. Маклакова. – М.: Норма, 2003. – 108 с.
89. Заявление о предварительных выводах и результатах [Текст]: ограниченная миссия по наблюдению за выборами Кырг. Респ. Парламент. Выборы, 4 окт. 2020 г. – Бишкек: Organization for Security and Co-operation in Europe, 2020. – 21 с.
90. Избирательное законодательство и выборы в современном мире [Текст]: ближневост.-Азиат. регион / В. И. Лысенко; под общ. ред. Э.

- А. Памфиловой. – М.: Центр. избират. комис. РФ. 2017. – Вып. 5. – 1366 с.
91. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации [Текст]: учеб. / М. С. Савченко, С. А. Куемжиева, А. В. Красницкая [и др.]; под общей ред. М. С. Савченко. – Краснодар: КубГАУ, 2018. – 198 с.
92. Избирательные средства политических партий в КР [Текст]: обзор законодательства: проблемы и перспективы. – Бишкек: Интербилим, 2013. – 66 с.
93. Ийгиликтин паспорту [Текст]: окуу методикалык программа. – Бишкек: Эл аралык жаштар фонду, 2015. – 341 б.
94. Иманалиев, М. С. Очерки о внешней политике Кыргызстана [Текст] / М. С. Иманалиев. – Бишкек: изд. Сабыр, 2002. – 148 с.
95. Исаев, К. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы [Текст]: окуу куралы / К. Исаев, Б. Сейитбаев. – Бишкек: Махprint, 2014. – 516 б.
96. Исаев, К. Коом жана ыңклап [Текст]: окуу китеп / Н. Суйлейманова. – Б.: Махprint, 2011. – 222 б.
97. Исаев, Ю. Учебное пособие по избирательной компании [Текст] / Ю. Исаев. – Бишкек: МРИ, 2008. – 20 с.
98. Катков, Д. Б. Избирательное право [Текст]: учеб. пособие / Д. Б. Катков, Е. В. Корчиги; под ред. Ю. А. Веденева. – М.: Юриспруденция, 2001. – 288 с.
99. Керимбаев, М. К. История государства и права зарубежных стран [Текст]: крат. курс лекций / М. К. Керимбаев. – Бишкек: КГНУ, 2000. – 405 с.
100. Ким, А.И. Советское избирательное право [Текст] : вопросы теории, избирательного законодательства и практики его применения / А. И. Ким. - М. : Юрид.лит., 1965. - 210 с.
101. Комментарии к проекту Конституции Кыргызской Республики [Текст]. – Бишкек: ПРООН, 2010. – 15 с.

102. Конституционное право [Текст]: энцикл. слов. / под. ред. С. А. Авакьяна. – М.: Норма, 2000. – 675 с.
103. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учеб. для вузов / под. общ. ред. М. В. Баглая. – М.: НОРМА, 2005. – 1043 с.
104. Коррупцияга каршы күрөштүн эл аралык күнүнө карата: Кыргызстандын шайлоо процессиндеги коррупцияга каршы чаралар. – Бишкек, 09.12.2019 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/2934/>. – Загл. с экрана.
105. Коррупцияга каршы күрөштүн эл аралык күнүнө карата: Кыргызстандын шайлоо процессиндеги коррупцияга каршы чаралар. – Бишкек, 09.12.2019 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/2934/> – Загл. с экрана.
106. Кочев, В. А. Конституционно-правовая природа института референдума [Текст] / В. А. Кочев, П. А. Ромашов // Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2019. – № 3. – С. 386-417.
107. Курманов, З. К. Социалистическая идея в кыргызстане: прошлое, настоящее, перспективы [Текст] / З. К. Курманов, Р. Т. Тологонов; под общ. ред. О. Ч. Текебаев. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 144 с.
108. Курманов, З. М. Конституционно-правовые основы прав и свобод человека и гражданина в Кыргызской Республике [Текст]: моногр. / З. М. Курманова. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 167 с.
109. Курманов, З. К. Кыргыз Республикасынын шайлоо укуктары жана партиялык түзүлүш боюнча саясий партияларга [Текст]: эскерткич / З. К. Курманов; Басылма Кыргыз Респ. шайлоо системасын реформалоо боюнча жарандык коомдун демилгелери долбоорунун алкагында иштелип чыкты. – Бишкек: Адилет, 2017. – 135 б.
110. Кыргызстан: жаран жана мамлекет. [Текст] / ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу. Жооптуу редакторлор П. И. Дятленко, Г. Т. Кулсариева. – Бишкек: изд. ST.art LTD, 2013. – 126 б.

111. Кыргызстан. Совместное заключение по проекту Конституции Кыргызской Республики [Текст]: принято Венециан. комис. на 126-м пленарном заседании в режиме онлайн (19-20 марта 2021 г.) / Европейская комис. за демократию через право (Венециан. комис.); Бюро по демократ. Ин-там и правам человека (ОБСЕ/БДИПЧ). – Страсбург; Варшава, 2021.
112. Кыргызстан. Срочное заключение AMICUS CURIAE в связи с переносом выборов мотивированным конституционной реформой [Текст]: выпущено в соответствии со ст. 14а правил процедуры Венециан. комис. – Страсбург, 2020.
113. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин депутаттарын шайлоону өткөрүү учурундагы шайлоо комиссияларында, прокуратура органдарында, ички иштер органдарында жана соттордо жарандардын жана шайлоонун башка катышуучуларынын кайрылуулары менен иштөө жөнүндө эскертме [Текст]. – Бишкек: изд. ОсОО V.R.S. Company, 2015. – 36 б.
114. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 10-11-класстары үчүн «Адам жана коом» предмети боюнча предметтик стандарт. – Бишкек, 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kao.kg/wpcontent/uploads/2020/02Адам_жана_коом_10_кырг.рdf – Загл. с экрана.
115. Кыргыз парламентинин таржымалы. – Бишкек, 15.06.2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kenesh.kg/ky/article/show/38/kirgiz-parlamentinin-tarzhimali> – Загл. с экрана.
116. Кыргызстандагы шайлоо - демократия жана инклюзивдүүлүктүн сынагы болмокчу. – Бишкек, 02.10.2020 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kg.undp.org/content/kyrgyzstan/ky/home/blog/2020/elections-test-for-democracy.html> – Загл. с экрана.
117. Кыргызстандагы шайлоо - демократия жана инклюзивдүүлүктүн сынагы болмокчу. – Бишкек, 02.10.2020 [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: <https://www.undp.org/ky/kyrgyzstan/blog/kyrgyzstan-dagy-shayloo-demokratia-jana-inklyuzivduuluk-tun-syngy-bolmokchu>
– Загл. с экрана.

118. Малабаев, Б. Н. Конституционно-правовые основы избирательной системы Кыргызской Республики [Текст]: Монография / Б. Н. Малабаев. - Бишкек: изд. ОсОО Бишкектранзит, 2005. – 420 с.
119. Международные избирательные стандарты [Текст]: сб. док. и материалов Выпуск пятый / отв. ред. кандидат юрид. наук И.Б. Борисов, доктор юрид. наук В.И. Лысенко. – М.: Рос. обществ. Ин-т избират. права, 2017. – 1440 с.
120. Мишин, А. А. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: учеб. / А. А. Мишин. – М.: Изд. Белые альвы, 1999. – 447 с.
121. Михайленко, Н. Т. Правоведение Кыргызской Республики [Текст] / Н. Т. Михайленко. – Бишкек: изд. Полиглот, 1997. – 372 с.
122. Мурзакулова, А. Дж. Кыргызстан: жаран жана мамлекет [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу / А. Дж. Мурзакулов: жооптуу ред. П. И. Дятленко, Г. Т. Кулсариева. – Бишкек: изд. ST.art LTD, 2013. – 126 б.
123. Найманбаев, М. Ж. Этнопедагогические основы умственного и духовно-нравственного воспитания школьников [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / М. Ж. Найманбаев. – Бишкек, 2009. – 28 с.
124. Насырова, А. Т. Основы государственного и муниципального управления Кыргызской Республики [Текст] / А. Т. Насырова. – Бишкек: Фонд Ханнса Зайделя, 2017. – 254 с.
125. Нурбеков, К. Н. История государства и права Киргизской ССР [Текст] учеб. пособие / К. Н. Нурбеков. – Бишкек: [б.и.], 1999. – 127 с.
126. Осмонова, А. Коомдогу көйгөйлөр класстык саатта [Текст] / А. Осмонова. – Бишкек: Гүлчынар, 2018. – 104 б.

127. Осмоналиев, К. М. Комментарий к Конституции Кыргызской Республики [Текст] / К. М. Осмоналиев, Р. Ш. Азыгалиев, Р. К. Мадалиев. – Бишкек: изд. ЮрИнфо, 2009. – 223 с.
128. Ош шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоодо добуш берүүнүн жыйынтыктары жана натыйжалары жөнүндө. – Бишкек, 11.05.2021 [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/195-postanovlenie/ – Загл. с экрана.
129. Парламентские выборы в Киргизии. 2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Киргизии_\(202\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Киргизии_(202)) – Загл. с экрана.
130. Политические партии сегодня [Текст]: эксперт. взгляд. – Бишкек: МРИ и ОБСЕ, 2008. – 45 с.
131. Права человека и разработка Конституции [Текст]. – Женева: Организация Объединен. Наций, 2018. – 167 с.
132. Права человека и выборы [Текст]: сер. публ. по вопросам профес. подготовки № 2. – Женева: Организация Объединен. Наций, 2022. – 111 с.
133. Прокуратура кызматкерлери үчүн усулдук сунуштамалар [Текст]. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 33 б.
134. Рахимбаев, Э. Н. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]: учеб.-метод. рекомендации / Э. Н. Рахимбаев. – Бишкек: ПКО Салам, 2003. – 196 с.
135. Рахимбаев, Э. Н. Конституционно-правовые основы системы народовластия в зарубежных странах и Кыргызской Республике [Текст] / Э. Н. Рахимбаев. – Бишкек: Салам, 2008. – 292 с.
136. Рекомендации по анализу законодательной базы выборов [Текст] / опубл. Бюро ОБСЕ по демократическим ин-там и правам человека (БДИПЧ). – Польша: БДИПЧ ОБСЕ, 2018. – 114 с.

137. Руководство по наблюдению за выборами [Текст] / опубл. Бюро ОБСЕ по демократ. ин-там и правам человека (БДИПЧ). – Poland. Warsaw, 2005. – 100 с.
138. Саясий партиялардын IT-адистери БШКнын сайтында маалыматтардын көрсөтүлүшүнүн анык экендигин ырасташты. – Бишкек, 15.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shailoo.gov.kg/kg/news/6046/>. – Загл. с экрана
139. Сборник международных избирательных стандартов и национального законодательства по выборам [Текст]: в 2-х т. / сост. Х. З. Махаддинова. – Бишкек: Адилет, 2014. – Т. 1. – 704 с
140. Современные избирательные тенденции в условиях многополярного мира [Текст]: сб. материалов междунар. конф. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2018. – 176 с.
141. Современные избирательные системы № 14 Узбекистан, Таиланд, Куба [Текст]. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2019. – 440 с.
142. Современные избирательные системы [Текст] / науч. ред. А. В. Иванченко, В. И. Лафитский. – М.: РЦОИТ, 2010. – Вып. 5: Индия, Ирак, Уругвай, ЮАР. – 496 с.; Вып. 10: Италия, Малайзия, Перу, Сирия. – 2015. – 470 с.
143. Сооданбеков, С. С. Конституционное право Кыргызской Республики. Общая и Особенная части [Текст] / С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев. – Бишкек: КГНУ, 1999. – 400 с.
144. Сооданбеков, С. С. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу [Текст] / С. С. Сооданбеков, М. К. Укушев. – Бишкек: КГНУ, 1997. – 128 б.
145. Сооданбеков, С. С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст]: моногр. / С. С. Сооданбеков. – Бишкек: Илим, 2002. – 305 с.

146. Сравнительное избирательное право [Текст]. – М.: НОРМА, 2003. – 208 с.
147. Современные избирательные системы №16: Иран, Латвия, Литва [Текст]. – М.: РЦОИТ при ЦИК России, 2021. – 552 с.
148. Субанбеков, Б. Мыйзам баарыбыз үчүн бирдей [Текст] / Б. Субанбеков // Эркин-Тоо. – 2005. – 25-февр.
149. Тандоо жасалды, кезек убаданын аткарылышында. – Бишкек, 28.12.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/tandoo-zhasaldy-kezek-ubadanyn-atkarylyshynda/31624_563.html – Загл. с экрана
150. Тогусаков, О.А. Улуттук идеянын саясий-укуктук маселелери. [Текст]: окуу китеп / Ж.Асанов – Б.: Кут-Бер, 2017.-448 б
151. Токтоболотова, С. А. Роль неправительственных организаций в процессе развития избирательной системы КР [Текст]: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / С. А. Токтоболотова. – Бишкек, 2021. – 155 с.
152. Тургунбеков, Р. Т. Конституционный строй Кыргызской Республики [Текст] / Р. Т. Тургунбеков. – Бишкек: Полиглот, 1996. – 46 с.
153. Участкалык шайлоо комиссиялары үчүн колдонмо [Текст]. – Бишкек: изд. ПРООН, 2016. – 60 б.
154. Хопёрская, Л. Л. Поддержка соотечественников – конституционная обязанность российского государства: Опыт работы с соотечественниками в Кыргызской Республике [Текст] / Л. Л. Хопёрская. – М.: Просвещение-Союз, 2021. – 352 с.
155. Худолей, Д. М. Понятие избирательного процесса [Текст] / Д. М. Худолей // Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2015. – № 2 (28). – С. 18-28.
156. Чиналиев, У. К. Становление кыргызской государственности в переходный период [Текст]: моногр. / У. К. Чиналиев. – М.: Изд-во КФМКАН, 2000. – 287 с.

157. Чүй облусунун Токмок шаардык кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө. – Бишкек, 03.05.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/kg/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-Bsh_Knyn_toktomdoru/3052021-192-o-vyborah-deputatov-tokmokskogo-gorodskogo-kenesha-chujskoj-oblasti/ – Загл. с экрана.
158. Шайлоо мыйзамдарын бузууда каралган юридикалык жоопкерчилик жана аракеттерди квалификациялоо маселелери боюнча усулдук сунуштамалар [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 21 б.
159. Шайлоо процессине ички иштер органдарынын катышуусунун тартиби боюнча колдонмо [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 30 б.
160. Шайлоону даярдоо жана өткөрүү учурундагы коомдук тартипти сактоо боюнча ички иштер органдарынын кызматкерлери үчүн усулдук сунуштамалар [Текст]: усулдук колдонмо. – Бишкек: ОБСЕ, 2017. – 13 б.
161. Шайлоодон тажаган Бишкек шаарынын тургундары – деп БШКнын төрагасынын орун басары маалымат берди. – Бишкек, 28.02.2022 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kg.akipress.org/news:1765585> – Загл. с экрана
162. [Шерипов, Н. Т.](#) Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу [Текст]: окуу китеп / Н.Т. Шерипов. – Бишкек: Принт Экспресс, 2015. – 663 б
163. Шерипов, Н. Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу [Текст]: окуу китеп / Н.Т. Шарипов.– Бишкек: АКС "Нур АС", 2012. – 476 б.
164. Шмитт, К. Политическая теология [Текст] / К. Шмитт. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
165. Шмиттер, Ф. Жарандык коом жана демократиянын биримдиги жөнүндө ой жүгүртүү [Электронный ресурс] / Ф. Шмиттер. – Режим

- доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/31.php . – Загл. с экрана.
166. Эгемендикке 30 жыл: Кыргызстан баскан татаал жол. – Бишкек, 31.08.2021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/egemendikke-30-zhyl-kyrgyzstan-baskan-tataal-zhol/31435688.html>– Загл. с экрана.
167. [Эркебаев, А.](#) Думать не о себе, а о стране [Текст]: соч. последнего десятилетия / А. Эркебаев. – Бишкек: Азат-свобода, 2016. – 285 с.
168. [Эсенбаев, А.](#) Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане [Текст]: моногр. / А. Эсенбаев. – Бишкек: Махprint, 2013. – 202 с.
169. Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий / Юридикалык атоолордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгү. – Б.: Турар, 2014. – 536 с.
170. Юсубов, Э. С. Содержание и организационно-правовые проблемы реализации принципа свободных выборов (по материалам Европейского суда по правам человека) [Текст] / Э. С. Юсубов, А. А. Макарец // Государственная власть и местное самоуправление. – 2015. – С. 18-22.
171. Яровава, Т. В. Патриотическое воспитание студенческой молодежи в современных условиях [Текст] / Т. В. Яровава // Среднерусский вестн. обществ. наук. – 2015. – № 2 (38). – С. 111.
172. “2023-жылдын 28-майында өткөн №26 Ленин бир мандаттуу шайлоо округу боюнча Жогорку Кеңештин депутатын мөөнөтүнөн мурда шайлоодо автоматташтырылган эсептөө урналары чыгарган добуштардын алдын ала жыйынтыгы” / “Шайлоочунун добуштарынын саны” [Электродук ресурс] Кирүү режими: https://shailoo.gov.kg/kg/news/6741/https://newess.shailoo.gov.kg/ky/election/11127/ballot-count?type=MD_DEC&id=126
- 173.

Тиркеме №1

“2010-2021жж. шайлоочунун саны менен шайлоого катышкандардын саны”

№	Шайлоо	Шайлоочунун саны	Шайлоого катышкан шайлоочунун саны	% түздү
1	2010-жылдын 10-октябрында болуп өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	2 852 751	1 679 538	55,90%
2	2011-жылдын 30-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентинин шайлоосу	3 032 666	1 858 632	61,28%
3	2015-жылдын 4-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	2 761 297	1 630 125	59,03%
4	2016-жылдын 11 - декабрындагы Референдум шайлоосу	2 816 423	1 190 752	42,28 %
5	2017-жылдын 15-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоосу	3 025 770	1 697 868	56,34%
6	2020 жылдын 4 – октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	3 523 554	бул шайлоонун жыйынтыгы 6-октябрда, нааразычылыктардын натыйжасында добуш берүүнүн натыйжалары жокко чыгарылган	
7	2021 жылдын 10 – январындагы Президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоо жана Кыргыз Республикасынын референдуму	3 563 574	1 395 513	39,16 %
			1 394 218	39,12%

8	2021 жылдын 11 – апрелиндеги дайындалган «Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы боюнча референдум	3 606 201	1 322 124	36,66%
9	2021-жылдын 28-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин шайлоосу	3 703 420	1 281 622	34,61%

Тиркеме №2

Колдонуудагы редакция	Сунуш кылынып жаткан редакция
Кыргыз Республикасынын Конституциясы	
1-берене. 4.	
37-берене. 1. Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого жана шайланууга, ошондой эле референдумга катышууга укуктуу.	37-берене. 1. Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого, шайланууга жана референдумга катышууга укуктуу. Ошондой эле ар бир жаран эгемендиктин ээси, мамлекеттик бийликтин жападан жалгыз булагы болгондуктан шайлоого катышып, бийлик өкүлүн тандоого милдетүү.
Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы	

<p style="text-align: center;">60-берене</p> <p>3. Пропорционалдык тутум боюнча шайлоо боюнча саясий партия 54 талапкерден ашпаган санда талапкерлердин тизмесин саясий партиядан көрсөтөт.</p> <p>Талапкерлердин тизмесин аныктоодо саясий партия төмөнкү өкүлчүлүктү эске алууга милдеттүү:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бир жыныстагы талапкерлердин 70 пайыздан ашпоосун, мында саясий партиялардан көрсөтүлгөн аял жана эркек талапкерлердин тизмесиндеги кезектешүү айырмасы үч позициядан ашпоосун; - 35 жаштан ашпаган талапкерлердин 15 пайыздан кем болбоосун, мында алардын ичинен кеминде 3 талапкер алгачкы 25 талапкердин тизмесине киргизилиши керек; 	<p style="text-align: center;">60-берене</p> <p>3. Пропорционалдык тутум боюнча шайлоо боюнча саясий партия 54 талапкерден ашпаган санда талапкерлердин тизмесин саясий партиядан көрсөтөт.</p> <p>Талапкерлердин тизмесин аныктоодо саясий партия төмөнкү өкүлчүлүктү эске алууга милдеттүү:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бир жыныстагы талапкерлердин 70 пайыздан ашпоосун, мында саясий партиялардан көрсөтүлгөн аял жана эркек талапкерлердин тизмесиндеги кезектешүү айырмасы үч позициядан ашпоосун; - 35 жаштан ашпаган талапкерлердин 30 пайыздан кем болбоосун, мында алардын ичинен кеминде 3 талапкер алгачкы 10 талапкердин тизмесине киргизилиши керек;
<p style="text-align: center;">65-берене</p> <p>4-1. Бирдиктүү шайлоо округу боюнча шайланган депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге берилет:</p> <p>1) аял жынысындагы депутаттын</p>	<p style="text-align: center;">65-берене</p> <p>4-1. Бирдиктүү шайлоо округу боюнча шайланган депутаттын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган учурда анын мандаты кезек боюнча кийинки талапкерге берилет жана ушул эле мыйзамдын 60-берененин 3-</p>

<p>ыйгарым укуктары токтотулган учурда, аял жынысындагы талапкерлердин ичинен;</p> <p>2) эркек жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, эркек жынысындагы талапкерлердин ичинен.</p> <p>Талапкерлердин тизмесинде тиешелүү жыныстагы көрсөтүлгөн адамдар болбогон учурда, депутаттын мандаты кезек боюнча ошол эле тизмедеги кийинки талапкерге берилет.</p> <p>5. Эгерде саясий партиянын тизмесинде талапкерлер калбаган учурда, мандат Жогорку Кеңешке кийинки шайлоого чейин бош бойдон калат.</p>	<p>пунктунда көрсөтүлгөн өкүлчүлүктү эске алууга милдеттүү:</p> <p>1) аял жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, аял жынысындагы талапкерлердин ичинен;</p> <p>2) эркек жынысындагы депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, эркек жынысындагы талапкерлердин ичинен.</p> <p>3) 35 жаштан ашпаган депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, 35 жаштан ашпаган талапкерлердин ичинен.</p> <p>4) ар кандай этносторго таандык депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, этноско таандык талапкерлердин ичинен;</p> <p>5) ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген депутаттын ыйгарым укуктары токтотулган учурда, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген талапкерлердин ичинен;</p> <p>Талапкерлердин тизмесинде тиешелүү жыныстагы көрсөтүлгөн адамдар болбогон учурда, депутаттын мандаты кезек боюнча ошол эле тизмедеги кийинки талапкерге берилет.</p>
---	---

	5. Эгерде саясий партиянын тизмесинде талапкерлер калбаган учурда, мандат Жогорку Кеңешке кийинки шайлоого чейин бош бойдон калат.